D 2643
Knjižnica za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani
Inv. št. 13415/66.

V. KONGRES ZZB NOV JUGOSLAVIJE

Čeprav je preteklo od V. kongresa Zveze združenj borcev narodnoosvobodilnega boja že precej časa, niso problemi, ki so bili v Sarajevu predmet obravnav, nič manj aktualni.

Nedvomno je treba dati priznanje, da so številna vprašanja, ki so se pojavljala preteklih dvajset let in ki so bila na pogled včasih morda nerešljiva, našla svoj odgovor v dokumentih in predpisih naše zakonodaje, ki so še posebno v praksi uspešno prestali preizkušnjo. Kljub vsemu pa je borčevskih vprašanj preveč, da bi se lahko zadovoljili s to ugotovitvijo v celoti, kajti konkretnost, ki je bila značilna za razpravo na zadnjem najvišjem shodu predstavnikov organizacij ZZB NOV, dokazuje, da je še vedno veliko perečih problemov, ki zahtevajo hitre, učinkovite in odločne ukrepe.

Ne da bi kakorkoli želeli zapostavljati področje vojaške strokovne vzgoje ali negovanja revolucionarnih tradicij, organizacijsko-politična vprašanja ali pa odnose z nacionalnimi in mednarodnimi borčevskimi organizacijami, ki so bili predmet dejavnosti štirih izmed petih komisij kongresa, objavljamo to pot nekatere misli, izražene v razpravi socialno-ekonomske komisije. Pri tem uporabljamo razpoložljive stenograme razprav nekaterih delegatov.

ADOLF DIMNIK:

»Samo razširitev pravic o vojnih in mirnodobnih vojaških invalidih na povečanje delovne dobe ne zadošča. Že zdaj smo poznali več primerov, da so vojaški invalidi, še bolj kot ti pa posamezne delovne organizacije, zahtevali upokojitev, čeprav niso bili izpolnjeni splošni pogoji. Določene delovne organizacije, včasih pa tudi komisije za upokojevanje sodijo, da je probleme posameznih invalidov mogoče najuspešneje urediti z upokojitvijo. Zato niso redki primeri, da so med upokojenci mladi borci-invalidi, ki bi lahko s prekvalifikacijo

uspešno opravljali druga ustrezna dela, koristna za delovno skupnost, sebi pa izboljšali materialni položaj in zagotovili boljše pogoje za poznejšo uveljavitev pravic iz zdravstvenega zavarovanja ....«

VELIMIR JUŠKOVIĆ:

»Kadar govorimo o materialnem položaju upokojenih udeležencev NOB, ne moremo mimo materialnega položaja tistih borcev, ki niso v delovnem razmerju, ki nimajo objektivnih možnosti za zaposlitev, pa je njihov materialni položaj težaven, ker ne izpolnjujejo nikakršnih pogojev za upokojitev. Do konca 1964. leta je bilo na osnovi informacije zveznega izvršnega sveta upokojenih veliko udeležencev NOB, španskih borcev in predvojnih revolucionarjev, in sicer na osnovi 80. člena prejšnjega pokojninskega zakona. Z novim temeljnim zakonom o pokojninskem zavarovanju je ta možnost odpravljena, s tem pa tudi možnost za materialno preskrbljenost ne ravno majhnega števila borcev, ki so izpolnjevali in še izpolnjujejo enake pogoje kakor tisti, ki so izrabili ugodnosti starega pokojninskega zakona. Pri tem se postavlja načelno vprašanje; ali je bilo treba in ali je upravičeno, da je bila odpravljena ugodnost, katere namen je bila materialna zaščita materialno ogroženih udeležencev NOB? ....«

ILIJA BELIČANEC:

»Znano nam je, da so skoraj vsa borčevska vprašanja v glavnem urejena, posebno glede materialne preskrbljenosti. Drugo pa je vprašanje, če to odtehta življenjske stroške in današnje potrebe borcev, ki so vse večji, čim večja je njihova nesposobnost, da bi se sami vzdrževali.

Zaradi tega so republike pristojne, da povečajo na primer borčevske dodatke in hkrati s tem — posredno — pokojnine. Vse več možnosti bi imele občine, ki bi lahko učinkovito s svojimi sredstvi prispevale k izboljšanju materialnega položaja borcev. V Makedoniji smo o tem razpravljali in ugotovili, da bi morali povečati dohodke materialno nepreskrbljenih. Vendar je ostalo odprto vprašanje, ali občine sploh imajo to pravico? ....«

MILEVA BOCO:

»Dejstvo je, da se šola veliko mladine in da je med njimi velik del otrok borcev. Kadar zmanjkuje prostora na srednjih ali industrijskih šolah po navadi slišimo: kdo bo pa obdeloval kmetijo, če se bodo vsi šolali? Vendar je tu bolj na mestu vprašanje: kdo in po kakšnih načelih lahko določi, komu je namenjeno obdelovanje zemlje in kdo naj se šola. Res je, da obstajata merili — znanje učenca in zmogljivost šol. Pri tem pozabljamo še na socialni moment, seveda kadar gre za omejene zmogljivosti šol.

Pri tem, kdo naj ostane kmetovalec, pa ne moremo uporabljati prepričevanja ali agitacije ali kakšne druge oblike subjektivne selekcije. Izhod je v spremenjenem pojmovanju kmetijske proizvodnje, v spremenjenem načinu kmetovanja, v iskanju prožnejših oblik strokovnega izobraževanja mladine, zlasti kadar gre za nove poklice s področja kmetijstva ....«

JAKA AVŠIČ:

»Kakšen bo novi sistem stanovanjske graditve, nam je samo v načelu znano. Dokončna ureditev tega problema mora vsekakor upoštevati kontinuiteto v graditvi stanovanj za borce, da bo v vsakem primeru zadoščeno potrebam. To

lahko dosežemo, če delovne organizacije s pravilniki in statuti prevzamejo obveznost, da bodo pri dodeljevanju stanovanjskih pravic dajale prednost borcem.

Prav tako bi se morale zavezati tudi občine. Predsedstvo ZZB NOV Slovenije je že pred dvema letoma izdelalo osnutek takega pravilnika. Dobile so ga vse občinske Zveze združenj borcev NOV. Na žalost so ga samo nekatere občinske skupščine upoštevale pri izdelavi svojega statuta-pravilnika. Kljub vsemu pa bi bili taki pravilniki izredno dobrodošli, če bi določali kriterije za dajanje kreditov in stanovanj, s tako objektivizacijo pa bi izključili subjektivne vplive . . . .«

MIJO GEC:

»Vsem je znano, da vdove padlih, ki do konca junija 1951 niso dopolnile 45 let starosti in v zakonu niso imele otrok, niso mogle uveljaviti pravice do družinske invalidnine. Zdaj so to starke, ki so nesposobne za delo in so v težavnem materialnem položaju, ker nimajo nikogar, da bi jih vzdrževal in so brez zakonitih možnosti do invalidskega varstva. Takih vdov je samo na področju Banije oziroma Sisaka okrog štiristo. Koliko jih je v vsej državi, ni znano, nedvomno pa jih je mnogo.

Sodim, da bi si v teh primerih morali prizadevati za spremembo zakonskih predpisov in ne omejevati roka, kot je zdaj na primer junij 1951, temveč omogočiti, da bi take osebe imele prvico do invalidskega varstva ne glede na to, kdaj izpolnijo 45 let starosti in ali so nezmožne za delo . . . .«

BLAŽ KALAFATIĆ:

»Kakor je znano, je predvidena odprava dosedanjega stanovanjskega prispevka v višini 4 %, ki bo pripadal delovnim organizacijam. S tem se bodo nedvomno izboljšale možnosti za urejanje stanovanjskih problemov borcev v večini delovnih organizacij. Prav je, da bi podprli prizadevanja tistih delovnih organizacij, ki so že zdaj posvečale vso pozornost stanovanjskim vprašanjem borcev, in prav tako prakso tistih kolektivov, ki so s svojimi pravilniki dopustili možnost upokojevanja borcev NOB pred 9. IX. 1943 le tedaj, kolikor je zadovoljivo urejen njihov stanovanjski problem. Seveda je vse v največji meri odvisno od resnično namenske potrošnje vseh 4 % stanovanjskega prispevka oziroma od tega, v kakšni meri se bodo v prihodnje pojavljala sredstva skladov skupne porabe v financiranju stanovanjske graditve. V hrvatski republiki so lani znašala sredstva skladov skupne porabe, namenjena za stanovanjsko graditev 14 milijard, 4 % stanovanjskega prispevka pa so dali 27 milijard dinarjev . . . .«

JOSIF MALOVIĆ:

»Ker v invalidskih združenjih pogosto razpravljajo o višini družinske invalidnine, ki je nismo spreminjali od leta 1946, želim poudariti, da je dolžnost naših organizacij pravilno tolmačiti, da je 1200 dinarjev samo osnova za uveljavitev drugih pravic, ki gredo osebam, ki dobivajo družinsko invalidnino kot nadomestilo za padlega. Vedeti je namreč treba, da je poleg 1,700.000 žrtev še 10,000.000 drugih, ki so trpeli in občutili vojne tegobe, in da tega ni mogoče poplačati, temveč se je treba boriti za prepričanja, da je družinska invalidnina samo temelj za uresničitev drugih pravic, ki lahko izboljšajo socialni položaj te skupine naših državljanov . . . .«

RISTO DŽUNOV:

»Pri obravnavah pokojninskega sistema in ugodnosti, ki jih ta ima za udeležence NOB, je treba upoštevati, da je še veliko borcev, ki so bili ali pa so že vojaški zavarovanci oziroma zavarovanci organov za notranje zadeve. Za vse te je v pokojninskem sistemu uveljavljen poseben režim, ki je najbolj viden pri benefikaciji delovne dobe, pri določanju pokojninske osnove, pri posebnih pokojninskih odstotkih za določanje višine pokojnine, kakor tudi pri izjemnem položaju tistih, ki so bili zaradi zahtev službe upokojeni, preden so dosegli polno pokojninsko dobo. Prav to omogoča vojaškim upokojencem, ki so se ponovno zaposlili, prejemanje pokojnine sicer v zmanjšanem znesku, kajti ne bi bilo prav, da bi razmeroma mladim, za delo sposobnim ljudem ne dali spodbude v težnji za dosego polne delovne dobe z zaposlitvijo na delovnih mestih, za katere imajo potrebno strokovno sposobnost.

Vendar so prav problemi teh borcev zelo kompleksni. Niso vedno materialne narave. Težko se počutijo zunaj aktivnega življenja. Bolj občutljivi bi morali biti do diskriminacije, ki jo poznamo pri njihovem zaposlovanju. Nihče ne išče, in tega tudi ne sme, privilegijev pri zaposlovanju na boljših delovnih mestih, vendar v primerjavi zdrugimi državljani nikakor ne bi smeli biti diskriminirani . . . .«

OBRAD OSTIŠOVIĆ:

»Uvedba borčevskega dodatka je bila upravičena spričo izboljšanja materialnega položaja, ki ga ta prinaša zaposlenim borcem NOB. Vendar sodim, da bi morali biti pogoji bolj prožni in sprejemljivejši. Obstoječi predpisi zahtevajo najmanj 15-letno pokojninsko dobo, od tega vsaj 10 let dejanske delovne dobe. To so tako zahtevni pogoji, da jih izpolnjuje le manjše število zaposlenih borcev. Predvsem so to starejši borci z nizko kvalifikacijo, s krajšo posebno in delovno dobo. Prav ti pa delajo na delovnih mestih, kjer dosegajo nižje osebne dohodke, njihova omejena delovna zmogljivost pa jim ne daje možnosti, da bi imeli večje dohodke. Taki borci so največkrat odpuščeni in nepreskrbljeni. Zbrani podatki na območju Srbije kažejo, da je devet desetin zahtevkov za uveljavitev pravic do borčevskega dodatka zavrnjenih zaradi neizpolnjenega pogoja — 15-letnega delovnega in posebnega staža . . . .«

VASILIJE BOGDANOVIĆ:

»Temeljni zakon o pokojninskem zavarovanju omogoča pokojnino v višini 100 % povprečnega osebnega dohodka oziroma pri upokojenih po prejšnjih predpisih 100 % od osnove, samo kadar gre za nosilce »partizanske spomenice 1941«. To je pravilno, kajti upoštevati moramo njihov delež v NOB.

Vendar ni ravno malo tistih, ki so stopili v NOB 1941. leta in padli, pa njihove družine nimajo pravice do enake višine pokojnine kot družine nosilcev »spomenice«, ampak je osnova njihovih pokojnin zmanjšana za 15 %, tako da so v tem pogledu povsem izravnani z drugimi državljani.

Ta razlika je tem bolj boleča, ker so po prejšnjih predpisih imeli pravico do družinske pokojnine v stoodstotni višini, ki bi sicer pripadala takemu borcu, če bi preživel vojno. Sodim, da ne bi smele obstajati razlike pri takih družinah, kajti očitno gre za prvoborce in še posebej zato, ker obstajajo že zdaj občutne razlike v višini pokojnin spričo osnov, ki so posledica različnih osebnih dohodkov . . . .«

DANILO STOJANOVIĆ:

»Po temeljnem zakonu o pokojninskem zavarovanju, ki ga uporabljajo tudi za vojaške vojne invalide, je podaljšana delovna doba za vse državljane in s tem tudi za invalide, tako da znaša pri moških 40, pri ženskah pa 35 let za polno pokojnino. Invalidi so prepričani, da je predvidena delovna doba za dosego polne pokojnine za vojaške vojne invalide predolga, kar utemeljujejo z naslednjim:

— zdravje invalidov je slabo, sicer ne bi bili invalidi, zato tudi niso sposobni, da pod enakimi pogoji delajo enako dolgo in dosegajo enake uspehe pri delu kot zdravi državljani,

— veliko število vojaških vojnih invalidov, ki so v delovnem razmerju, zaseda manj pomembna delovna mesta, zato so tudi njihovi osebni dohodki nižji, in sicer zaradi pomanjkljive strokovnosti in zaradi invalidnosti same,

— zaradi navedenega so vojaški vojni invalidi prisiljeni, da se upokojijo mnogo prej, kakor je s predpisi predvideno in zato prejemajo v glavnem invalidsko pokojnino....«

MAŠAN BORIČIĆ:

»Stanovanjsko vprašanje postaja vse bolj akutno, čeprav je minilo dvajset let od konca vojne. Ni malo udeležencev NOB od leta 1941, ravno tako ni malo nosilcev »partizanske spomenice«, ki nimajo stanovanja, nanj pa čakajo deset, petnajst ali celo več let, dasi živijo ves čas v istem kraju. Urejevanje stanovanjskih vprašanj je bilo prepuščeno prizadevnosti in pripravljenosti komun ter vodilnim osebam v komunah. Preprosto povedano: vse je odvisno od subjektivnih faktorjev. Nekako samo po sebi se odpira vprašanje, če je utemeljeno reševanje stanovanjskih problemov na tak način, kjer ima morda celo trenutno razpoloženje, razumevanje tistih, ki so v komunah poklicani za ureditev tega, glavno vlogo, da je vse odvisno od njihove volje in v glavnem od možnosti, ki jih komune imajo. Logično je, da je to nesprejemljivo....«

IVAN BUKATKOV:

»Kar zadeva rehabilitacijo in prekvalifikacijo, mislim, da ni dovolj zagotoviti invalidom samo materialna sredstva, potem pa jih prepustiti usodi. Izkušnje so pokazale, da se je manjše število invalidov zaradi nezadostne podpore krajevnih faktorjev, moralo povrniti po nekaj letih na svoja nekdanja delovna mesta, predvsem zato, da so si zagotovili sprejemljivejše dohodke za kritje njihovih zahtevnejših življenjskih potreb....«

BORO MARINOVIĆ:

»Z novim zakonom o pokojninskem zavarovanju in zakonom o borčevskem dodatku ter s spremembami zakona o vojaških vojnih invalidih se je občutno izboljšal materialni položaj določenim skupinam borcev in invalidov. Žal, so z zakonom o pokojninskem zavarovanju določene samo pravice borcev, ki so v delovnem razmerju, medtem ko je v naši državi veliko takih udeležencev NOB, ki niso v delovnem razmerju, oziroma takih, ki se jim ni posrečilo doseči minimalne pokojninske dobe. V Dalmaciji je 112.000 udeležencev NOB, okrog 60.000 pa jih ni v delovnem razmerju. Prav pri slednjih se pojavljajo vse večje potrebe materialnega varstva. Za zdaj se problem kaže v omejeni razsežnosti, vendar se ta razkriva vse bolj, čim večje je število zahtevkov za upokojitev oziroma za trajno družbeno podporo. Tem se bodo pridružili še

drugi, ki sicer niso v delovnem razmerju, pa bodo uveljavili pravico do priznanja posebne dobe zaradi sodelovanja v NOB. Problem bo nedvomno resen, kar priča dejstvo, da so taki borci iz dneva v dan starejši, da je njihovo zdravje ogroženo in da so zato njihove delovne sposobnosti vse manjše, hkrati s tem pa tudi sredstva za preživljanje....«

— — —

Na osnovi teh in še številnih drugih razprav, ki tu niso omenjene, je V. kongres ZZB NOV Jugoslavije sprejel sklep, da je treba tudi še v prihodnje spremljati izvajanje predpisov, ki že dajejo razmeroma široke možnosti reševanja problemov udeležencev NOB, čeprav v praksi še niso vse izrabljene.

Prav navedeni izseki iz razprav pa opozarjajo, da ni dovolj samo spremljati izvajanje predpisov, temveč da je treba za ureditev vrste problemov šele poiskati načine in jih uveljaviti v praksi. Kot kaže, bodo morali doživeti tudi veljavni predpisi še marsikatero spremembo in dopolnitev, kajti izkušnje potrjujejo, da so nekateri ne samo pomanjkljivi, ampak celo v nasprotju s prizadevanji in tudi možnostmi za rešitev socialnih in ekonomskih problemov borcev NOB.

Glede na to zaključni kongresni dokument poudarja, da se morajo vodstva borčevskih organizacij na vseh ravneh v sodelovanju z drugimi družbenimi organizacijami in skupščinskimi telesi takoj lotiti reševanja aktualnih vprašanj borcev in izdelati čimprej ustrezne predloge.

Marjan Grampovčan

Tone Potokar

KNJIŽEVNOST NARODNO-OSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE V BOSNI IN HERCEGOVINI

Če upoštevamo, da Bosna in Hercegovina zavzemata zemljepisno osrednji del Jugoslavije in da sta z izjemo Črne gore najbolj gorato naše področje, zlasti pa še dejstvo, da je posebej Bosna najbolj gozdnat predel pri nas, bo jasno, da so bili med drugim iz vojaškega stališča ugodni pogoji za partizansko bojevanje. Da je bilo temu res tako, dokazuje tudi precèj drugih podatkov. Omenil bom samo dva. Večji del najhujših in najbolj krvavih bojev se je odigral na tem področju. Prav tako je ravno Bosna nudila streho in varstvo vrsti pomembnih in tudi najvišjih političnih odločitev v zadnji vojni (npr. zasedanje v Jajcu). Hkrati pa sta Bosna in Hercegovina kot nobeno drugo jugoslovansko področje bili tisti centralni teren, na katerem je po sili razmer delovalo nešteto borcev iz vse Jugoslavije in kjer so se skozi štiri vojna leta vršile nenehne koncentracije partizanskih sil jugoslovanskih narodov.

Nič čudnega torej ni, če so ravno na tem terenu nastala nekatera zelo pomembna literarna dela s partizansko tematiko v jugoslovanskih književnostih. In sicer dela pesnikov in pisateljev, ki niso bili doma s tega področja. Omeniti je treba npr. slovečo »Jamo« Ivana Gorana Kovačića in precèj pesmi in dnevniških zapiskov Vladimira Nazora. Prav tako pa seveda tudi dela domačih, bosensko-hercegovskih avtorjev, o katerih bom na kratko spregovoril v tem komaj skiciranem kratkem pregledu. O tistih medvojnih kot o povojnih.

Branko Ćopić je za trdno poleg Iva Andrića najavtohtonejši bosenski avtor, eden najpopularnejših in največ branih srbskohrvatskih pripovednikov danes, ki se je od samega začetka tesno povezal z vstajo in o partizanstvu in revoluciji, zlasti o kmečkem človeku v revoluciji napisal več kot kateri koli jugoslovanski pisatelj. Prav letos je praznoval petdesetletnico življenja, izhaja pa iz hribovskih podgrmeških krajev zahodne Bosne, kamor so se njegovi starši priselili iz sosedne Like. Že tik pred vojno, ko je študiral v Beogradu, je zapovrstjo tiskal tri knjige kratke proze, v katerih je zajemal izključno iz življenja hri-

bovskega bosenskega sveta, o čemer pričajo knjige »Pod Grmečem«, »Bojevniki iń begunci« in »Hribovci«, zajete tako iz pravoslavnega srbskega kot iz muslimanskega okolja.

Narodnoosvobodilni boj in revolucija pomenita temelj celotnega Ćopićevega medvojnega in povojnega ustvarjanja. V vojnih letih je pisal črtice, reportaže, skeče in postal tudi pesnik. ZAVNOH mu je 1944. leta izdal prvo pesniško zbirko s pomembnim naslovom »Ognjeno rojstvo domovine«. Po vojni je tiskal vrsto knjig krajše proze in novelistike (»Partizanske pripovedke«, ki so izšle tudi v slovenščini, »Sveti osel in druge pripovedi«, »Vratolomne zgodbe«, »Ljudje z repom«, »Surova šola«, »Rosa na bajonetih« in dolgo vrsto najrazličnejših zbirk izbranih novel, razen tega pa tudi nekaj obsežnejših pripovednih del, romanov, izmed katerih »Prolom« (v slovenščini kot »Ognjeno leto« v dveh zvezkih), »Gluhi smodnik«, »Doživljaji Nikoletine Bursaća« (slovenski prevod), »Ne joči, bronasti stražar!« (tudi preveden) in »Osma ofenziva«.

Razen tega je Ćopić napisal po lastni noveli dramo »Major Bauk«, dva filmska scenarija (Živelo bo to ljudstvo, Major Bauk), posebno poglavje pa pomeni Ćopićevo mladinsko pisanje, ki ga je izjemno veliko. Kot pripovednik je izrazit realist, mojster jezika, tistega avtonomnega kmečkega, dostikrat lirično navdahnjen, razen tega pa poln neprisiljenega humorja, marsikod pa tudi izrazito satirično intoniran.

Ćopić je eden najplodnejših jugoslovanskih pisateljev. Doslej je namreč izdal čez sto lastnih knjig in sto petnajst njihovih ponatisov samo v srbohrvaščini (vsega skupaj okrog dvestodvajset izdaj v izvirniku), medtem ko je v prevodih na štirinajstih jezikih izšlo blizu sedemdeset njegovih knjig (v slovenščini petnajst knjig). O njegovi popularnosti govore ponatisi, saj so jih »Partizanske pripovedke« doživele v srbohrvaščini osemnajst, »Ognjeno leto« šest, »Doživljaji Nikoletine Bursaća« enajst in roman »Orli letijo zgodaj« osem, da ne upoštevam dveh izdaj njegovih izbranih del v desetih knjigah, ki sta izšli zadnja leta.

Skender Kulenović (rodil se je 1910. leta v Bosenskem Petrovcu, živi pa kot Ćopić v Beogradu) je prav tako sodeloval v vstaji in revoluciji od samega začetka. V partizanih je napisal znano pesem »Stójanka majka Knéžpoljka«, ki se uvršča med vrhunska književna dela in je tudi uglasbena. Izšla je takoj po osvobojenju v Sarajevu (1945). Nekaj let kasneje je izdal še eno podobno poemo z gradivom iz narodnoosvobodilnega boja, ki ji je dal naslov »Škrjanec« (Ševa). Ti dve stvaritvi pomenita izjemna dosežka v partizanskem pesništvu. Sicer je pa Kulenović napisal tudi nekaj komedij in nekaj proze in še satirično poemo »Zborovanje dervišev«. Kulenović je zelo navezan na ljudsko ustvarjanje, pa piše v zgoščenem ljudskem jeziku.

Omeniti je treba tudi *Rodoljuba Čolakovića,* ki je po rojstvu prav tako Bosanec (rodil se je v Bijeljini 1900). Po novelah in publicistiki je bil znan že med dvema vojnama, po osvoboditvi pa se je proslavil posebej kot izjemen memoarist s petimi knjigami »Zapiskov iz narodnoosvobodilne vojne«, ki smo jih prevedli tudi v slovenščino. Razen tega je že leta 1945 v Sarajevu tiskal knjigo »Iz partizanskega dnevnika«, kasneje pa še knjigo »Srečanja in spomini«. Čolakoviću je prirojen izjemno topel, humanističen dostop k človeku.

Ko sem že pri memoarski literaturi, bo prav, če z nekaj stavki omenim še druge bosenske avtorje, ki so največ pristorili v tej smeri. V to vrsto spadajo Todor Vujasinović z nekaj knjigami spominov iz vojne s področja centralne Bosne, Slavko Mićanović s knjigo »Z Majevice in iz Semberije« (v dveh zvezkih), Vlado Šegrt in Stevo Popović.

Kot dober realistični pripovednik je prišel do veljave *Erih Koš* (rodil se je v Sarajevu 1913. leta). Piše zvečine novele, kronike in romane. Živi v Beogradu. Omenjam novelske zbirke (»V ognju«, »Tri kronike«, »Čas vojne«, »Najlepša leta«, »Kot volkovi« itd.) in zlasti dva romana, »Il tifo« in »Sneg in led«. Piše zelo umirjeno, široko, človečansko globoko. Njegova pripovedniška posebnost, kar zadeva partizansko vojskovanje, so živi izseki iz bojev z italijanskimi enotami na Balkanu (tako v posameznih novelah in zlasti v romanu »Il tifo«). Na Slovenskem poznamo Koša kot satirika po »Čudni povesti o velikem kitu, imenovanem tudi Veliki Mak«, ki je zaslovela tudi v svetu in je prevedena na več svetovnih jezikov.

Na tem mestu moram vsaj omeniti dva izjemna publicista in že predvojna izrazita revolucionarja s področja Bosne in Hercegovine, *Veselina Maslašo* (doma iz Banje Luke, kjer se je rodil 1906. leta) in *Ognjena Prico* (Ilidža pri Sarajevu, 1899). Prica je prišel v ustaške roke in bil v začetku junija 1941 ustreljen hkrati z Adžijo in Keršovanijem v bližini zagrebškega Maksimira, medtem ko je Masleša, ki je do IV. ofenzive urejal »Borbo« in »Narodno oslobodjenje«, padel v bojih na Sutjeski sredi junija 1943.

Vladimir Čerkez (Sarajevo, 1923) je izdal več knjig pesmi (»Majniška lirika«, »Cvetovi v nevihti«), poemo »Zastave Krajine« in roman »Od koder ni vrnitve«, v katerem je prikazal okupacijo Sarajeva in zlasti taborišče v Jasenovcu. *Mladen Oljača* (Devetaci pri Bos. Novem, 1926), ki se je priključil narodnoosvobodilnemu gibanju že leta 1941, se je literarno najbolje izrazil v romanu »Molitev za moje brate«, ki je preveden v slovenščino in še nekatere svetovne jezike. *Hamza Humo* (Mostar, 1895) se je deloma lotil partizanske tematike v romanu »Adem Čabrić« in v »Poemi o Mostarju«. *Meša Selimović* (rodil se je leta 1910 v Tuzli) je načenjal partizansko in medvojno tematiko v več novelah in romanih. V romanu »Tišine«, ki ga bo prihodnje leto izdala v slovenskem prevodu mariborska založba »Obzorja«, se je lotil problema partizanskega invalida v povojnem času.

V partizansko tematiko so posegali še nekateri drugi, tako pesniki kot pripovedniki. Omenjam *Zaima Topčića* (roman »Črni snegovi«), ki je prav kot Čerkez z dokumentarično zavzetostjo prikazal ustaško morišče Jasenovac, *Ahmeta Hromadžića,* ki je v romanu »Labudova poljana« opisal vas Bosenske krajine tudi v kolektivnem odporu proti ustašem in okupatorju leta 1941, pa kasneje napisal še roman »Oluja« (Nevihta). *Rista Trifkovića,* ki je kmalu po vojni tiskal novelistično zbirko »Ljudje v odredu« in *Derviša Sušića,* ki je izdal knjigo »S proletarci«, kasneje pa je napisal vrsto humorističnih del z gradivom iz povojne graditve (»Jaz Danilo« itd.), ki so doživele vrsto ponatisov, nazadnje omenjena pa je pred kratkim izšla tudi v slovenskem prevodu in bila lani tudi dramatizirana. Izmed pesnikov sta zajemala snov iz partizanstva zlasti *Risto Tošović* in *Izet Sarajlić,* deloma pa tudi vrsta drugih, tako Šukrija Pandžo, Branko Radičević in še nekateri.

Kot so se nešteti v Bosni in Hercegovini rojeni književniki po vojni selili in zapuščali Bosno (največ jih je v Beogradu, nekaj tudi v Zagrebu in drugod), so zopet drugi, ki ne izhajajo s tega področja, prišli v Sarajevo in v njem ostali in ustvarjali. Tako deluje že kar dve desetletji v Sarajevu Črnogorec *Dušan Đurović,* ki je tiskal po vojni tri knjige novel in dva romana (»Pred nevihto«, »Pod vedrim nebom«), medtem ko je lani izdal svoj pomemben roman »Šuplje kolo« drugi Črnogorec *Niko Jovićević.* V tem obsežnem pripovednem delu, ki je bilo od kritike zelo dobro sprejeto, je prikazal razmere tik pred začetkom vojne, vojni čas in nekaj let povojnega življenja.

KAREL PUTRIH: **ŽALUJOČA,** skica za spomenik padlim pri Urhu, 1953

Branko Ćopić

MATI MILJA

V véliki sobi prostorne in pol prazne Škundrićeve hiše, ki je kakor pribita na pobočju Grmeča, se je nastanil najprej štab odreda, za njim pa so se kakor po stari navadi tukaj nastanjali in vrstili štabi posameznih partizanskih bataljonov, kakor jih je pač naplavila semkaj spremenljiva vojna sreča ali kakor so to terjale zadane naloge. Od časa do časa so tukaj mimogredoč prenočevali tudi kurirji iz drugih odredov, domiselni in prebrisani mladeniči, ali pa se je nenadoma in ob nerodni uri zatekla sèm posamična četa in se potem proti jutru prav tako naglo izgubila ob spremljavi pridušenih kletvic in poškripavanju tovorov.

To je bila ena tistih starinskih, grobo in trpežno grajenih lesenih hiš, katerim se kaj malo pozna razdiralni vpliv neurij in let. Nasprotno, videz je, da s časom postajajo vedno trdnejše in odpornejše proti vsaki nevihti in okvari. Ko takale hišica, zgrajena na suhem in kamnitem kraju, izgubi tisti varljivi in minljivi blesk nove gradnje in les počrní in se razsuší, se poslopje kaj kmalu zbôga in stopí s svojo okolico in ostane potem táko, nespremenjeno, več desetletij. Vsaka vrata škripljejo na svoj način in jih lahko tudi v spanju razločiš, visoki prag se ogloda in je nazadnje kar pravšen, vsak predmet v hiši najde svoje določeno mesto, na strehi zraste nizek in skromen tresk — in takó začne teči enolično in mirno življenje, ki ne pozna ne nepreračunljivih skokov in ne odvečnega spotikanja ob malenkosti.

Štirideset let je že tega, kar je to leseno hišo zgradil Stevo Škundrić, doseljenec iz Like, zádružen* človek, ki je imel številno družino in še vedno to slabost, da je po stari navadi rad sodeloval pri kraji volov, konj ali druge tuje živine. To je bilo menda tudi vzrok, da si je postavil hišo tako visoko, tik pod gozdom, od koder ima dober razgled na vse strani; če bi prišel v škripec, mu je planina takoj za hrbtom.

— Tale naš Stevo si pa ne misli o belem dnevu opomoči! — so pol resno pol v šali govorili doseljeni liški starci, kar naprej žulili svoje velikanske pipe in veselo in porogljivo mežikali, kakor da obujajo spomine na svoje stare

* Ki živi v družinski zadrugi (op. ured.)

grehe. Bilo je videti, da ne obsojajo preveč svojega zvijačnega soseda. Vsakdo naj varuje svoje, kajti hajduk se prav nič ne razlikuje od volka — dobro se zavaruj in mir besedi!

Po tistem kratkotrajnem in navideznem blagostanju po prvi svetovni vojni, ko je »vsaka babnica imela tisočak v žepu«, je velika Škundrićeva zadruga začela naglo propadati. Najstarejši izmed treh bratov Škundrićev, ki ga je stisnilo odplačevanje obrokov v banki, je prodal svoj del posestva in se preselil nekam v Banat. Drugi brat, ki je bil nagel človek in pijanec, se je še v mladosti potepel po svetu in so ga v nekem pretepu ubili muslimani iz Kamengrada. Tako je konec koncev v pol prazni hiši starih Škundrićev ostal samo srednji brat Pero, prileten, zgovoren človek, ki je veljal za izvedenca v ruvanju zob, in njegova žena Milja, katero je izdiralec zob, vedno malce v šali, klical za mamo. Ona je bila visoka in trdna ženska, nekam mirna in umirjena, s senco prikrite in vdane žalosti v očeh, kakor je to pogosto pri ženah, ki niso rodile.

Ker Milja in Pero nista imela otrok, sta redno jemala k sebi koga iz ožjega sorodstva, po navadi deklico, in skrbela zanjo, dokler se ni poročila. Ko so se pa svatje med pokanjem pušk in ropotom okrašenega voza odpeljali, puščajoč za seboj oblačke prahu in prostorno hišo, ki se je potapljala v tišino, sta samotarja prejokala dan — dva, dokler se ni Milja prva osvestila in na moč stegujé ruto pod vratom resno in gospodovalno predlagala:

— Veš kaj, Pero, dragi, ali bi zopet vzela kako siroto? Jokati se ne izplača.

— Prav, mama, kar pripelji koga, — je soglašal Pero in ni niti dvignil glave, medtem ko so mu solze kapljale v odprto torbico s kleščami, po kateri je tiste dni kar naprej brskal, varajoč samega sebe in iščoč nekaj, česar ni bilo notri.

Dan kasneje se je v hiši oglasila že nova deklica, malce razposajena in razkuštrana, in otožno ogledovala veliko, pusto sobo brez otrok, medtem ko je Pero zopet postal zgovoren in vesel in se je Milja, pomirjena in zbrana, znova lotila vsakdanjega dela.

Prve dneve vstaje, ki so bili viharni in so ju navdali s strahom, sta petdesetletna človeka dočakala vsa zmešana in okamenela. Medtem ko so žene in starejši moški iz njihove vasi hiteli v planino, spravljajoč na varno nedorasle otroke in najpotrebnejše, sta Milja in Pero nema in lesena stala pred hišo in molče opazovala muko ljudi. Nazadnje je Milja, ki jo je bilo sram, spregovorila, očitajoč sebi in njemu:

— Vidiš, Pero moj, vsak ima opraviti s svojimi nebogljenčki, ubogi ljudje trpe, midva sva pa kakor dve ledeni sveči. Kaj bova pokazala ljudem?... Če naj bi nama v tejle preizkušnji bili največja skrb samo najini glavi, potem je res bolje, da ostaneva tudi brez njiju.

Pero je, čakajoč zadnje besede in navodila svoje razumne žene, skrušen in žalosten ostal pod orehom, roke pa je položil na svojo torbo, od katere se ni mogel ločiti, in žalostno gledal ljudi, ki so jo v skupinah, podvizajoč se in zasopli, ubirali v smeri najbližjega gozdnatega rebra.

Milja je odločno in z gnusom pograbila precéj zajetno culo, pripravljeno za primer, če bosta morala bežati, in jo jezno zopet vrgla v vežo.

— Daj, Pero, tistile ženi pomagaj spraviti semkaj otroke in kar nosi. Kaj pa naj bi počela v gozdu s tolikim drobižem, ko je vsaj za sedaj lahko tudi pri nama na varnem.

Nizka, kozava ženica, ki so jo čez in čez zagrnili skrb, strah in kup otrok in prtljage, je ubogljivo stopila za Perom na veliko, prazno dvorišče, mirno dovolila, da Milja sname z nje bisage in cule, in ko je bila nazadnje le razbre-

menjena in ko je sedla na kup drv, je z velikimi, trudnimi očmi široko pogledala okrog sebe. Gledala je, kot bi jo bil kdo pravkar prenesel iz mrzlične vročice v svet vsakdanjih predmetov, ljudi in dogajanj.

— Sestra moja, kaj bo mogoče takole tukajle ostati?

— Sedi vendar! — jo miri Milja, skrbno ji popravljajoč ruto na glavi kakor nedoraslemu otroku, ki je še vedno potreben tuje pomoči.

— Mogoče bo ostati, seveda bo mogoče ostati, — se je znašel tudi Pero, ki je čutil potrebo, da nekaj reče, in skoraj boječe pogledal svojo ženo, kakor da jo vprašuje:

— Mama, ali sem dobro povedal?

Deset, petnajst dni je trajal na Miljinem dvorišču ta vrvež beguncev, njihovih konj, volov in cul z najrazličnejšo vsebino. Ko so bili nazadnje ustaši nekajkratov potolčeni ob priliki svojih izpadov iz mest in ko je po vaseh ob vznožju planine nastalo vsaj približno svobodno področje, so se ljudje ojunačili in postali živahnejši in se začeli vračati na svoje domove. Prostorno dvorišče, ki je bilo polno ostankov sena, konjskih fig in oglodanih vej, je znova opustelo.

— Mama, ljudje so odšli.

— Da, odšli so, Pero moj. Vsakogar vleče domov! — je resno odgovorila Milja, prikrivajoč vzdih, in ko je odhajala v hišo, je velela:

— Tisto staro brezovo metlo vzemi in pometi dvorišče, midve z Maro bova pa hišo počedili. Kaj veš, vojska je, vsak čas ti lahko prispô gosti.

Pod večer istega dne se je v Miljini hiši naselil štab odreda, ki so ga prav tiste dni sestavljali ob velikem hrupu, upiranju in nezaupanju številnih vaških uporniških »čet« (vsaka vas je namreč imela svojo četo, v kateri so bili trije ali štirje »puškarji« in neopremljene množice hrupnih »vilarjev«). Štab, v katerem so bili štirje moški, se je nastanil v precej hladni véliki sobi z nizkim stropom in močnim tramovjem, kurirji in zaščitnica pa so si poiskali prostora kjerkoli: v prostorni kuhinji, kjer je bilo ognjišče, v prikleti in na starem skednju, ki je bil poln zapuščenih osinjákov.

Milja je bila vsa svečana in ponosna zaradi časti, ki so ji jo izkazali in je bila na nogah do pozne večerne ure, pomagajoč gostom, da bi se čim bolje in čim ugodneje nastanili. V skrinji je našla čiste rjuhe in je preoblekla postelje, za vrata je obesila svežo brisačo in pomagala, da so spravili v sobo še staro posteljo, katere že dolgo nista uporabljala in je bila spravljena na podstrešju.

Njen Pero, ki je bil zdaleč manj koristen, se je radovedno sukal med borci na dvorišču in se zlasti veliko vrtel okrog čemernega mladeniča, katerega je bolel zob; pa se mu ni upal ponuditi svoje pomoči, kajti vojaku ni bil še nikoli drl zoba.

Pozno ponoči je nova Miljina in Perova posvojenka Mara, plašno dekletce, katero sta pripeljala od velikih revežev iz hribovske vasi Glíbaja, boječe vprašala Miljo, potem ko se je sprostila v postelji poleg nje:

— Teta, kaj je tisti veliki v lesketajoči se uniformi kralj?

— Beži, beži, norica, kakšen kralj! Komandant Peter je, oficir; kralj, otrok moj, jo je pa nekam popihal, — se je pol v spanju oglasil Pero, ki je bil še vedno v skrbeh zaradi tistega borca, ki ga je bolel zob.

— Prosim te, ne govori karkoli vpričo otroka! Kaj ti veš, kdo jo je kam pobrisal! — ga opomni oprezna Milja.

Novi gosti ali bolje povedano gospodarji so po svoji volji, kakor je bilo potrebno, razmeščali predmete v hiši in okrog hiše. Nekdanji dobro znani in ustaljeni red in razporeditev sta se čez noč spremenila. Vse je bilo premaknjeno s svojega pravega, že zdavnaj ustaljenega mesta in Milja se ni mogla

znajti in se privaditi v svoji domači hiši. Prikrajšana je bila v vlogi redoljubne in skrbne gospodinje in večkrat je, iščoč kako stvar, nezadovoljno godrnjala:

— Vse ti vtaknejo, kamor ne spada, bog pomagaj!

Toda takoj ko je zaslišala zamolklo grmenje topov v daljavi, se je osvestila in se nehala jeziti, čuteč, da se je roka vojne sedaj spustila tudi na njeno zakotno hišo in vsak predmet prestavila z njegovega določenega mesta.

— Da, ljudje ostanejo brez glav, jaz se pa jezim zaradi sekire!

Ker Milja ni imela med borci nikogar izmed svojcev, iz sorodstva, je čutila na sebi nekak dolg in krivdo vpričo komandanta, vpričo borcev in tudi vpričo vsakogar iz vasi. Zdelo se ji je, da širokopleči in mirni komandant Peter lahko vsak trenutek dvigne glavo iznad mize, spusti roko, v kateri neprestano drži cigareto, in jo pokara:

— Tako torej, mati Milja, tako? Vsak je nekaj žrtvoval, ti si pa kakor odžagana veja — z ničimer nisi povezana z nami.

Mučeč se s to svojo krivdo kot z neprestano in večno prisotno moro, se je Milja trudila, da bi bila čim večkrat pri roki vsakomur v štabu, od komandanta do kurirjev. Hitro je spoznala naravo, slabosti in nagnjenja vsakogar izmed njih. Ko sta s Perom, preden sta zaspala, ob večerih večkrat v kratkem pogovoru delala obračun za tisti dan, se mu je Milja potožila:

— Nekam slab je naš komandant; ali je bolan ali ga pa skrbi tarejo.

— Ni zaradi tega, ampak tobak je kriv, preveč kadi. Pa sem mu dejal: »Daj no, imenjak, pravim, malo manj tobaka kádi!«

Peru v resnici ni niti na misel prišlo, da tobak škodi, niti sta o tem govorila s komandantom, toda ta drobna laž je bila tako mikavna in kar naravno je bilo videti, da bi človek komandantu Petru prav to rekel, tako da bi bil Pero pripravljen priseči pred vsemi svetniki, da je dejal točno tako.

— Tistemu nizkemu, črnemu kurirju so se pa srajce čisto raztrgale in se jih ne izplača več krpati. Ne vem, kaj naj počnem? — se je Milja pritoževala in vpraševala obenem.

— Da, kaj moreš, revščina je povsod, — je mrmral Pero, ki ni našel ne pripravnejšega odgovora ne tolažbe, pa je menil, da je prav, če se razžalosti in če se žalostno zamakne v svoje sezute nogavice, kajti to je bilo edino, s čimer je utegnil pomagati kurirju in njegovim srajcam.

V začetku jeseni so se začeli skozi Liko pomikati proti Bosenski Krajini Italijani. Nekega dne je prišel v štab odreda »liški komandant« Stojan Matić, da se posvetuje, kakšno stališče je treba zavzeti proti novemu sovražniku, ki je prebrisan in zahrbten in ki se v svoji zvijačnosti predstavlja za zaščitnika Srbov.

Matić je bil pol kmetiško oblečen, na glavi je imel nizko črno kučmo, bil je skromen in tih, sedél je v véliki hladni sobi in mirno, ne da bi se oglasil, poslušal razlaganje komandanta Petra in s kazalcem nezavedno gladil staro brazgotino pod očesom. Ko je stopila v sobo Milja z latvico kislega mleka, je bil pravkar začel govoriti, in ta glas, deško mehak in slaboten, skoraj ženski, jo je nenavadno presenetil.

— Ljudstvo v Liki še omahuje, toda jaz se bom udaril z Italijani, pa naj se zgodi karkoli.

Vidno in čudno nesoglasje med njegovim glasom in tistim, kar je ta človek povedal, je Miljo prisililo, da mu je bolje pogledala v obraz. Kljub vsej njegovi grobosti, kljub brazgotini in ostri zarezi ob ustnah je brala v Ličanovih očeh grenko žalost plemenitega in dobrega človeka, žalost, katero takile ljudje le težko preživé. Prvo, kar se ji je poblisnilo v duši, je bila ostra in bolestna slutnja:

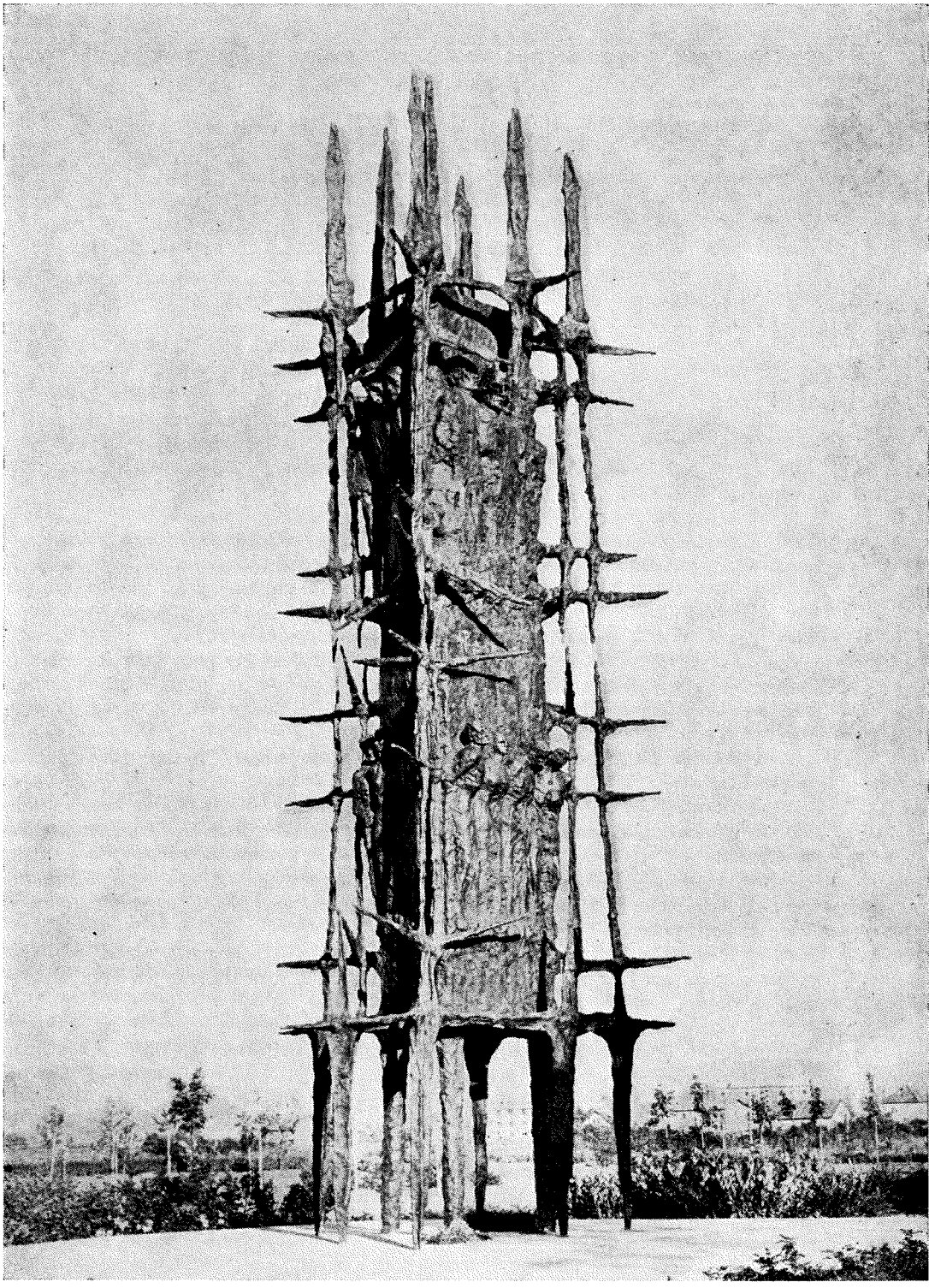

JANEZ BOLJKA: **SPOMENIK TALCEM IN BORCEM NA ŽALAH,** 1964

— Padel bo!

Ko je zvečer pred pragom sprejel iz Miljinih rok toplo skodelico, je na lepem, z grenko in neprijetno-hudobno gubo okrog malce priprtih oči, gledajoč v somrak, dejal:

— Mati Milja, ali veš, da so ustaši mojo mater vrgli živo v prepad?

Skodelica v njegovih rokah se je dolgo hladila kakor pozabljena, Milja ga je pa skrivaj od strani opazovala in znova pomislila:

— Padel bo!... Kómu so kaj žalega storili takile dobri mladeniči?

Tisti večer je v postelji dolgo zdihovala in se pripravljala na razgovor, nazadnje se je pa le oglasila, ko je opazila, da je tudi njen Pero zbujén:

— Naš Stojan bo udaril na Italijane.

Pero bi bil tisti dan skoraj ohripel, hvaleč po vasi svojega »rojaka« Matića; zdaj mu je liški komandant postal že kar sorodnik.

— Prav praviš, da bo moj sorodnik Stojan udaril na Italijane. Eh, draga moja, niso tiste besede v prazno rečene: »Kdor je sinko Like in Krbave, tudi srajce ni ga strah krvave«... Udaril bo, moj sorodnik, udaril!

Kmalu po Matićevem odhodu se je štab odreda preselil v vasico, ki je bila bliže ceste, edine pomembnejše prometne zveze v tem kraju, v Škundrićevi hiši pa se je naselil štab bataljona, ki je bil znan po imenu »Milančićev bataljon«.

Dva, tri dni je bilo Milji nenavadno in tuje v njeni domači hiši.

Namesto plečatega in umirjenega Petra se je okrog mize v sobi vrtel drobceni, urni Milančić, živahen, eksploziven in večno razgiban. Bil je oster in odrezàv in ni trpel dolgih razgovorov in jalovih ugibanj. Med večernimi razgovori o kaki novi akciji, ko so se komandirji čet začeli izgubljati v prepirih zaradi malenkosti, je bos in razpasan skočil s klopi in vzrojil:

— Kaj kvasite in gnetete kakor babnice testo! Tu ne pomaga nobeno izmikanje, ampak je treba iti naravnost na bunkerje — pa mir besedi! Jaz bom šel prvi tja, toda ne pozabite, da sem doma pustil sedem otročičev in da drug sega drugemu do ušesa.

Ko mu je Milja prvič prinesla mleka, je dejal kratko in suho, ne da bi jo pogledal:

— Sémle postavi!

In s trudom in mrščeč se je še naprej zlogoval poročilo svojih komandirjev, pisano s tintnim svinčnikom na list šolskega zvezka za računanje.

Milja je večkrat, zlasti prve dni po odhodu štaba odreda, spraševala kurirja iz odreda o komandantu Petru in njegovih sodelavcih in jim dala tu in tam skrben nasvet:

— Kislega mleka poiščite v vasi, ovčje meso gre njemu slabo v tek... Trivo naj pa tiste žaklje za moko zakrpa in skrbi naj, da mu jih miši spet ne preluknjajo.

— Da, miš rada grize, tatica presneta! — je poudarjal njen Pero, ki je bil vedno enako živahen in brez skrbi, ni se ne spremenil ne postaral.

Vedno novi in novi dogodki, neprestane spremembe in večno preteča nevarnost so bili vzrok, da je človek ljudi in dogodke hitro pozabljal in da so bledeli. Tako je tudi Milja vedno bolj pozabljala Petrove spremljevalce, ni se mogla domisliti njihovih imen in v spominu so ji bledele njihove navade in nagnjenja. Kadar je sedaj Milančić odhajal na pohode, vedno enako namrščen in neljubezniv, ga je vselej skrbno pospremila do vrat in se ni mogla umiriti, dokler se ni vrnil.

— Pero moj, sedem otrok ima, ni šala.

Nekega zgodnjega jutra, ko se je mokroten jesenski dan stežka trgal iz vlažne megle, so prinesli Milančića na nosilnici. Pri nočnem napadu na ustaško postojanko Brajić Tavan je bil ranjen v nogo.

Imel je upala lica, precej porastel obraz, toda še vedno je bil razsoden in porogljiv in ko je ležal na nosilnici, je zmerjal in ukazoval; ko so ga pa v štabni sobi položili na suha in očiščena tla, je vrgel s sebe mokro in otrdelo šotorsko krilo in veselo ogovoril preplašeno in zbegano Miljo, prvič jo imenujoč mater.

— Kaj je, mati Milja, zakaj si se prestrašila? Nič strahu, Milančić je žilav, pri njem ne bo smrti razen s sekiro.

Ko mu je Milja polagala blazino pod glavo, ga je skrbno in materinsko grajala:

— Čemu se toliko ženeš, sinek moj? Varuj se, sedem otrok imaš!

— Tiho bodi, mati! Bolje je pasti, kakor pa vrniti se v tisti živžav, ušesa bi človeku pogrizli! — je v šali odvrnil Milančić, potem se je pa stežka dvignil na blazini in dostavil zagrenjeno in resno:

— Kaj misliš, da bi se takole trapil in izpostavljal glavo, ko jih ne bi imel sedem? Vraga bi se! Karabinko bi vrgel čez glavo in živel bi brez skrbi kakor vsi drugi.

Prav tako nenadoma in naglo kakor je bil prišel, je Milančić tudi odšel, puščajoč za seboj žalostne, prazne prostore, odprta vrata, številne križajoče se sledi v prvem snegu in bledo upanje v Miljini duši, da se bo mogoče še tisti večer vrnil.

Njegova mala četa se je naglo izgubila v snegu, ki je na gosto padal in brez prizanašanja zasipaval kraj pod planino z debelimi snežinkami, ki jih je nosil rahel veter. Še dolgo je bilo slišati, kako Milančić spodaj nekje okrog kamnitnih vrtač na ves glas vpije na konjevodca in na svoje kurirje.

Teden dni pozneje je v osamelo hišo, ki je tonila v gluhi zimski mir, ko z neba padel iz slepljivega snežnega meteža hrupni in veseli in daleč naokrog znani komandant bataljona Djúrin s svojim štabom.

Ta nekdanji podčastnik bivše jugoslovanske vojske, ki je bil doma iz teh krajev, se je proslavil v vrsti bitk in drznih napadov na ustaše in je postal hitro znan in priljubljen med ljudstvom. Prisrčen je bil in vesel, imel je nemirne in nasmejane modre oči, bil je najbolj širokopleč in najvišji med vsemi svojimi borci in kjerkoli se je pokazal, je širil okrog sebe veselo prepričanje in upanje, da naša stvar dobro stoji, da ni nepremostljivih težav in da se bo konec koncev vse dobro končalo. Kakor palica boben, tako ga je spremljal visoki, suhljati Štrbac, politični komisar bataljona, mladenič, ki je bil vedno pripravljen na pesem in šalo, ljubljenec mladine in vaških deklet, v borbi pa strog in uren kakor bridka sablja.

— Mati Milja, ali si si zaželela gostov in dobrih ljudi? — je kar z vrat zaklical Štrbac, udaril z glavo ob prečni tram pri vratih in vstopil prostodušno kakor v svojo domačo hišo.

— Kako si jih ne bi zaželela, sinek moj! — ga je sprejela Milja in se naglo dvignila ob ognjišču, pripravljena, da pri priči prevzame vlogo resnične matere tudi tega zgovornega in suhljatega dolgina.

Djúrin in Štrbac, ki sta bila oba še fanta in neoženjena, sta se kaj kmalu počutila kakor njena prava sinova. Medtem ko ji je Djúrin, širok, prisrčen in glasan, kakršen je bil, polnil srce z večnimi smehljaji svojih svetlih in živih oči, ni Štrbac nikoli zamudil priložnosti, da je ne bi kjer koli mimogrede sunil v ramo in ji objestno pomežiknil:

— Mati Milja, kdaj pa misliš ženiti svoja dva sinova? Vojskujoč se sva se postarala.

Štrbac je dražil tudi Pera, sprašujoč ga o njegovem starem očetu, ki je nekoč kradel vole in jih na Podih spravljal prek Une; znal je brez števila posmehljivih kmečkih zgodb in celo Miljini posvojenki Mari, ki je postala že zdavnaj domača in se je vedno vrtela med partizani, ni dal miru. Ujel jo je in držeč med koleni božal njeno kuštravo glavico in oponašal dobrikajočega se starca:

— Lepa dedova pametna glava. V Prijedor jo bo ded omožil, da ne bo morala več jesti bosenske koruze.

Kadar sta odhajala v akcijo in je bil Djúrin prav tako razpoložen, veder in dobre volje, Štrbac pa strupen in je krotil jezico, ju je Milja pospremila celo do konca vrta, prav kakor da sta domača. Dokler nista izginila za prvim ovinkom, je gledala za njima z materinsko nežnostjo, brez skrbi in strahu in ni mogla nikakor verjeti, da ta dva dobrosrčna mladeniča odhajata tja, kjer se mre in kjer je smrt domača, neprijetna in vedno prisotna stroga gospodarica.

Ko je ponoči poslušala oddaljeno in zmešano pokanje pušk in zamolkle eksplozije min, je z nohtom grebla po ledeni šipi, kukala v snežno noč in klicala Pera, ki je že od nekdaj imel zajčji spanec:

— Ali slišiš, Pero? Joj, da ni naših dveh kje doletela nesreča?

— Ni, mama! — je ročno odgovarjal Pero in bil vselej pripravljen verjeti tisto, kar je bolje in manj nevarno. — Prej bi rekel, da je to naš Milančić, ki je znan kot star prepirljivec.

Potem se je pa počohal, da je škrtnila postelja in je dostavil besede, ki so pomenile daljno in malo verjetno možnost:

— Tudi naš Peter bi lahko bil. Tudi on je tam nekje.

Od tistega trenutka Milja ni mogla več zatisniti očesa. Glasno in trezno je premišljevala in bil je videz, da nikoli ne spi.

— Žal je človeku znanega človeka, pa naj bo že katerikoli... Vendar mi ne gre v glavo, da bi to bila naša dva. Petra in Milančića sem tako rekoč že malce pozabila, ta dva sta pa kakor da bi bila moja otroka.

Nekako pod konec zime se je raznesel glas, da je liški komandant Stojan Matić padel v borbah na Lapcu. Ko je Milja to zvedela od kurirja, je odšla v hladen in pust prostor, v katerem so kisali mleko, in je dolgo jokala, zgrbljena na nizki klopci. Zdavnaj ga je bila že pozabila, sedaj pa se ga je razločno spomnila, kakor da stoji živ pred njo, ves skromen, tih in na smrt žalosten.

— Kaj, padel je naš Stojan? — je kakor mimogrede, žalostno in mirno vprašala Djúrina, ki je stal sredi dvorišča, spremljajoč kurirje.

— Da, padel je! — je kratko odvrnil Djúrin in gledal v sneg, kakor da ga je sram, ker je njemu vsaka misel na smrt tako daljna, nerazumljiva in tuja. — Padel je, padel! — je ponovil še dvakrat zapovrstjo, kakor da samega sebe prepričuje, da se tudi take stvari dogajajo v življenju.

Stojanova smrt je staro ženo prisilila, da se je zamislila nad vsemi temi ljudmi, ki so doslej bili gostje v njeni hiši. Spominjala se jih je drugega za drugim in nehote je na glas spregovorila, ogovarjajoč svojega Pera:

— Pero moj, koliko dobrih ljudi sva videla to jesen in zimo, več kakor v vseh petdesetih letih doslej: Kakor da se je na lepem vse, kar je dobrega na svetu in kar nekaj velja, napotilo semkaj.

— Kakopak, napotilo se je, — je ročno odgovoril dobrodušni Pero, ki je bil že zdavnaj prepričan, da so to najboljši ljudje in da je čisto naravno, ker so si izbrali prav njegovo hišo.

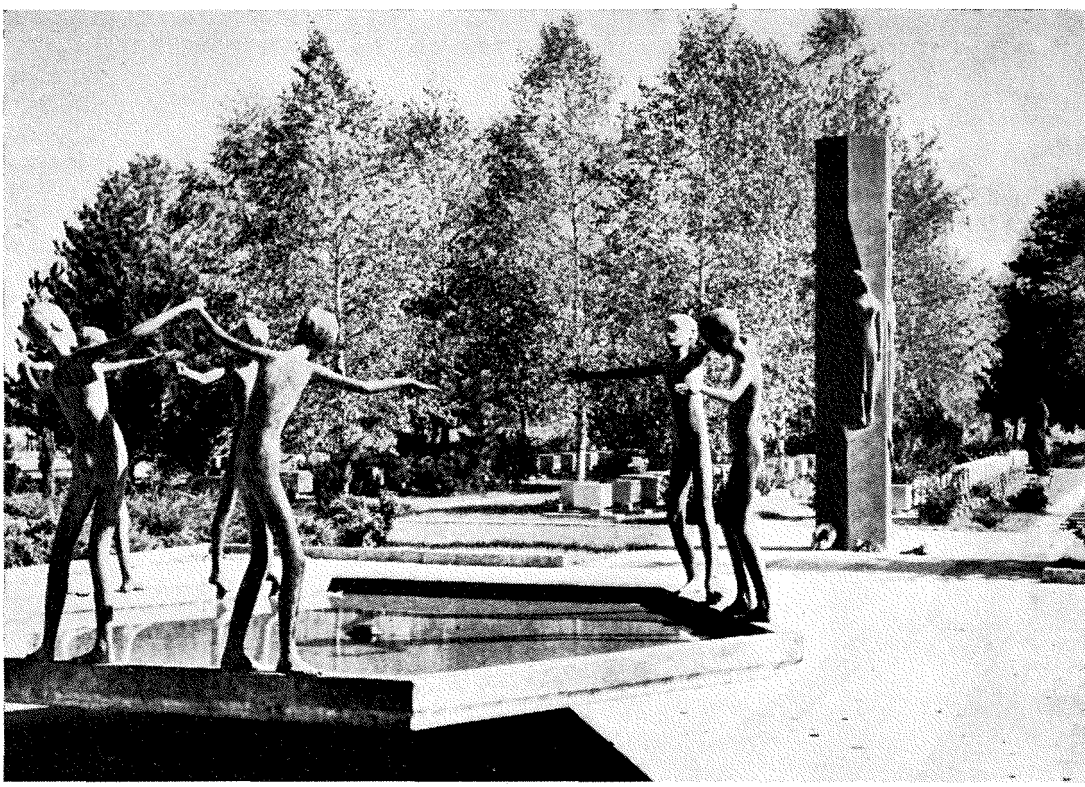

ZDENKO KALIN: **SPOMENIK TALCEM IN BORCEM NA ŽALAH,** 1964

Ta preprosta in neuka žena, ostajajoč ponoči sama s svojo žalostjo in skrbmi in obkrožena iz dneva v dan z uporniki in njihovimi voditelji, je prihajala počasi do spoznanja jasne in enostavne resnice, da se tu, »na naši strani«, v resnici zbira vse, kar je dobrega in poštenega. In slutila je, da tu ne gre več samo za ruso glavo in golo življenje, ampak za nekaj večjega in pomembnejšega, kakor sta glava in življenje.

— Ali vidiš, Pero moj, kaj se dogaja okrog naju? Saj ti govorim, da sedaj ne gre samo za golo glavo, ker če bi bilo tako, bi oni bolj skrbeli zanjo. Za pravico gre, Pero moj.

— Za pravico, kaj pa drugega! — je odobraval Pero in se resno držal. — Kakor da bi sama glava bila bog ve kaj vredna, pa da bi takale vstaja nastala zaradi nje. Glava je in čez trenutek je ni, pravica pa — he, to je čisto drugačna zadeva.

— To sem sprevidela tudi pri Stojanu; že zdavnaj se je bil poslovil od življenja, toda na drugi strani se je bíl, kakor da rešuje tisoč glav.

Po teh nočnih razgovorih je Milja še ljubezniveje sprejemala vedno nove in nove borce in razne partizanske štabe. V njeno hišo so prihajali ob neizbranem času, največkrat zvečer, pod noč ali ob prvem svitu, premočeni in blatni, v mokri, razpadajoči obutvi, toda vedno dobre volje, brž ko so slišali, da je to

hiša matere Milje. Mati Milja je bila zaradi svoje dobrote zaslovela in je bila znana pri vseh enotah, štabih in vsevednih kurirjih v okolici.

— Od tukaj greš naravnost do matere Milje, zgodaj zjutraj pa se odpraviš od nje, kreneš v planino in prideš v Racin štab, — je izkušeni kurir poučeval mlajšega tovariša.

Ta prva partizanska pomlad je bila nemirna in spremenljiva, polna sovražnih naskokov iz garnizonov v okolici in pravcatih majhnih ofenziv, četniških izdajstev in pučev in vsakdanjih prask in streljanja. Zato so tudi Miljini gostje bili nestalni in so se vsak čas menjavali. Marsikateremu izmed njih si ni ne obraza ne imena pošteno zapomnila, mešala je in pozabljala imena bataljonov, čet in njihovih komandantov, komandirjev in političnih komisarjev.

— Res, niti glasu mu pošteno ne slišiš, že ti ga vzame vojna. Mogoče bo jutri celo padel, pa mu niti zelenega jabolka nisem dala, — je Milja tožila svojim oddaljenim sosedam, ki so poredkoma prihajale k njej, da bi se potolažile in porazgovorile.

V začetku poletja je k Milji prišel malce nenavaden gost. Pri njej se je s svojim štabom naselil komandant bataljona Hamdija. Takoj ko je zagledal tega vitkega in malce bahatega mladeniča, čigar dolgi in koničasti arnavtski brki in vesele, žive oči so bili posebno izraziti, je začelo veselo tolči Miljino srce.

— Veselo bo, življenja bo prinesel v hišo.

— Hej, kaj ti si tista sloveča mati Milja? — je obstal pred njo, se pretegnil in radovedno razprl iskreče se rumenkaste oči, pripravljen reči nekaj veselega in prisrčnega.

— Pravi junak! — je odobravajoče dejal Pero, ki je kukal iz somračnega hleva. — Glej ga, glej, kakšne mustače ima!

— No, ali smo prava vojska ali ne, mati Milja? — je komandant objestno povprašal malce zbegano starko, pokazujoč na težko strojnico, ki je bila pa — po pravici povedano — malce pokvarjena in katero so njegovi borci prav takrat jemali z zaplenjene italijanske mule.

— Vidim, prava vojska, sinko, prav zares!

Pero ji je v sobici zaupljivo pošepnil na uho:

— Ali slišiš, tale komandant je Turek, Hamdija mu je ime.

— Beži no! — se je začudila Milja, potem je pa sedla na nizko posteljo in pomirljivo dostavila:

— Nič zato, Pero! Bog ga ohrani živega in zdravega, če je dober človek, pa naj bo ne vem kdo.

Kljub temu je prihodnji dan skrbno in oprezno pokukala v véliko sobo, kjer je bila štabna pisarna, obotavljajoč se, da bi brezskrbno vstopila, kakor je delala vedno doslej. Tam je tik okna stal Hamdija, že opasan, in si zamišljeno gladil tanke brke. Ko so zaškripala vrata, se je zdrznil in veselo zaklical:

— Kar noter, kar noter, mati Milja, da ti nekaj povem.

Iz svoje torbe je privlekel precéj veliko fotografijo, ki jo je bila na robovih razdejala že vlaga, in jo z veliko mero skrbne nežnosti pokazal gospodinji.

— Glej, mati Milja, to je moja nena, moja mati. Pravkar sem mislil nanjo. Postarala se je že, taka je kakor ti... No, ali ti je všeč moja stara?

— Všeč mi je, — je iskreno priznala Milja, ki se je počutila že kakor stara prijateljica te oddaljene in neznane muslimanske starke, ki ji je sedaj zaupala svojega sina. In kar naprej se ji je dozdevalo, da jo bo ta daljna osamljena mati, ki danes zjutraj prav gotovo joka v tišini svoje puste sobe, grajala, če kaj žalega stori temu veselemu bojevniku.

SPOMENIK PADLIM BORCEM V DOBRUNJAH POD URHOM, 1957

Tisto jutro ni mogla strpeti, da se ne bi oglasila pri Peru, ki je brskal po malem vrtu, kjer je bila rast po zadnjem dežju bujno zelena in vesela.

— Veš, bog ga obvaruj, rada imam tegale Hamdijo, kakor da bi bil moj sin!... — je dejala in se na glas nasmejala tej ganljivi otroški slabosti.

— Ne bom hvalil njegove vere, toda junaški in lep je videti, pravi Hrnjica Alil!* — je priznal Pero, toda še vedno se ni zbogal s tem, ker je tuje vere.

Imena Petra, Djúrina, Milančića in drugih Miljinih znancev so bila na ustnicah vsakogar in ljudje so jih izgovarjali ob najrazličnejših priložnostih: na sestankih, na preji, pri kopih, spotoma, gredoč na delo, na njivah in ob slučajnih srečanjih z znanimi in neznanimi ljudmi. Še tisti so pravili o njih, ki so jih bili kdajkoli samo mimogrede videli ali pa jih celo nikoli videli niso. Komandanti so že živeli v vsakodnevnih pogovorih in skrbeh ljudstva, povezani ž njim in njegovim življenjem prav kakor setev, dež, meseci suše, skrbi zaradi mlačve in drugi dogodki, ki ne moreš kar tako mimo njih. Človeku so bili pred očmi podnevi in ponoči, ljudje so z njimi živeli, se veselili in umirali in brez njih si ni bilo več mogoče predstavljati tega življenja.

Milja je bila, poslušajoč te pripovedi, ki so pogostokrat bile zasukane, pretirane in samo deloma resnične, pripovedi, v katerih je bil govor samo o bitkah, junaštvu in nenavadnih rečeh, ob omembi katerega koli izmed njih do solz ganjena, kajti poznala jih je tudi z druge strani — poznala jih je kakor lastne otroke. Vsakdo je vedel, da Djúrin ponoči kakor volk naskakuje utrjene ustaške postojanke, toda samo ona je gledala, kako se on, do smrti utrujen, zavali na neodgrnjeno posteljo in se kar tako, z umazanimi škornji na nogah, potopi v spanec. Ljudem so bila znana njihova nenavadna junaška dejanja, nočni naskoki in prebiti obroči, toda ona je prala njihove mokre in blatne nogavice, od potu razjedene in od maršev popokane srajce, opazovala jih je, s kakšno otroško željnostjo in veseljem sprejmejo skodelico mleka in kako z znano in razumljivo človeško žalostjo pripovedujejo o svojih otrocih in materah. Pogostokrat je ponoči v grobni tišini prisluškovala, kako znani junak meri sobo s težkimi in počasnimi koraki človeka, ki ga tarejo skrbi, in po tem je čutila kako dragó se plačuje tisto junaštvo, o katerem poje pesem.

Ko bi jutri kateri izmed njih padel, bi vsakdo v njem objokoval junaka, ona pa bi objokovala sina in dobrega človeka.

V jasnih in svetlih poletnih nočeh se je odmev oddaljenih topov zamolklo zaganjal v gorski hrbet nad Miljino hišo. Trajala je velika bitka za Kozaro. Pravi obseg, trdovratnost in pustošečo moč sovražnikove ofenzive ni utegnil še nihče docela oceniti, toda po neprestanem zlohotnem grmenju topov in po tem, ker ni bilo od nikoder nobenih zanesljivih vesti, je bilo mogoče slutiti, da smo v zelo težkem položaju in da bo Kozara plačala bolj krvav davek, kakor sploh kdo misli.

Čez poldrugi mesec so topovi obmolknili in nastala je tišina, težja in bolj zlovešča kakor tisto neprestano grmenje topov. Daljine so bile videti modrikaste, nedolžne in strašne hkrati sredi neusmiljenega mrliškega miru, ki je zbujal slutnje na pogorišča, nepokopana trupla in mračne sovražne kolone s kamnitimi, nečloveškimi obrazi.

— Pero, čemu je vse potihnilo? — je v skrbeh spraševala Milja.

Pero ni bil kos takim rečem, ki so bile prehude za njegovo glavo, pa je le neveselo pritrdil:

— Da, potihnilo je.

---

* Junaki muslimanskih narodnih pesmi (op. ured.)

IVAN SELJAK-ČOPIČ: **SPOMENIK PADLIM IZ VASI RUDNIK PRI KAMNIKU,** 1960

In pogovor se je pretrgal in utonil v ledeno tišino, ki je dihala s Kozare. Kmalu je nepremagana Kozara znova spregovorila. Žilavi, bliskoviti in kakor mačka spretni komandant Šoša, ki je preživel ofenzivo, je kmalu zbral borce, kar jih je ostalo živih, in znova udaril na razmetane sovražnikove postojanke. Pred Šošo in strašno Peto kozarsko brigado je kakor črna zastava, pod katero korakajo mrtvi in živi, šla pesem:

— Na Kozari grob do groba,
traži majka sina svoga . . .

— Oh, Pero moj, ko bi še Šošo videla v svoji hiši, potem mi res ne bi bilo žal umreti, — je izrazila svojo željo Milja, brez smotra pohajajoč po pusti hiši, iz katere se je pred kakimi petnajstimi dnevi odselil zadnji štab.

— Tudi to še pride, mama. Vse pride, da bo prav, — jo je tolažil Pero, ki je bil vedno prepričan, da se bo vse dobro izteklo.

Šoša je res prišel, bolje rečeno, prišel je mimo nekega potuhnjenega in mrzlega jutra pod konec januarja triinštiridesetega leta, ko je že od vseh strani grmela četrta ofenziva in je sovražnik, ki je bil številen in v premoči, rastel iz megle in snežnega meteža tudi tam, kjer se ga človek ne bi nikoli nádejal.

Že nekaj dni je tega, kar je bil Pero navezal na staro, mirno kobilo tovorno sedlo in odšel reševat ranjence, mala Mara pa je prostovoljno odšla z mladinci prenašat nekakšno žito za divizijo Slavka Rodića in se še vedno ni vrnila; tako je ostala Milja v najtežjih časih sama doma.

Po stranskem drvarskem kolovozu so mimo njene hiše vsak dan v večjem številu hiteli v planine begunci s sanmi, živino, številnimi culami in jokajočimi otroki. Videz je bil, kakor da je nekje pod planino velikanska noga nekoga razkopala velikansko človeško mravljišče in sedaj zbegani mravljinci, črni in lepo vidni na plitvem snegu, lezejo in potujejo, rešujoč ostanke svojega uničenega zavetišča.

Obsežno in vedno hujšo kanonado topništva in minometov, ki je rasla, kakor da prihaja od nekod izpod zemlje, je začel dopolnjevati vedno ostrejši strojniški ogenj, ki se je z dveh nasprotnih strani bližal glavni cesti. In kolikor jasneje so se slišali rafali strojnic, ki so bili razločni in blizu, da je človeka spreletaval srh, toliko tanjša, urnejša in bolj raztrgana je bila kolona beguncev iz vasi pod planino, dokler neki večer ni popolnoma utihnila.

— Še malo in banda bo zasedla vso cesto. Komur se je doslej posrečilo prebiti se v planine, je srečen, od jutri pa ne bo nihče šel z otroki na doseg strojnice, — je razložil Milji eden izmed vaških odbornikov, pritlikav kmetič, ki je bil ves v skrbeh in ki je do zadnjega ostal v pusti vasi, zdaj pa je hitel k beguncem v planine, »da se snide s svojimi ljudmi«.

Pred prvim svitom se je skozi tesno sotesko med pečinami, ki jih je že zasedla sovražna vojska, pretihotapil predrzni Šoša s štabom svoje divizije. V prvi zarji je nad malo kolono zašklepetala strojnica s kamnitnega grička v soseščini in borci so se v teku vrgli na nizki breg, obrasel s slabotnim leščevjem, ki se je počez vlekel proti planini. Najdlje je ostal na cesti komandant Šoša. Čepico je potisnil na obrvi, ki so mu bile na sredi zrastle, oblečen je bil v kratek plašč in na nogah je imel nizke nemške škornje; bil je lahek in gibčen kakor zver in ob zadnjem sovražnem rafalu, ki je švignil nad njegovo glavo, se je nemarno ozrl in zdolgočaseno in prezirljivo zaklel:

— Pojdi no, saj veš kam! V Bosni dobiš odlikovanje, tákole! — je mirno, po kmečko odmeril z roko neznanemu tepcu tam gori na gričku.

Ko je kurir, ki je bil zgodaj zjutraj zavil k Milji, da bi se ogrel, zaslišal glasove, je pograbil šmajser in se pognal k oknu, da vidi, kdo je. Od presenečenja in vznemirjenosti je komaj zmogel glas in rekel:

— Šoša gre!

— Hudirja, kaj je res on? — se je zdrznila Milja, izgubljajoč svojo vsakdanjo razsodnost, pa je vsa zbegana in vznemirjena začela stopicati po sobi, kakor da so jo na lepem presenetili že zdavnaj pričakovani gostje. Nekaj je brskala in komaj našla staro Perovo suknjo, jo spotoma oblačila in hitela iz hiše.

Začetek kolone je bil že mimo in bilo je jasno, da nimajo namena ne ustaviti se ne stopiti v hišo. Ob strani je stopal Šoša, namrščen in oster, brez sledov utrujenosti na obrazu.

— Da, tale je! — je prišlo na misel Milji, ki ni mogla zmakniti z njega občudujočega pogleda. Takle je torej ta sloveči »komandant Kozare«, o katerem pojo na vsakem sestanku in v vsaki koloni.

— Dokler je bil otrok, so ga gotovo vsak dan tepli, — je ugotovila, predstavljajoč si v duhu, kakšen vražji, črn in nemiren paglavec je moral nekoč biti ta suhljati in strogi vojak, katerega se sedaj prav toliko bojijo, kolikor ga imajo radi.

— No, stara, kaj še varuješ hišo? — jo je rezko in porogljivo ugovoril, ustavljaje se pred vrati.

— Kaj morem, tovariš; vsi so se razkropili, pa čakam, če se ne bo kateri vrnil, da se skupno nekam umaknemo.

Eden izmed Šošinih kurirjev, zagorel in zijalast mladenič, je stopil k njemu in mu nekaj pošepnil na uho. Šoša se je pri priči omečil in spregovoril kakor da se opravičuje:

— Kaj ti si tista mati Milja? — in radoveden se je zazrl vanjo. — No, ko si že vsakemu partizanu bila mati, pa še Šoši ponudi lonček vode; veš, grlo se mi je razsušilo, preden sem se nocoj izmuznil Nemcem.

Ko ji je vračal prazni lonček, ji je resno svetoval:

— Glej, da se čimprej umakneš, kajti sedaj gre zares. Vidiš, tudi mi se vsi umikamo. In vedi, tebi ne bodo prizanesli.

— Glej, še Šoša ve, da meni ne bi prizanesli, — je šepetala vsa ponosna in nasmejana in gledala za maloštevilno kolono, ki je zavijala med staro bukovje. — Škoda, da ni bilo tudi mojega Pera tukaj; vesel bi bil, ko bi bil videl Šošo.

Minila sta še dva dneva, žive duše ni bilo blizu, o Peru in dekletcu ni bilo ne sledu ne poročila. Na desni strani, ki je bila v megli, je streljanje seglo že v planino in nekje visoko v gozdovih so močneje kakor vsako grmenje ob nevihti treskale eksplozije granat iz havbic. Nemci so s ceste trdovratno in sistematično obstreljevali glavno partizansko bolnico.

Zgodaj zjutraj tretjega dne je prišla pred Miljino hišo pisana in neurejena gruča oboroženih moških: četniška skupina »poročnika« Mutića, ki je že prejšnjo pomlad pobegnil iz Djúrinega bataljona, kakih deset legionarjev v nemških uniformah in med njimi, v civilni obleki in z revolverjem za pasom, učitelj Garić, ki je neposredno pred ofenzivo zbežal v Sanski Most, k sovražnikom.

Ko so z vseh strani obkolili hišo, so grobo in preklinjaje vdrli vanjo in na lepem namerili nekaj pušk v presenečeno Miljo.

— Koga imaš v hiši, govôri!

Bolj so bili videti v strahu kakor sama Milja in v naglici so pokukali v vse sobe; ko so videli, da je hiša pusta, so se ojunačili in na grob način potisnili ženo iz hiše.

— Ven, psica stara, da te izprašamo, kako si dajala bandi jesti.

Ko so jo začeli prerivati sem in tja in jo tepsti, se je v Milji ves dosedanji strah sprevrgel v ogorčenost, ne toliko zaradi nje same, ampak zato, ker tako postopajo s staro ženo, ki bi jim bila po letih lahko vsem mati.

Mutić, ki se je razkoračil in hotel poudariti svojo pomembnost in ki je vrgel roke na hrbet in bil ves pretisnjen s črnikastim jermenjem in pasovi, je zlobno in kislo premeril z očmi staro ženo in bil zaradi nečesa videti presenečen in razočaran. Pričakoval je, da bo pred seboj zagledal ostro, tršato in jezično kmetico, pravcatega hajduka; tole pred njim pa je bila čisto vsakdanja, neugledna in priletna žena, na kakršne naletiš skoraj v vsaki hiši v vasi. In kar ga je še posebej pestilo: ta žena ga je po nečem neugodno in naravnost spominjala na njegovo lastno mater.

Čutil je, da ga neobrita brada neprijetno srbi in da mu je v napotje, pa se je jedko ugriznil v ustnico in s studom spravil iz ust:

— Kaj, ti si tista mati Milja? Nikoli ne bi človek rekel.

— Zato je toliko hujša in nevarnejša! — je kakor mimogrede, ne gledajoč v nikogar, pristavil učitelj Garić. Po glasu in obnašanju tega človeka je Milja čutila, da je on tisti glavni in najnevarnejši, ki je pokrovitelj vsega tega, kar

se danes zjutraj tukaj dogaja, in da njegova beseda pravzaprav pripravi človeka ob glavo.

— Ti torej daješ jesti partizanskim štabom? — je znova vprašal Mutić, toda s takim prizvokom v glasu, kakor da še vedno ne verjame vsega in kot da pričakuje zanikajoč odgovor.

— Dajala sem jim, — je mirno in enostavno priznala Milja, tako da se je celo sama sebi čudila.

— Petru in Djúrinu si torej dajala jesti, kaj? — je sedaj že glasneje vprašal Mutić in jo pozorno opazoval.

— Sem, Petru in Djúrinu! — je naravnost in trdo povedala stara žena in čutila, kako ji prešinja prsi in raste v nji nekaj svečanega in razburljivega, medtem ko se ji je Mutič pred njo zazdel čudno oddaljen in nestvaren.

Ker niso pričakovali takega razpleta, so se začeli tudi drugi zbirati v gručo pred njo in jo radovedno ogledovati. Celo Garić je pozorno obstal in jo od strani ošinil z urnim in opreznim pogledom.

Ko je Milja gledala vso to gručo, ki se je zbirala pred njo v enotno sovražno fronto, je v trenutku razumela in začutila, da so vsi tile tukaj v tistem drugem, nasprotnem taboru, ona pa čisto sama, v nogavicah in brez suknje v tem mrazu zagovarja in brani tabor Djurina, Šoše, Milančića in vse partizanske vojske. Vznemirjena je bila in ponosna, nič več ni čutila, da stoji na snegu in pozabljajoč, kje je, je pomislila:

— Da, tudi jaz sem prišla na vrsto. Da se le ne bi osramotila!

Ta trenutek, ko bo, kakor je videz, treba izgubiti glavo in dati življenje, se ji je zazdel skoraj žaljivo enostaven in vsakdanji. Nič strahu in nič žalosti. Kaj takóle človek umre?

— Tudi Šoši si dajala jesti? — je od nekod, iz nedoločne daljave, prihajal Mutićev glas.

— Tudi Šoši! — ji je od strani in kakor tuj zazvenel njen lastni glas.

— In tudi Slavku Rodiću? — je trdovratno in jezno vprašal nekdo, gotovo Mutić.

— Tudi Slavku Rodiću! — se je prvič v življenju zlagala stara žena, kajti Slavka Rodića ni nikoli niti videla.

— Prav zares si jim torej dajala jesti? — je ostro govoril tisti vztrajni spraševalec, nekdo drug pred njo pa je nerodno in jezno snemal puško z ramena in žena je nejasno dojela, da počenja to zaradi nje.

— Seveda sem jim dajala jesti, prav zares, kakor prava mati in kakor da so moji lastni otroci!

Oster in suh pok jo je ošinil in začutila je vroč udarec, ki ji je presekal dihanje. Vse okrog nje, moški in hiša in shojeni sneg, se je mučno zazibalo, se postavilo na glavo in se pognalo nekam nizdol. Nad njo se je med grmenjem topov iz soseščine naglo mračilo ravno, sivo in pusto februarsko nebo...

Prevedel Tone Potokar

FRANČIŠEK SMERDU: **SPOMENIK ILEGALCEM V LJUBLJANI,** 1952

Skender Kulénović:

STÓJANKA, MATI KNÉŽPOLJSKA

kliče maščevanje in išče sinove Srđana, Mrđana in Mlađena, ki so padli v fašistični ofenzivi

Vsi trije ste mi za prsmi tipali — joj, dobrotno sonce knéžpoljsko! —
vsem trem sem rožnate nožice povijála
z belimi lanenimi povoji,
vsem trem sem tople jutranje plenice prala . . .
Joooj,
Srđan moj,
Mrđan moj,
Mlađen moj,
joj, trije v mojem življenju godovi,
mojega mleka trije cvetovi,
tri sata težka,
silovita,
iz mojega naročja izcejena, spovita,
joj, rosna triperesna knéžpoljska detelja,
ki vzcvetela si spod mojega srcá!

Joooj,
prazniki trije srbski v mojega življenja teku,
Obilićev troje v mojem mleku,
joj, Srđan-Jurjev dan,
joj, Mrđan-Mitrov dan,
joj, Mlađen-Ilijevo :

Kózara je pognala tri borovce v višavo,
Stójanka je poslala tri sinove pod zastavo.
Joooj,
kje ste,
Srđan moj,
Mrđan moj,
Mlađen moj,
joooj,
kje ste,
tri ílijevske puške prve,
tri moje solze zadnje:
Mati bi se vas rada mrtvih napoljúbljala,
pa sedemkrat zapóred
— kako so grduhi samo Knéžpolje preorali, merjasci pogoltni —
ni jela,
ni pila,
pač pa je s krvavimi petami
po Kózari, po Prósari hodila,
trohneča trupla obračala,
da bi katerega izmed vas našla,
žalostna mati Stójanka,
ki vas je minulo zimo v akcijo spremila,
vso noč v célo gaz utirala
in progo razdirala!

Joj, trije volkovi moji in trije divji meteži,
mati bi se vas rada napoljúbljala zamrznjenih:

Rokav zavihaj, Srđan moj,
zlahka bo mati spoznala te:
na levi roki — črna robidnica — materino znamenje!
Privzdigni, sin Mrđan,
privzdigni mi desno hlačnico:
tu prva svinčenka ti prestrelila je
skozi meča golén!
Ti, Mlađen, pa se mrtev nasmehni materi,
tebe bo mati najlaže spoznala:
štirje zobje-podočniki
nad ostale so zrasli ti,
prav kot bi volčji bili . . .

Joj, tri moja žlahtna znamenja,
joj, tri kače nevarne iz kraja prisojnega,

ki vas mati z junaško močjo nadojila je,
ki vas vstaja s sledovi krogel napojila je,
joooj,
kje ste zdaj?
Ali v vas butajo
vode mlečániške,
ali gračániške,
ali moštániške,
ali vas razjedajo
krotíce črvov rumenih
po črnih jarkih zablátenih,
na stozobih žicah nategnjenih
ob cesti v Dúbico?

Vstanite, vstanite,
po Knéžpolju se ozrite:
Kàj je to včerajšnje Knéžpolje?
Mar naj bi táko, otroci, bilo pod jesen?
Kje so gruče koscev, bele, pripognjene?
Pod katero zrelo hruško
čaka
zgodnje kosce, vesele,
in žanjice zagorele
velika, smejoča se pita
iz prvega svobodnega žita
in velika latvica kislega mleka?
In od Kózare, najdražji moji, pa vse do Save
nabrekla letina iz svobode
kot iz vode,
koruzišča stoje kot vojské zelene,
klasje polno pšenice rumene,
češplje posavske modríjo
vse sladke,
pod pezo se veje
šibijo
kot krave breje:
Povsod je vse krušno in medno in grozdno
čez mero,
rodilo je stotero,
vse čaka, najdražji moji, na znoj
moških mišic ponosno.

Pa čaka zaman, zaman!

Otroci moji,
odpustili boste materi Stójanki,
ker vas bo mrtve razžalostila:
Očeta so vam zdoma napodili
in ko so nam ga spotoma, na cesti ustrelili,
je z zobmi stisnil pipo-družico,
strica Rádoja
pa so odpeljali za žico,
odgnali so svojce botra Ilije
in zapovrstjo vse druge familije!...
Pusto leži Knéžpolje.
Onemoglo, vse sivo in jalovo.
In kot naduha pritiska nanj
svinčeno sonce razbeljeno.
Krajina je gluha, brez sluha.
Ne ptice ni, ne čebele.
Le v praznino sob
se je zateklo samotno tele,
pa z glavo buha v zaprta vrata
in muka
kot v grob...

Ljubi otroci, ni to Knéžpolje,
le dom nesreče je, nevolje!

Komu bo dano letos kosíti?
Komu dekleta snubiti?
Kdo bo slivovko kuhal?
Kdo bo slanino duhal?

Joj, kàj se bodo ti merjasci, nikoli siti,
kàj se bodo z našo pogačo rumeno
— ko rdeče vzklije iz naših kosti —,
kàj se bodo z našo pogačo rdečo
ti nikoli siti merjasci slastili?
In kàj se bodo ti zverinski, nečisti gobci
z našo najboljšo hrano požrešno mastili?
Mar bodo njihove šape kosmate,
ki so se v naši krvi grele,
nevestam, ki so za vas brstele,
vigredne nedri pomendrale?!
In ali se jim bo, otroci moji, po naši smrti,
ali se jim bo sito-pijano kolcalo?!

Uh, kdo bo zatrl vse volkodlake?

Kózara,
Kózara,
Kózara,
povej, Kózara, kdo jih bo zatrl,
kdo bo maščeval
mojega Srđana,
mojega Mrđana,
mojega Mlađena?...

Kózara, sestra zelena,
druga mati mojega Mlađena,
od daleč te je videti
in še dalj gre tvoj glas!
Mati Stójanka ne more verjeti,
da si opustéla
in da si nas zapustila!...
Ko se s preorane ceste,
ko se z mrtvih psov, ki so jim naši otroci pisali sodbo,
ozrem proti tvojim pobočjem,
v mojem srcu — prav kot v tvojem gnezdu —
ptič-mladič lupino kljuje,
v meni upanje zdihuje:
Ti si tri moje sinove,
ti si, sestra, tri svoje velikane
z zelenimi kitami ovila
in sedaj molčič nad Knéžpoljem
in mrščiš težke obrvi
in v srcu
kot v plamenečem kotlu
mešaš sveto maščevanje!

Maščevanje, sestra, maščevanje!

Maščuj mi sina Srđana,
maščuj mi sina Mrđana,
maščuj mi sina Mlađena:
Dežja je žejno sveto Ilijevo,
Knéžpolje maščevanja presvetega!

(Odlomek) *Poizkus prevoda: T. P.*

IVAN ŠTREKELJ: **SPOMENIK »OB ŽICI« NA ZALOŠKI CESTI V LJUBLJANI,** 1960

Karel Grabeljšek

NISEM IZDAL ČLOVEKA

(Odlomek iz romana)

»Zase se zaradi Juleta nisem bogve kako bal. Res, v prid mi ne bi bilo, če bi ga dobili pri meni, a k tistemu, za kar so me dolžili, to ne bi dosti naneslo. Glavno je bilo tisto, da sem izdal ranjenega partizana, ki se je zatekel na naš senik. Zaradi tistega so bili prišli tisto noč pome, zaradi tistega sem se moral skrivati pred partizani, zaradi tistega pobitega ranjenca bodo spet prišli. Vedel sem, da bodo prišli, tako kakor veš, da bo nekoć prišla smrt, a nisem već maral misliti na to. Pozabil nisem, niti za hip nisem pozabil, če te nekaj nenehno tišči, ne moreš pozabiti, a potisnil sem globoko vase, iz zavesti. Še njej nisem več omenil tega, ona pa meni ne, delala se je, kakor da je pozabila na tisto. Če je obraz ne bi bil izdajal, bi res mislil, da je pozabila. A noben pravi smeh ji ni več razvedril obraza, njeno obličje je bilo kakor šipa, če rahlo dahneš proti nji, zmeraj je na njem ležala komaj opazna meglica. Toda tudi tega nisem maral videti ne razmišljati, od kod in zakaj ta meglica. Nič misliti, nič misliti, sem si dopovedoval, kadar se je tisto skušalo preriniti izpod kamenja, ki sem ga nasul na svojo bolečino. Najhuje je bilo ponoči. Kar čutil sem, kako se tisto premetava po meni, ko sem se nespečen preobračal v vroči postelji. Nič misliti, nič misliti. Podnevi mi je bilo laže. Prav govore, ko pravijo, da je noč čas strahov. Da, čas strahov, a ne tistih, ki naj se ti pokažejo izza podrtih znamenj, izza pokopaliških zidov, izza starih razvalin, temveč tistih, ki so se v tebi razrasli. Podnevi pa kakor, da jih je svetloba omrtvila. Takoj ko se prebudiš v novo jutro in vidiš, da dan sili skozi okno, ti postane laže. Mene je vsako jutro obšlo nekakšno olajšanje: Spet je minila ena noč, ko ni bilo nič. Ne vem zakaj, ob tistem tiščanju se mi je zmeraj zdelo, da bodo prišli pome ponoči, da se mi jih podnevi ni treba bati.

Delo sem opravljal kakor prej, skoraj tako kakor prej. Vse sem ponaredil, kar je bilo treba in kolikor sem zmogel. Vendar pa moram reči, da sem se k delu bolj silil kakor v prejšnjih časih. Nisem več imel pravega veselja z delom. Še v začetku pomladi sem se gnal, kakor da moram z lastnimi koraki vsak dan sproti nahraniti sto lačnih ust, delo sem si za ves teden natančno razporedil: to moram narediti danes, to jutri, to pojutrišnjem. Moram, pa če zadnjo kapljo krvi izcedim iz sebe. Sedaj pa; če ne bom opravil danes, bom

jutri ali pojutrišnjem, delal sem tjavdan, koliko in kako sem naredil, mi skoraj ni bilo mar. Nekam otopel, brezbrižen sem postal.

Spet sem začel zahajati na Hrib, ob nedeljah k maši, drugekrati pa po drobnih opravkih. Samo zadrževal se nisem rad med ljudmi. Nisem mogel gledati njihovih zaskrbljenih obrazov, taki so bili kakor da je vse, kar je lepega in prijetnega na svetu, za zmeraj minilo zanje. Kakor jaz so tudi oni vznemirjeno pričakovali, kaj se bo zgodilo z njimi, kaj bo z zemljo, z domačijami, najbolj pa jih je skrbelo, kako je s svojci, ki so pobegnili, pa še nobenega pravega glasu niso dobili od njih. Te skrbi so se kazale v vsem, v pogledih, v stikanju glav, ko so se v gručah zbirali pred cerkvijo, v tem, kako so prisluhnili sleherni novici, ki jo je kdo od kod prinesel. Vse to je tudi mene spravljalo iz tistega navideznega miru, ki sem si ga skušal vsiliti. Govoric in novic pa toliko, da nisi vedel, kaj bi z njimi. To ne bo dolgo trajalo, samo od sebe se bo sesulo. Angleži bodo prišli in napravili konec. O ti Angleži! Že med vojno so se beli tolažili z njimi, zdaj pa spet. Tisti, ki so imeli svojce na Koroškem, so nenehno čakali, da se bo nekaj zgodilo, nekaj takega, da jih bo odrešilo. A kaj naj bi se zgodilo? Kaj se je moglo zgoditi? Nič. Ali sem mogel verjeti, da bodo prišli Angleži in napravili konec tej novi oblasti, ki pa je v naših hribih skoraj ni bilo. Odkrito povedano, tudi maral nisem. Če bi res prišli Angleži in prepustili oblast belim, se zame ne bi kaj prida obrnilo na bolje. Saj sem ti povedal, kako so beli ob svojem odhodu grozili, da bodo obračunali z vsemi, ki so kdaj delali za partizane, ko se vrnejo. In kdo od tukajšnjih kmetov je delal več kakor jaz? Res, jaz tudi od belih nisem mogel nič dobrega pričakovati, zato si nisem želel, da se vrnejo. Želel sem si, da bi ostalo tako, kakor je bilo, čeprav sem vedel, da to ne more trajati. Nova oblast se je usidrala v dolini, po večjih krajih, tam, kjer so bili ljudje zanjo. Tudi na Hribu so imeli nekakšen krajevni odbor, prav tako v Rovtah, v Zaplani, v Šentjoštu, a to ni bila njihova oblast, takrat še ne. Partizani, se reče zaščitniki, so redkokdaj prišli na Hrib, sem, v to samoto še ni bilo nikogar. Naj kar ostane tako, kakor je, sem si dejal. Morda pa bodo pozabili name. Neumno zaupanje. Vse so pozabili, kar sem naredil za partizane; ko so me zasliševali, tega še omenili niso, tistega, česar nisem naredil, niso pozabili in morebiti nikoli ne bodo. Ali pa so sedaj tudi to pozabili, a kaj mi pomaga, ko pa sem prejel kazen za tisto, kazen, ki jo že danes prestajam.

Kakih šest tednov po Juletovem odhodu je bilo, ko so prišli pome. Niso prišli ponoči, kakor sem zmeraj mislil, da bodo prišli, temveč so prišli v zgodnjih dopoldanskih urah. Ravno sem se vrnil s košnje, kosil sem bil deteljo, ko jih zagledam, kako gredo proti hiši. Štirje so bili, samo eden je bil videti malo starejši, trije pa so bili še pravi golobradci. Koso sem bil že odložil, golorok, z zavihanimi rokavi sem šel proti hiši. Ustavim se in jih gledam. Ali so prišli zaradi Juleta ali so prišli pome, si pravim, ne vem zakaj, ko pa sem v sebi zatrdno čutil, da so prišli po mene. Sem se skušal še v zadnjem hipu slepiti? Ne bi rekel. Ko sem jih zagledal, sem se nehote spomnil na Juleta, zato sem si tako rekel. Toda kje je že bil Jule, po šestih tednih ne bodo hodili spraševat zanj.

Čudno, srce mi je komaj za spoznanje bolj udarjalo kakor drugekrati, če bi tega ne bilo in če mi veke ne bi malo hitreje utripale, bi lahko rekel, da sem miren. Še zmeraj sem jih gledal, za hip sem celo obstal, nato pa počasi šel naprej, tako počasi, da so me dohiteli že pred pragom.

»Je tukaj pri Kozlevčarju?« zaslišim glas za sabo.

»Pri Kozlevčarju,« odgovorim in se obrnem. Jezik se mi je nekam nerodno opletal v ustih, kakor da je otekel.

»Ste vi gospodar?« me oni spet vpraša, šele sedaj vidim, da govori starejši.

»Gospodar,« odgovorim kakor prej, nisem in nisem mogel omehčati jezika.

Oni me gleda, jaz gledam njega. Zdaj je bil vsakršen dvom, če so prišli po mene, izključen. A kazalo je, da oni tega kar ne more spraviti iz sebe. Molk, ki je zavladal med nami, je trajal dobro minuto. Ker oni nič več ne reče, golobradci pa tudi ne, grem noter, a ne v kuhinjo, da se ona ne bi vznemirila, temveč v hišo, oni štirje pa za mano. Tu se spet spogledamo.

»Vi ste Kozlevčar?« starejši spet vpraša.

»Kozlevčar,« pritrdim.

»Franc Kozlevčar?« vpraša.

»Franc Kozlevčar,« spet pritrdim.

Spet me gleda, kakor me je na pragu. Vidi se mu, da bi rad povedal, po kaj je prišel, a kar ne more, kakor da ne najde pravih besed. Šele čez čas reče suho, s povsem drugačnim glasom kakor prej:

»Z nami boste morali.«

Srce mi še za spoznanje močneje udari, a še zmeraj mi ne razbija s tako silo, kakor mi je drugekrati ob takih primerih, ko so prišli Italijani in beli pome.

»Kam pa?« vprašam zamolklo.

»Na Vrhniko, zaradi zaslišanja,« pove.

Zdaj ne vem ničesar več reči, ves sem zmeden kakor otrok, ki so prišli ponj, ker se je potepel od doma. Ne vem, kaj bi. Čakam, da stopijo k meni in mi zvežejo roke. A oni me še zmeraj samo gledajo. In tako se spomnim, da tak ne morem od doma, golorok, v delavniških hlačah in čevljih, z modrim predpasnikom pred sabo.

»Preobleči se moram, tak ne morem z vami,« pravim obotavljajoče se.

»Kar preoblecite se,« pravi oni in sede k mizi. To me spomni, da jim ponudim jabolčnika. V tistem sušnem vremenu je začelo že zgodaj pripekati, v takem pa te pot razžeja. A niso marali! »Kar hitro se preoblecite,« pravi eden izmed golobradcev. Niso bili surovi z mano, a tudi prijazni ne, vljudni, hladno vljudni, bi dejal.

Ko sem se šel preoblačit, obleko sem imel v zgornjih prostorih, ni nihče šel za mano, kar tam so obsedeli. Če bi se bil spomnil na beg, bi lahko ušel, a se nisem spomnil, nisem mislil na to. Mislil sem samo, kako bi nji povedal, da je ne bi preveč prizadelo. Slišala je, da je nekdo prišel, gledat pa ni prišla — kdo. Ko sem šel po stopnicah, je prišla za mano, to je kazalo, da se je že vznemirila. Šele sedaj se mi je srce razdivjalo, kar slišal sem, kako mi je razbijalo. Kako ji bo, ko ji povem, kako ji bo? je plahutalo v meni. Komaj sem zmagoval stopnice, tako me je dušilo. »France, France!« sem zaslišal za sabo njen pridušeni glas.

Ustavil sem se šele na vrhu. Prepadeno sem se ozrl vanjo. »Kdo pa je prišel?« me vznemirjeno sprašuje, a ji z obraza berem, da že sluti kdo.

»Oni,« z muko spravim iz sebe. »Z njimi bom moral.«

»Jezus, Marija,« zastoka. V trenutku je bleda kakor stena, z rokami pa se me krčevito oprime. »France, France!« hlipa iz nje, v očeh se ji nabirajo solze.

Nisem vedel, kaj bi ji dejal, kako bi jo pomiril. Ali naj rečem, naj se ne boji, da ne bo nič hudega, da se bom kmalu vrnil, ko pa tega nisem verjel in sem vedel, da tudi ona ne bo verjela, da bo že v prvi besedi začutila laž in ji bo še hujše zaradi tega. Iztrgal sem se ji in odšel v sobo, da bi se preoblekel. Seveda je šla za mano. »Jezus, Marija, kaj bodo naredili s tabo, kaj bodo naredili s tabo,« je kar naprej hlipala.

SLAVKO TIHEC: **SPOMENIK PADLIM BORCEM POHORSKEGA BATALJONA PRI TREH ŽEBLJIH NA POHORJU,** 1959

»Ne vem, nič ne vem,« pravim obupano. »A ne joči, samo joči ne,« jo prosim. »Vse se sliši dol. Če boš taka, bodo mislili, da sem res česa kriv.«

Zadnje sem dejal zato, da ne bi tako glasno jokala, res nisem maral, da bi oni spodaj slišali. Premagala se je. Samo bledica na obrazu in zasolzene oči so izdajale njeno bolečino in njen strah.

Roke so mi drhtele, ko sem se preoblačil, nobenega gumba nisem mogel mirno odpeti in zapeti. Tudi nji so drhtele, ko mi je iskala to in ono. Tako se še nikoli nisem preoblačil, če bi moral previjati dojenčka, bi bil manj neroden, kakor sem bil tistikrat pri sebi.

Ko so me gnali iz hiše, je njo spet premagala bolečina. »France, France!« je zaihtela in se me oklenila okrog vratu, kakor da tone v globoki vodi. Komaj sem se ji iztrgal. Obstala je na pragu kakor roža, če ji vzameš oporo, vsa bleda, skoraj brez življenja, z zasolzenimi očmi. Samo za trenutek sem ujel to podobo njenega obupa, a me je potem spremljala vso pot, še v ječi sem jo videl, kakor da jo je nekdo naslikal na umazane stene. Dolgo dolgo je stala na pragu, že zdavnaj smo se skrili pod klanec, pa se še ni umaknila v hišo. Nisem se ozrl po njej, ko so me gnali po vrtu in tudi potem ne, nisem si upal, v srcu sem čutil, kako stoji tamkaj in gleda za nami.

Rok mi niso zvezali, tudi pazili niso kaj prida name. Kadar so šli skozi gozd, bi lahko pobegnil, posebno, kadar smo bili nad kakim strmim robom. A še vedno nisem pomislil na to. Popolnoma sem se vdal v svojo usodo. Prišlo je, kar je moralo priti, kar sem že dolgo pričakoval. Težko mi je bilo le še zaradi njene bolečine, lastna usoda me ni bogvedi kako peklila. Če je človek hudo utrujen, postane skoraj brezbrižen, kaj se dogaja z njim. In tak sem bil jaz tedaj, utrujen, zbit, ne telesno, v duši, ko so prišli pome, sem šele spoznal, da sem do kraja onemogel, da tako, kakor sem živel zadnje mesece, dolgo ne bi mogel več živeti, v nenehni negotovosti, kaj bo z mano, v stalnem pričakovanju, kdaj bodo prišli pome, s tistim tiščanjem v prsih, ki še v spanju ni popustilo. Naj se zgodi, kar se mora zgoditi.

Do Cestnika smo šli peš, na cesti pa so oni ustavili neki kamion in smo se peljali z njim do Vrhnike. Tam so me imeli samo eno noč, naslednji dan so me odpeljali v Ljubljano. Šele tu se je začel križev pot. Ne morem reči, da so grdo ravnali z mano, da so me pretepali, mučili, da sem bil lačen, ne, to ne, drugo je bilo, tisto zasliševanje in čakanje. Oboje je bilo hudo, morebiti čakanje še hujše kakor zasliševanje. Prvih štirinajst dni se sploh ni nihče zmenil zame, kakor da so pozabili name, zgniti me bodo pustili tu, sem obupaval. Če nam pazniki ne bi prinašali jesti, če ne bi skrbeli, da smo zjutraj vstali, kadar je bilo treba, in nas ne bi vznemirjali še z drugimi stvarmi, bi res mislil, da bom umrl pozabljen od vseh, tudi od tistih, ki so me ukazali zapreti. Prvič so me zaslišali šele po štirinajstih dnevih, pozneje pa so me zasliševali, kakor je naneslo, včasih po tri dni zaporedoma, drugekrati pa v tolikšnih presledkih, da sem se zopet bal, da so pozabili name.

Ne vem, čemu so me zasliševali, ko so že vse vedeli, kdaj sem šel v belo gardo, koliko časa sem bil v Rovtah, kolikokrat so bili četniki pri nas in vse o Juletu, še tisto, da je po pobegu prišel k nam po Ančko, sam bog ve, kje so to zvedeli. Kaj so še hoteli zvedeti od mene? Tisto, česar nisem naredil? Najbrž samo tisto. Vse, kar sem povedal sebi v prid, je bilo, kakor da govorim gluhim ušesom. Če sem začel pripovedovati, kako sem delal za partizane, me še poslušali niso, skozi okno so gledali, se med sabo pogovarjali ali pa so me na kratko prekinili, naj odgovarjam na to, kar me sprašujejo, da to, kar jim pripovedujem, ni važno. Zanje najbrž res ni bilo. Kos kruha, ki sem ga dal

SPOMENIK PADLIM ŽRTVAM FAŠIZMA NA FRANKOLOVEM

kakemu partizanu, je bil zanje samo kruh, ki ga daš vsakemu beraču. Zame pa ni bil samo kruh, nisem ga jim dajal kakor beračem, iz usmiljenja, zgolj iz človeške dolžnosti, vsaj prva leta ne, v tistih kosih je bilo mnogo več kakor kruh. Ko sem ponoči zaslišal trkanje, je vse zapelo v meni in v njej prav tako. A jaz bi njim to povedal, da bi verjeli, predvsem pa, da bi razumeli. Če bi razumeli, bi tudi verjeli. Če danes gledam nazaj in ocenjujem, katero moje delo za partizane je bilo največ vredno in se ga zato najbolj toplo spominjam, moram reči, da prav teh noči, ali jih je bilo sto ali jih je bilo več, ne vem, ker jih nisem štel, noči, ko sva z ženo vstajala, da postreževa utrujenim, prezeblim in lačnim partizanom. Vse drugo je manj kakor to, tudi tisto, ko sem tebe skrival v bunkerju — oba bi dala glavo, če bi te našli — in tisto, kar sem delal v Tilkinem odboru in kot zaščitnik. A kako bi jim to dopovedal, če pa sem govoril gluhim ušesom, predvsem pa gluhim srcem. Take stvari moreš razumeti samo s srcem, z razumom nikoli. To sem že tistikrat spoznal, na tistih zasliševanjih, zato sem prenehal govoriti o svojem delu za partizane in sem poslej res odgovarjal samo na to, kar so me spraševali.

Naj so me spraševali karkoli, so vselej prišli na »tisto«, kako so pobili tistega partizana, ki se je zatekel na naš senik. Na vse kriplje so si prizadevali, da bi jim priznal: jaz sem ga izdal. Vsemu sem pritrdil, kar so hoteli, tudi marsikaj takega, kar ni bilo res, samo temu ne. Saj bi tudi temu pritrdil, toliko so me pestili, toliko mučili s tistimi zasliševanji, da mi je bilo že vseeno, kaj bo z mano, samo da bi že bilo konec tega, te natezalnice, rad bi jim

dejal: »Da, jaz sem ga izdal, povedal sem četnikom, da se skriva na seniku, zvabil sem ga v hišo.« Kaj jaz vem, kako bi jim moral reči, a nisem mogel, nisem mogel. Če bi jim to priznal, bi se sam obsodil. Rekel sem ti, da mi ni bilo več mar, kaj bodo naredili z mano, a sam se obsoditi nisem mogel. Ko bi z žarečimi kleščami trgali priznanje iz mene, ga ne bi iztrgali.

»Zakaj ga niste posvarili, da bi odšel?« »Kako?« sem se začudil. »Že vi veste kako.« Trdno so bili prepričani, da sem ga izdal, zato je bila vsaka moja besedo zaman. Samo eni bi verjeli: izdal sem ga, povedal sem četnikom, da se skriva na seniku. Gluhim ušesom sem govoril, ko sem jim skušal dokazati, da tistega partizana nisem izdal. »Kako?« »Že veste kako.« Nekoč so me vprašali: »Zakaj pa ste se takrat, ko so prišli partizani po vas, skrili, če niste nič krivi?« To me je pozneje, ko so me sodili, vprašal tudi sodnik. Temu, ki me je prvič vprašal, bi morebiti še dopodeval, saj je bil partizan in je vedel, kako so se tedaj take stvari dogajale, sodniku, ki tega ni poznal, ne bi nikoli. Če jih po vojni nisem mogel prepričati, niti njega ne, da nisem kriv, kako bi jih mogel takrat? Takrat me tudi ne bi kaj prida zasliševali, takrat so se take stvari zelo na kratko končale. A dopovej to človeku, ki teh stvari ni poznal. Zato sodniku na tisto vprašanje nisem vedel kaj povedati, onemu, ki me je zasliševal, pa sem kratko dejal: »Bal sem se.« »Bal?« me je zaničljivo ošvrknil. »Kdor ima čisto vest, se mu ni treba bati.«

Štiri mesece so me tako natezali, natezali brez tistih priprav, ki sem jih nekoč gledal na škofjeloškem gradu, a ti povem, da to natezanje ni bilo nič manj mučno kakor tisto v srednjem veku. Če ti natezajo dušo, telesnih muk še čutiš ne. V teh štirih mesecih niso nikogar pustili k meni, nobenih novic nisem prejel od doma. Nisem vedel, kako je njej, ali je zdrava, živa, sploh nič. Tudi to je spadalo k tistemu natezanju. Šele po štirih mesecih je bilo konec muk, najhujših muk, vseh pa še danes ni.

Ko so me nehali zasliševati, je tudi zunanji svet prodrl do mene in neko nedeljsko popoldne je prišel paznik pome, češ da me je prišla obiskat žena. Skoraj slabo mi je postalo, ko sem to slišal in komaj komaj sem šel za njim v tisto sobo, ki je bila določena za sprejeme. Ko sem jo zagledal, kako stoji sredi sobe z rahlim smehljajem na ustih in vlažnimi očmi, mi je postalo še huje, noge so bile težke, v vsaki je bilo sedem centov in več, telo pa tako, kakor da sem vstal od hude bolezni. Ona mi je pozneje povedala, da sem bil čisto bled, tudi ona je bila bleda, skoraj taka kakor tistikrat na pragu, ko so me odgnali z doma. Ko sva si segla v roke, so obema drhtele. Reči pa si nisva vedela nič, ne, ni prav, vedela sva že, v štirih mesecih se je toliko nabralo v nama, da bi se pogovarjala tri dni in tri noči, in sedaj, ko sva si stala nasproti, ko sva se spet videla, je vse tisto sililo na jezik, a ta je dolgo ostal nem, kakor da sva v teh štirih mesecih pozabila govoriti. Toliko stvari je bilo, ki bi si jih morala povedati, a je bilo tako, kakor da si ne veva ničesar reči. Če bi naju kdo sodil samo po tem, bi dejal: dva tuja človeka si stojita nasproti, ki ne vesta, zakaj sta tu, in komaj čakata, da se razideta. V resnici pa mi je bilo žal vsake minute, ki je že minila, ker sem vedel, da obisk ne bo dolgo trajal. Objel bi jo, jo poljubil, jo držal za roko, za tisto zdelano roko, ji govoril, kar ji še nisem nikoli, kar je napisano samo v knjigah, a sem stal kakor lipov bog in ona kakor Lotova žena, ko je okamenela. To ni bilo samo zaradi paznika, ki je ostal v sobi in si pred tujim človekom nisva mogla razkriti svojih čustev, tudi če bi šel ven, si jih ne bi mogla. Ko sem jo gledal, sem videl, kako se bori s solzami, kako tlači jok vase in me je ves čas obletavalo: Da le jokati ne bi začela, Kristus, samo da ne bi začela jokati!

Čez čas se nama je jezik vendarle nekoliko razvezal, a še zmeraj ne tako, da bi nama besede stekle. Vsako misel sva mukoma gnetla v možganih, vsako besedo siloma iztrgala z jezika. Pravzaprav je bila med nama dvojna govorica, tista z molkom, s tem sva se pogovarjala o tistem, kar se je v štirih mesecih nabralo v nama, in tista z jezikom, ko sva se pogovarjala o povsem vsakdanjih stvareh. Povedala mi je, da je junica povrgla, da je telička zdrava, da se je čisto po materi vrgla in da ne ve, ali bi jo redila ali prodala mesarju. Mene pa je skrbelo, kako bo z delom. Ko so me odgnali, sem komaj deteljo pokosil, drugo pa je vse čakalo. »Kdo ti bo pomagal?« sem zaskrbljeno vprašal. »Bo že kdo,« je dejala. »Ne beli si glave še s tem.« In sva se spet zaprla v molk. Potem pa spet o krompirju in koruzi, kdo ji bo pri pospravljanju pomagal, kdo ji bo preoral za ozimino. Vidiš, same take stvari, ki so za kmeta življenjskega pomena, če je doma, če opravlja svoja vsakdanja opravila, zame, ki sem bil odtrgan od dela, ki nisem vedel, če se bom še kdaj vrnil domov, in če se bom, nisem vedel kdaj, zame je bilo to brez pomena in za njo, ki jo je glodala ena sama skrb, kako bo z mano, prav tako. Bo že kako. In vendar sva se samo o tem pogovarjala, ker se o sebi nisva mogla, nisva se upala, vsaj z besedo ne, o sebi sva se pogovarjala samo tedaj, ko sva se zakopala v molk.

Pri poznejših obiskih ni bilo več tako tesnobno med nama, spet sva se privadila drug drugemu, vzdušju tiste sobe, navzočnosti paznika, najinemu položaju, ki nama je bil ob prvem obisku tako tuj. Govorica je stekla, pogovarjala sva se bolj sproščeno, z manjšo živčno napetostjo kakor prvič, a še zmeraj ne tako kakor včasih, ko sem bil doma, še zmeraj sva si najgloblje, najbolj intimne stvari mogla razodeti samo z molkom, nisva se mogla povsem izkopati iz jame, kamor so naju porinili. Keha je bila nad nama, nad njo še bolj kakor nad mano, ki sem bil njen jetnik.

Po petih mesecih so me postavili pred sodišče. Na razpravi je bila glavna priča proti meni Tonka. Tudi prej, ko so me še imeli na natezalnici, me je najbolj obremenjevala Tonka, to sem spoznal iz zasliševanja. In kakor sem že v začetku povedal: njej so vse verjeli, nama nič. Zato je bila sodba sestavljena že pred začetkom razprave ali pa še prej. Obsodili so me na eno leto zapora in na zaplembo vsega mojega premoženja razen hiše, gospodarskih poslopij in sveta okrog hiše, se reče vrta. Obsojen sem bil zaradi sodelovanja z belo gardo in s četniki ter zato, ker sem Juletu dal zavetje, ko se je skrival. Zaradi tistega partizana, ki so ga četniki ujeli pred našo hišo in ga drugi dan ubili, me niso obsodili, ker ni bilo dovolj dokazov. Niso rekli, da sem tega zločina oproščen, ker ga nisem storil, temveč me niso obsodili zanj, ker ni bilo dovolj dokazov. Kakšne dokaze za svojo nedolžnost pa bi jim mogel dati? Mrtvi ni mogel pričati zame, meni pa ničesar niso verjeli. Če so me obsodili zaradi sodelovanja z belo gardo in četniki in zato ker sem Juleta skrival, naj jim bo, a za tisto naj bi dejali: za to pa nisi kriv, tega nisi storil. Če bi se sodba tako glasila, če bi bil danes miren, naj gre zemlja, če je že moralo tako biti, da bi me le zločina oprostili. Tako pa ta še zmeraj visi nad mano. Izdal si človeka, da so ga ubili, le dokazati ti tega nismo mogli. Po njihovem sem ga pognal v smrt, to je isto, kakor da sem ga sam ubil. Ubijalec! Kristus, sem res ubijalec? To mi ne da in ne da miru, nenehoma razmišljam o tem in bom razmišljal do konca življenja. Kako bi dokazal, da nimam krvavih rok? Kako bi se opral blata, ki so ga nasuli name? Nisem izdal človeka, nisem ga pognal v smrt, nisem ubijalec. Ničesar nisem mogel tistikrat storiti, da bi ga rešil. Če bi šel iz hiše, da bi ga posvaril, bi se četniki zbudili, sebe bi žrtvoval, njega ne bi rešil. Včasih tudi o tem razmišljam, če ne bi bilo bolje, da bi se takrat žrtvoval, četudi zaman, kakor da je to nad mano, da sem kriv za nekaj, česar nisem storil...«

v Ljubljani

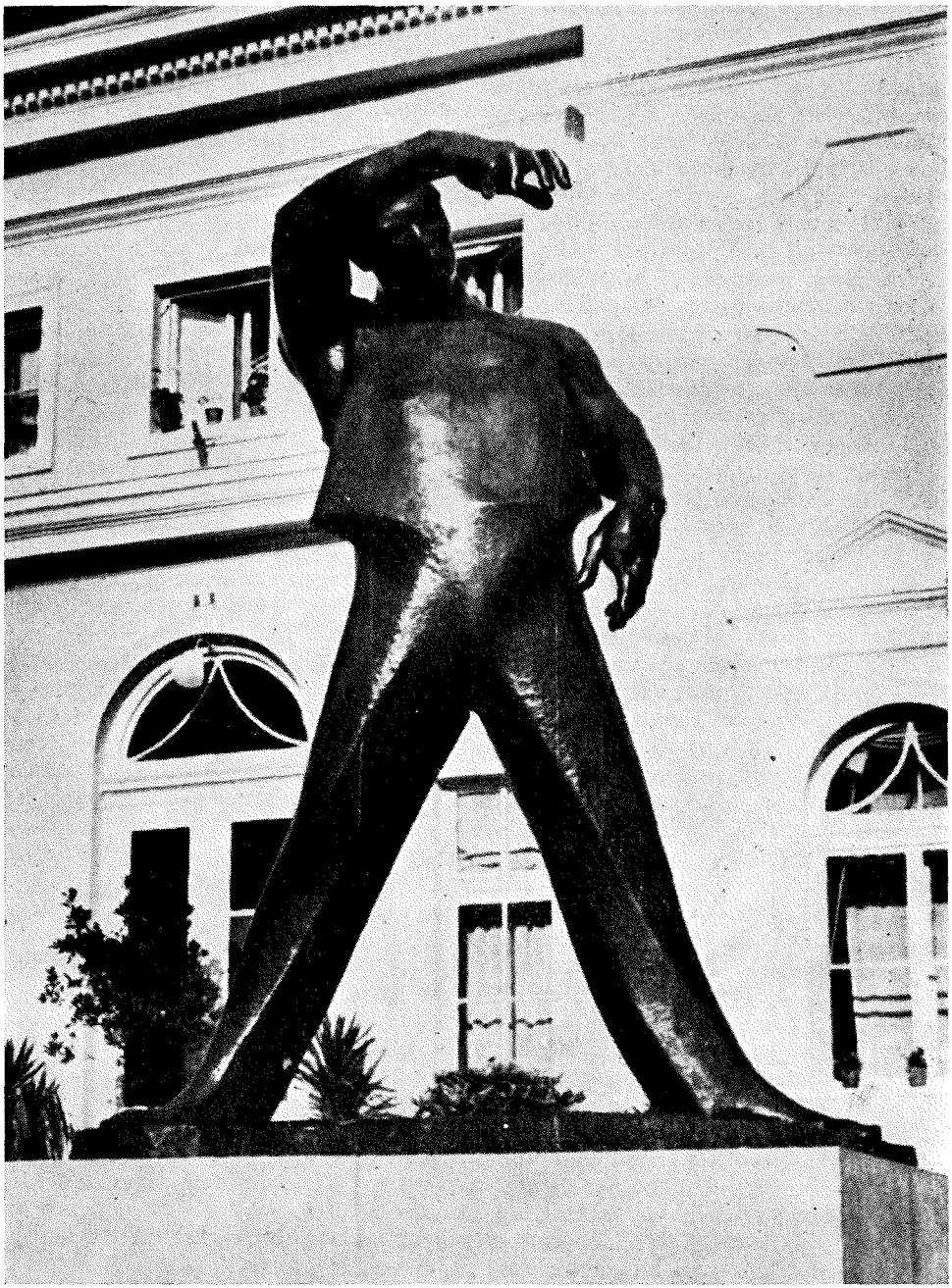

JAKA SAVINŠEK: **SPOMENIK NARODNEMU HEROJU JOŽETU LACKU V PTUJU,** 1955

Lojze Krakar

BESEDA V SVARILO NAJ ŽIVI DALJE

Pred kratkim je izšla pri Zavodu »Borec« v Ljubljani pesniška zbirka Lojzeta Krakarja »Umrite, mrtvi«. V njej so pesmi, ki pripovedujejo o grozotah nacističnih koncentracijskih taborišč v pretekli vojni. Te pesmi so pravzaprav samo izbor iz tako imenovane »taboriščne lirike« pesnika Lojzeta Krakarja. Krakar je poslal rokopis te knjige leta 1964 na natečaj za Kajuhove nagrade in eno teh nagrad tudi dobil.

Lojze Krakar ima za seboj razgibano delovno pot. Končal je slavistiko, bil novinar in urednik pri časopisih, radiu in televiziji, urednik založbe, priznani prevajalec predvsem iz poljščine in v prostem času — kakor večina slovenskih književnikov — tudi književnik. Med vojno je sam doživljal grozote nacističnih taborišč Dachaua in Buchenwalda, zato so se spomini na tisti čas globoko vtisnili vanj. Takole pripoveduje o življenju v taboriščih:

V zapore in taborišča sem prišel kot šestnajstletni fant. Najprej sem bil zaprt v Ljubljani, nato pa v Kopru in Peruggii. Kapitulacije Italije v septembru 1943 sem bil zelo vesel, saj sem menil, da je trpljenja in zaporov konec. Tedaj seveda še nisem mogel docela doumeti, da se bo vojna zavlekla še skoraj za dve leti in da bom prav kmalu jetnik v dveh zloglasnih nacističnih koncentracijskih taboriščih v Dachauu in Buchenwaldu.

Še danes se dostikrat z grozo vprašujem, kako je bilo sploh mogoče, da sem se iz tistega pekla vrnil živ v Belo krajino, kjer sem doma. Statistike namreč govore, da je v nacističnih taboriščih od stotih zapornikov ostalo pri življenju približno trideset ljudi, medtem ko so drugi umrli na delu, zaradi lakote, izmučenosti, pretepanj in tisočerih drugih nadlog, ki so morile jetnike, prignane iz domala vseh evropskih dežel.

Dvajset let je minilo od tistih dni in ves ta čas skušam pripovedovati ljudem o grozi nacističnih taborišč, kajti človeštvo ne sme nikoli več dopustiti,

da bi se ponovili tisti strašni dogodki. Na to témo sem pisal pesmi, s filmskim snemalcem Milanom Kumarjem sem v Nemčiji, Poljski in Avstriji posnel štiri kratke dokumentarne filme za televizijo, napisal sem vrsto člankov in reportaž ter dokumentarno knjigo OD TOD SO BEŽALE ŠE PTICE. Že več let sodelujem v organizaciji bivših političnih internirancev in skupaj z mnogimi tovariši iz tistih dni čutim dolžnost, da moramo mlademu rodu zapisati v oporoko naš stari borbeni duh, ki naj varuje svet pred brezmejnim cinizmom in krvoločnostjo, lastno Nemcem iz tretjega rajha. Nikoli ne smemo namreč pozabiti, da imajo njihove ideje in dejanja še danes mnogokje dosti fanatičnih zagovornikov. Kolikokrat so mi prijatelji — vem, iz čistega srca — svetovali, naj ne obujam več spominov na tiste dni, na sestradane in ponižane ljudi, na strašni dim, ki se je dan za dnem dvigal nad krematoriji, in na pobesnele esesovce, ki so nad jetniki tako strokovnjaško demonstrirali »die neue Ordnung«. Prijateljsko so mi svetovali, da bo najbolje, če vse skupaj preprosto pozabim. Toliko lepih reči je na svetu, mi pravijo, da se zares ni vredno v teh trenutkih, ki so nam odmerjeni, še ukvarjati s podobami iz mračne preteklosti. Verjamem jim in sam poskušam odgnati moreče spomine na mladost, toda zmerom vendarle čutim, da mi noben dobrohotni nasvet tovarišev zavoljo vesti človeštva ne more dopovedati, kaj šele ukazati, naj vse skupaj prepustim pozabi.

V Buchenwaldu, kjer sem bil najdlje, smo imeli jetniki vzorno ilegalno organizacijo, edinstveno odporniško gibanje v tedanji Evropi. Ta organizacija je združevala pripadnike raznih narodnosti in tihotapila iz tovarn orožje po kosih, ga sestavljala in se tako pripravljala na konec vojne, na zadnji obračun z nacisti. V taborišču Buchenwald smo bili vseskozi poučeni o tem, kaj se dogaja na posameznih frontah in v osvobodilnih gibanjih, saj smo zvedeli za vse vojaške operacije. Kolikor nas je bilo Slovencev oziroma Jugoslovanov, smo se seveda živo zanimali za dogodke v domovini. Novice o boju naših ljudi so nam prinesli novi jetniki, ujeti partizani in aktivisti. Kljub nespodbudnemu položaju, v katerem so se znašli, so nam zavzeto pripovedovali, kako raste oborožena vstaja v Jugoslaviji, vedeli pa so povedati tudi, kje se okupatorji še držijo in kje so Titove partizanske enote. Seveda z zamudo smo zvedeli tudi za mnoge znane zmage slovenske partizanske vojske: za Turjak, za Grahovo, za Kočevje, za osvoboditev Zgornje Savinjske doline, za vrsto vojaških uspehov naših brigad skozi vse leto 1944 in v zadnji zimi pred svobodo. Teh dobrih novic smo se razveselili kakor koščka kruha, ta pa je pomenil življenje...

Kakor môra je ležala vseskozi nad nami misel, da bodo nacisti, takrat ko bodo začeli izgubljati tla pod nogami, ukazali taborišča uničiti, jetnike pa pobiti. Izkazalo se je, da je Himmler res izdal tak ukaz — toda za uresničitev je bilo k sreči prepozno.

Konec marca 1945 smo že vedeli, da se nacistom bliža konec in da ni več daleč dan, ko se bodo armade protihitlerjevske koalicije srečale sredi Nemčije. Iz daljave je v tistih dneh že prihajalo grmenje topov in že nekaj mesecev smo slišali in vedeli, kako intenzivno bombardirajo zavezniki nemška mesta, med njimi tudi stari Goethejev Weimar, oddaljen osem kilometrov od taborišča Buchenwald. Prvega aprila 1945 — bilo je na nedeljo — smo začutili, da nas loči samo še trenutek do prihoda zaveznikov. V taborišču je bila tiste dni velika gneča, saj so v njem zbrali okrog 80.000 ljudi. Nemci so prignali semkaj jetnike iz drugih koncentracijskih taborišč, ki so jih morali izprazniti pred prodirajočimi armadami na vzhodu in zahodu. Bili so večinoma živi okostnjaki, ki so kljub velikemu pričakovanju svobode le zamišljeno zrli predse...

Zavezniška fronta se je v prvih dneh aprila ustavila nedaleč od nas in s tem so nacisti dobili še toliko časa, da so večji del taborišča vnovič evakuirali. To je bilo brezglavo početje zveri, ki se ji bliža konec in ki prav zato neusmiljeno divja in kolje. Skoraj tri četrtine jetnikov so odpeljali; nekatere so že v bližini taborišča postrelili, druge pa vlekli peš ali z vlaki proti jugu, še največ proti taborišču Dachau. Veliko internirancev je med potjo pomrlo, veliko so jih pokončale esesovske puške. V Buchenwaldu nas je tako ostalo približno dvajset tisoč in 11. aprila 1945 smo spet zaslišali bobnenje topov. Vedeli smo, da se je fronta premaknila naprej in to je bil tudi za našo organizacijo znak za oborožen nastop, za dokončni obračun z nacisti. Fronta jetnikov raznih narodnosti je zgrabila za puške, revolverje, bombe, nože in steklenice z bencinom in naskočila žico; niti električni tok v njej je ni mogel ustaviti. Čeznjo so ljudje metali deske in slamnjače, obenem pa streljali in prijemali oborožene Nemce v stražnih stolpih. Ni trajalo dolgo in že so zavzeli celo taborišče. Še danes se dobro spominjam tistega velikega dne, ko so se uporniki v cebrah iz vse Evrope objemali od sreče! Potem so prišli še ameriški tanki in vojaki in z njimi smo do kraja očistili taborišče in njegovo okolico. Čeprav je kazalo, da je vsega že konec, se je vendarle še nekaj dni slišalo streljanje v okoliških krajih, kjer so se esesovci zaveznikom še zmerom brezglavo upirali.

Naši novi prijatelji so nam nudili prvo pomoč. Po dolgem času smo dobili dobro hrano in obleko, bolniki pa prepotrebno nego. Spominjam pa se, da so mnogi umrli še v tistih dneh, ker zanje kljub vsej dobri volji ni bilo več pomoči.

Nekega dne so zavezniki pripeljali v taborišče prebivalce iz bližnjega mesta. Gledal sem jih, kako so si s prestrašenimi očmi ogledovali krematorij in kupe mrličev, ki jih prejšnji gospodarji niso več utegnili sežgati. Poleg zakrknjenih sem videl tudi potrte obraze in danes skoraj verjamem, da nekateri od tistih ljudi res niso vedeli, kako strašne in pretresljive človeške drame se odigravajo v njihovi neposredni bližini.

— — —

Že dvajset let pišem in premišljujem o tistih dnevih, o nacističnih taboriščih v drugi vojni, in reči moram, da fantazija pobesnelih hitlerjevcev v vsej človeški zgodovini ni imela para. Fantazija velikega pesnika Danteja, ki je ustvarila nepozabno podobo pekla, je nebogljena v primerjavi s peklom, ki so si ga izmislili nemški fašisti. Vse, kar so ustvarili na to témo pesniki, pisatelji in slikarji naše dobe, je prava šolska naloga v primerjavi z mojstrovino, ki so si jo izmislili potomci velikega Goetheja, pesnika, ki je prav tu v Buchenwaldu pod nekim častitljivim starim drevesom pisal pesmi, ne da bi vedel, da se bo scenarija tistega gozda nekoč spremenila v oder za strašno tragedijo ljudi iz zasužnjene Evrope in da bo priča početij izprijencev, ki se jih bo moralo nemško ljudstvo pred drugimi narodi sveta še dolgo sramovati.

Ljudje so premalo pokvarjeni, da bi si lahko sploh mogli zamišljati, do kod lahko seže človekova izprijenost in kako mojstrsko zna uničevati življenja drugih človeških bitij tisti, ki ga obsede sla po zasužnjevanju. Mnogi so šli skozi taborišča, kakor Dachau, Buchenwald, Ravensbrück, Mauthausen in Auschwitz, kjer je nacistična zver na »tekočem traku« podušila in sežgala kar štiri milijone ljudi. Če vseh teh zločinov nad človeštvom ne bo mogoče nikoli pravično kaznovati, če se še danes sprehajajo med nami najhujši morilci, potem naj vsaj beseda v svarilo živi dalje.

Lojze Krakar

PESNIKOVO DREVO V TABORIŠČU SMRTI

Sredi nacističnega taborišča Buchenwalda pri Weimarju je raslo mogočno staro drevo, pod katerim je nekoč pisal Goethe.

Med okostnjaki s komaj še živečo,
ječečo dušo, sredi muk, kletvin,
v posmeh življenju, v žalosten spomin
drevo je raslo s krošnjo zelenečo.

Tu je nekoč poet in velikan
zamišljeno sedel, smo govorili,
in njim, ki zdaj so svet na križ pribili,
pel o ljubezni, sam ljubezni vdan.

Je vedel, da bo tisočglavi zmaj
kdaj vstal iz njih, ki vanje je sejal
vse, kar so pokončali v sebi zdaj?

Ne, če takrat bi vedel, da zdivjal
nekoč bo narod, ki mu vse je dal,
bi ga preklel, kot ga preklinja zdaj

polmrtva raja, zgažena do tal.

1945

AUSCHWITZ

Tu se je smrt utrudila do smrti
in uresničil biblijski pekel.
Tu je zločin dobil sloves obrti
in milijone duš premlel v pepel.
Zdaj tu ostal je le še veter v travi
in zemlja in nebo. In pod večer
se nad grobovi v zvezdnati daljavi
prižgo milijoni lučk za večni mir.

Tu je vrvelo velemesto nagih,
brezimnih sužnjev, ki nekoč od tod
odšli gradit bi slavoloke zmage
in čez ves novi svet krvavo pot.
Zato zemljan, ki sem pogledat pride
petero žrel ugaslega pekla,
zagleda v duhu strašne piramide
in zlate templje novega boga.

In zopet bi poet, naivni dninar,
najet slavil zločinca in zločin
in cinično oznanjal zgodovinar
prastaro laž iz novih zgodovin.
A za milijone teh, katerih kletev
še zmeraj tu kot črn oblak visi,
bi vedel le ta gluhonemi veter
in ta prekleta zemlja, ki molči.

Pijan od groze klel sem zgodovino
na tem največjem grobu vseh grobov,
jo klel, ker je učila svet zločinov
v imenu norih gesel in bogov.
Preklel sem piramide in svetišča,
to laž o veličini — in vse nje,
ki so nadutost, kri in pogorišča
krstili za omiko te zemljé.

Ne, laž je Cezar, laž vse epopeje!
Resnica je neskončno bliže: tu.
O, naj prihodnost naših dni ne šteje
v življenjske dni človeškega rodu!
Najvišja veličina in resnica,
ki v njih sem videl in zaznal jo sam,
je v strašnem molku strašnega Auschwitza
in v hrabrosti, da te je tega — sram.

1959

V BUCHENWALDU 1960

Po sledi moje krvi
hodijo radovedni turisti
in slikajo ugasle peči,
v katerih sežgali so moje brate.

Iz kraja groze in smrti,
iz kraja človeške sramote,
od koder nekoč so bežale še ptice,
so zdaj naredili idilo
in mesto ganljivih spominov
s prospekti, vodiči — in sila
poučno razstavo zločinov.
Nam zanjo nekoč prestrelili so srca,
posekali ude in glave,
cepili nas s kugo kot miši
in kožo nam s hrbtov odrli,
da danes lahko po teh glavah nagačenih,
po knjigah, s človeškimi kožami vezanih,
po žakljih iz las podušenih deklet
preceni zemljan, kaj velja.

Še vedno kri moja je živa
in živa še sleherna kaplja,
ki tu je ostala . . . kot živa
je mina, pozabljena v travi,
da sproži se v hipu, ko stopi
na njo nepovabljena noga
in krikne v ognjenem jeziku
v ušesa neba:

Če kazni ni, niti zločina,
potem naj premine, kar nosi
človeško ime. Naj premine
ta rod, ki želi osvojiti
poslednjo strmino vesolja
in živ se povzpeti v nebesa,
če ni poravnal pred slovesom
na zemlji dolgov za to pot.

1960

KRIŽEV POT

Pozabljenemu

1

Kristjani s puškami namesto s srci
so v dneh, ko nori bog je vladal svetu,
kot divjo zver prignali ga iz host.
Ubili so ga beli ljudožerci
ob času velike krvave žetve,
ubil ga je SS Scharführer Trost.

2

Z obsodbo, težko kot granitna skala,
je šel na zadnjo pot, ki je zavila
v brezglasni gozd pred skalnatim peklom.
Ker so sodniku zdela se vešala
preblaga smrt, se sodba je glasila:
bandit naj gre v Mauthausen, v kamnolom.

3

Gol kot drevo je v januarski noči,
razbičan v cunje in prebitih reber,
izšklebetal poslednji up v temo.
In v svet poslednjo solzo je potočil,
ko drugi dan v veliki čredi ceber
je prvič pal pod skalo na zemljó.

4

Z obrazom v tuji zemlji je pred sabo
zagledal v duhu dom in ženo s sinom
in topel kruh, ki z mize se kadi.
Šele ko nanj so kot zveri na vabo
planili psi, zaznal je bolečino
in da iz petih ran mu teče kri.

5

Nihče mu ni nikoli ran obvezal,
nihče pomagal na stopnicah strmih
vsaj za trenutek vzeti križa s pleč.
Vsak hip nekdo omagal je pod pezo,
zvečer se zmeraj ni nekdo več vrnil
na mrzel pograd . . . nesli so ga v peč.

6

V peči je teklo kakor kužna reka
življenje, vredno komajda še kletve,
in pot smrdljiv je od življenja lil.
S pepelom, ki ostal je od človeka,
gnojili brazde so ob času setve —
prihodnjo, vedel je, bom jaz gnojil.

7

Vsak dan so ga iz sna zbudili biči,
za zajtrk bil je strah pred novim dnevom
in za blazino mrtev sojetnik.
Nekoč je pred barako med mrliči
v vročici najrazločneje zagledal
obraz boga z zbledelih starih slik . . .

8

In kadar so oči vročične uzrle
podobo host, ki se po njih pehal je,
da bi nekoč prišel na sončni breg,
je blagoslavljal tiste, ki so umrli
v naročju trav in jim šumi nad zglavjem
spomin, spleten iz brstja mladih smrek.

9

Počasi ni več slišal pušk ne groma,
ni čutil več, če se je tresel nébes
in zemljo je od groze zvijal krč.
V devetem, zadnjem krogu kamnoloma
je sanjal le še velik ajdov hlebec
svobode. In mladosti beli vrč.

10

SS Scharführer Trost, poet zamlada,
zdaj strasten lovec na človeške kože,
imel je vrt opojno rdečih rož.
In v tisti vrt, potuhnjen nad prepadom,
pošiljal je ljudi nabirat rože,
če si zaželel je človeških kož . . .

11

In tam ga je ustrelil. Opotekel
se je jetnik, prihropel do prepada
in vdano stopil na onstranska tla.

Le to je še nekomu tiho rekel
(ko že v temo je nezadržno padal):
naj bog, če je, njih zarod pokonča!

12

Glej, človek — je kričala zemlja nema,
do tal so se oblaki priklonili
in nekaj ptic ga je prišlo kropit.
Nihče ni zanj odmolil requiema,
samo volcjé so od nekje tulili:
SA marschiert mit ruhig festen Schritt.

13

In šel je čas. Sprhneli so spomini,
že zdavnaj je črnino slekla žena
in svet je spet kot nekdaj sinje bel.
Le v neki vse manj brani zgodovini,
kjer je armada hrabrih postrojena,
otožno tli pokojnikov pepel.

14

In pod svetilko iz človeške kože,
pri mizi, kamor vsak večer prihaja
nekakšen čuden, nepovabljen gost,
strmi v spomin, ki v obledele rože
zamolklo kakor volk samoten laja,
SS Scharführer Hans Maria Trost.

1964

Spomini, zapisi, kronike

Ivo Zorman

CIVILNO TABORIŠČE

Od januarja do avgusta 1943 je bilo v bližini Jevnice civilno partizansko taborišče. Vanj so se zatekli ljudje, ki jim je grozila izselitev. Ostali so na domači zemlji, sicer za ceno izjemnih življenjskih razmer, doma pa vendarle! To pa je bilo poglavitno.

Pred dvema letoma je organizacija Zveze borcev v Jevnici v spomin na to svojevrstno taborišče odkrila ploščo in jo izročila v varstvo Jerantu, najmlajšemu članu taborišča. Ko so to zatočišče osnovali, je bil fantič star komaj en dan. Ob tej priložnosti so ga sprejeli tudi v Zvezo borcev. Tako je organizacija dobila svojega najmlajšega člana.

Eva Kovič, ki je bila ob ustanovitvi taborišča stara enajst let in pol, je o življenju v njem pripovedovala takole:

Ko se je pričela vojna, sem bila stara komaj deset let, zato so mi dogodki tistih dni ostali v živem spominu, tako kakor jih more dojeti otrok, ki se naenkrat znajde v surovem času.

Pet otrok nas je bilo doma. Živeli smo sami z očetom — mati je umrla, ko mi je bilo trinajst mesecev. Ker smo imeli mlin in trgovino, smo morali tudi trdo delati. Tudi mene, ki sem bila najmlajša, je oče že pošiljal po raznih opravkih v Hrastnik in celo v Celje. Vsega pa nam, mlajšim, niso zaupali, zato sva z bratom slutila, da v našo hišo prihajajo partizani. Ob takih priložnostih sva morala vedno zgodaj v posteljo. Priganjanje k spanju pa je še bolj razvnemalo najino radovednost. Za hrano, ki so jo naši nosili v gozd, so trdili, da je namenjena delavcem. Nekoč sem skrivaj šla za njimi oprezovat v kamnolom, pa delavcev nisem našla ne tam ne v tri četrt ure oddaljenem gozdu na hribu. Nekega večera, ko sva z bratom spet

morala zgodaj v posteljo, sva se splazila iz spalnice in poslušala pri kuhinjskih vratih. Slišala sva glasove ljudi, ki so se bili zbrali v kuhinji, kdo so, pa je za naju tudi poslej ostala uganka.

Zadnje dni leta 1942 pa nisem dvomila več. Videla sem, da so v hiši veliko napekli, dosti več, kot smo potrebovali zase. Naslednji dan, ko sem morala v Hrastnik in bi rada vzela s seboj nekaj hrane, ni bilo ničesar več. Kam so odnesli? Delavcem gotovo ne, saj je bil božič in takrat niso delali. Te skrivnosti so mi bile silno privlačne in zanimive, domala pravljične.

Dne 27. januarja 1943 smo izvedeli, da bodo naslednje jutro Nemci selili. Pospravili smo vse, kar se je le dalo. Mene, ki sem bila najmlajša, je oče poslal v Celje k teti, starejšo sestro v Hrastnik, da bi poravnala račune, drugi pa so zaklenili vsa vrata in se umaknili v hosto.

Spominjam se, da me novica ni preveč prizadela. Bila sem pač otrok, zato sem si želela doživetij in pričakovala, da bom videla nove kraje in nove ljudi. Še naslednji dan zvečer, ko sem se vračala iz Celja, sem razmišljala le o tem. Najbrž bi bila razočarana, ko bi našla doma vse, kakor je bilo, če novica o selitvi ne bi bila resnična. Približala sem se hiši, bila je temna in zaklenjena. Takrat me je prvič stisnilo v grlu in vsa otroška pričakovanja o novih doživetjih so obledela. Morala sem mimo doma, v noč, iskat domače ali znance.

Najstarejši brat Jože — takrat mu je bilo sedemnajst let — je bil že odšel k partizanom, drugi pa smo se tisto noč zbrali pri Antonu Škodi, kakor smo se bili domenili poprej. Oče in Anton Godec-Tomaž sta takoj odšla iskat zvezo s partizani. Hotela sta čez Savo, a so ju za Godčevo žago zajeli gestapovci in ju odpeljali v Litijo. Bili smo zelo potrti, kajti zdaj smo otroci ostali sami.

Medtem je zvezo s partizani našel Ivan Radman. Dobil je nalogo, naj poišče še druge družine, ki so se umaknile pred selitvijo, in naj ustanovi civilno taborišče. Prišli so Godčevi, Cimermanovi, Rakovčevi, Hvalovi, Kalanovi in Kuštermanovi iz Laz. Od Škode, kjer smo zadnjo noč prespali na skednju, smo se premaknili v naše prvo taborišče pri Tujem grmu. Šotorov nismo imeli, zato smo si v gozdu pripravili partizanska ležišča. Nalomili smo smrekovih vej in polegli nanje, pokrili pa smo se z odejami in plahtami. Bilo je mrzlo, v krošnje se je lovil zimski veter in nas uspaval. Tako tiho je bilo ponoči v gozdu in debla so se tako visoko dvigala nad nami, da sem se čutila še manjša in še bolj izgubljena kot prej.

Ponoči nas je zapadel še sneg. To ni bila tista prijetna belina, ki sem jo poznala iz prejšnjih let, ko nas je iz tople izbe vabila s sanmi na breg. Bil je neprijeten, izdajalski, mrzel sneg.

Izvedeli smo, da so v oglarski koči v grapi pod nami Jerantovi. Imeli so en dan starega otroka, zato je bila njihova stiska še večja kakor pri drugih. Poiskali smo jih in naša druščina se je povečala še za osem ljudi. Zdaj je bilo v mladem taborišču osem družin s šestintridesetimi ljudmi. Velika partizanska družina, ki je živela, kakor ji je narekoval čas. Oče Jerant je pral plenice, ob mokrih dneh pa sta jih z ženo sušila tako, da sta na njih ležala in jih tako ogrela. Zbirali smo orožje za partizanske enote, iskali smo hrano, otroci pa smo še posebej nabirali drva in pomagali ženam. Včasih se je užgala v nas iskra razposajenosti — kako bi se ne — pa so nas starejši brž ošteli. Vedno smo morali biti previdni, neprestano pripravljeni, da nas lahko preseneti sovražnik. Hodili smo tiho, govorili skoro šepetaje in dušili vsak hrup. Le kadar smo bili daleč od naselij, sredi prostranih gozdov, je napetost popustila. Takrat nas je kurir Karo učil partizanskih pesmi.

Venomer smo se premikali iz kraja v kraj. Iskali smo nova taborišča ter hrano in pomagali borcem in kurirjem. Sčasoma smo dobili tudi šotore, ki so nas poslej varovali pred dežjem in snegom.

V marcu, takrat smo taborili v Brezovju blizu Male Štange, je prišel med nas partizan Beli. Bil je hudo ranjen v spodnjo čeljust in pogled nanj nas je zelo prizadel. Stepali smo mu jajca, da smo ga lahko nahranili, in ga negovali, dokler ni odšel v bolnišnico na Dolenjsko.

Kasneje, bil je deževen pomladni dan, je prišla v taborišče patrulja s komandantom Stanetom. Veliko smo že slišali o njem. zato smo se radovedno zgrnili okoli njega. Bil je nizke rasti, oborožen z brzostrelko, živahen in zelo prijazen. Za zajtrk smo imeli žgance in se nam je z veseljem pridružil. Svoje porcije pa ni vzel prej, dokler se niso najedli otroci, stari ljudje in borci. Nikoli ne bom pozabila, kako se je nasmejal in zadnji stopil h kotlu.

Takrat nam je hrana pomenila več, kakor bi nam v navadnih razmerah, saj smo bili dostikrat lačni. Otrok pa to težko razume in še teže prenaša.

Le za veliko noč smo imeli vsega dovolj. Ljudje v vaseh so nam pripravili toliko potic in mesa, da se je nam otrokom kar samo smejalo ob takih dobrotah.

Že drugi dan po veliki noči pa je bila napovedana hajka. Pustili smo vse in se pomaknili nad železniško progo med Jevnico in Lazami. V tistem strmem bregu smo dva dni prebili brez hrane. Takrat sem prvikrat občutila, kako je, če je človek resnično lačen. Radman je ostal naš komandant do aprila. Takrat se je vrnil Anton Godec, ki je bil v Medvodah ušel Nemcem in prevzel taborišče, Radman pa je odšel v enoto.

Sredi avgusta 1943, ob veliki hajki, smo zadnjikrat srečali komandanta Staneta. S skupino zasavskega bataljona se je prebil čez Savo in se ustavil v našem taborišču. Ker smo pričakovali, da bo hajka zajela tudi našo stran Save, je Stane svetoval, naj bi zapustili taborišče. Kar jih je bilo sposobnih za orožje, so odšli v enote — tudi moji bratje in sestre — nekateri so se umaknili na Dolenjsko, drugi pa so se zatekli po okoliških kmetijah. Dve družini sta se ločili že prej. Dobili so jih Nemci in jih takoj preselili iz Slovenije.

Mene so poslali v Jevnico k Škodi. Tam sem v zemljanki, ki je bila v gozdu nad hišo, do zime prebivala skupaj s Škrljem, potem sem se pa umaknila v bunker, ki je bil napravljen v stelji. Poleti 1944, ko so po vasi pričeli stikati domobranci, pa je Škoda više v gozdu skopal novo zemljanko. Tam sem ostala do konca vojne. Toda ne brez dela. Prenašala sem pošto na kurirsko postajo na Dolgo nogo. Pri tem pa je bilo veliko težav z domobranci, ki so stikali okoli hiš. Kljub temu sem konec vojne dočakala v domačih krajih.

Ivan Razdevšek-Mato NA PUŠČAVO

Konec maja 1944 se je naša brigada — brigada Miloša Zidanška — prek Male in Velike Kope pomikala v bližino Klopnega vrha. Med potjo smo ugotovili, da so se pred kratkim tu zadrževali Nemci, ki so nas čakali v zasedi. Kar nas je bilo mlajših in bolj naivnih, smo šli ogledovat te zapuščene nemške položaje, če tam ni ostalo kaj, kar bi nam prišlo prav.

Že po prvih korakih sem v grmovju zagledal dve nemški ročni bombi, toda brez ročajev. Pomislil sem:

»Morda je to past? Da niso bombe minirane?«

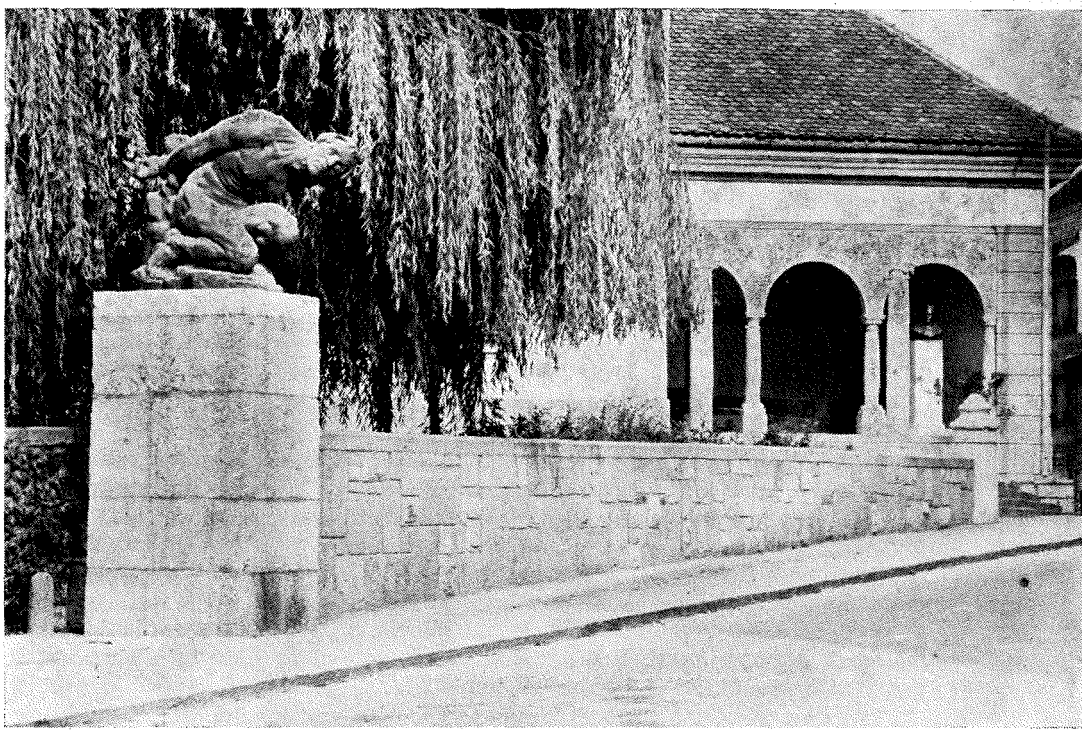

JAKOB SAVINŠEK: **TALEC**, NOVO MESTO, 1952

Poiskal sem dolgo palico, se stisnil za neki hribček v kotanjo in podregal tisto nevarno reč. Napeto sem čakal, kdaj bo počilo, toda nič takega se ni zgodilo. Zdaj sem se že korajžno približal bombam, jih pobral in vtaknil v nahrbtnik. To mi je dalo pobudo, da sem še stikal po okolici. Ni bilo zastonj: našel sem še petnajst nabojev za puško in dve bombi, katerih ena je bila tudi brez ročaja. Vse to sem spravil v nahrbtnik, potem pa pohitel za kolono, ki se je že odmaknila naprej.

Utaborili smo se nad majhno jaso blizu Klopnega vrha, kuharji pa so takoj začeli pripravljati večerjo. Med čakanjem na hrano, so vse komandirje čet in vodov poklicali v štab bataljona. To je bil prvi bataljon. Takrat sem zamenjaval ranjenega komandirja. Komandant Boris Vinter in komisar Ludvik Mlinarič-Ivanov sta nam pojasnila, da bomo šli zvečer po hrano v vas Puščavo pri Fali. Dobro obveščeni terenci so sporočili, da se bo v tej vasi kmalu naselila nemška policija, mi pa jo moramo prehiteti.

To je bila dolga pot in trda naloga. Do večerje in do odhoda pa je bilo še dosti časa, zato sem razmišljal, kako naj ga uporabim čim koristneje. Lotil sem se dela, ki mi je prišlo na misel že med potjo. Iz nahrbtnika sem zvlekel vse štiri bombe, poiskal še malo žice, ki sem jo vedno nosil s seboj, in z njo vse štiri bombe povezal tako, da je bila tista z ročajem na sredini.

Borci so se mi kmalu približali in radovedno ogledovali, kakšna stvar bo iz tega. Ko so videli, da se »igram« z bombami, so se mi celo posmehovali. Nekdo je o tem povedal celo komisarju Ivanovu, ki se je kmalu zasmejal za mojim hrbtom:

»Kaj ti bo taka mina? Mar misliš, da ti jo bo vrgel Gašper z minometalcem?«

Jaz pa se nisem dal motiti, mislil sem si svoje. Dokončal sem delo in sveženj granat potisnil v nahrbtnik.

Po dobri večerji — ržen močnik z govejim mesom — je bil zbor. Komandant je zbral le mlajše borce, drugi pa so ostali na stražah, ker je drugi bataljon šel napadat vlak med Ruše in Falo.

Spustili smo se proti dolini. Mitraljezec Vasilij je hodil v predhodnici s šarcem, v zaščiti pa je bil nekdo z zbrojevko. Poleg štaba brigade je bil z nami tudi načelnik, pokojni Harkov.

V Puščavi smo postavili zasedo na eno stran proti Selnici, na drugo pa proti Radljam, poleg tega pa še stražarje na poti, ki vodijo v vas. V tem kraju sta bili dve trgovini, ki sta bili še kar dobro založeni. Praznih rok nam ni bilo treba oditi. Prva skupina je iz trgovin odnašala vse, kar bi nam prišlo prav, druga pa je v vasi iskala voznike, da bi nam nabrana živila odpeljali na Pohorje. Vozove smo kmalu naložili in okoli ene ponoči smo odšli iz vasi.

Z mitraljezcem Vasilijem, znanim borcem, in drugimi, sem bil dodeljen v predhodnico, kjer se je zadrževal tudi komisar Ivanov... Že smo bili mimo zadnje hiše in zavili po rahlem klancu navzgor, ko smo opazili svetlobo avtomobilskih žarometov!

Kaj bi hodili mi, ki smo se raje tolkli, kakor praznili trgovine, tako daleč brez pokanja! Takoj smo pustili konje z vozmi na cesti, da nas bodo čakali, se obrnili in si začeli iskati primerne položaje. Polegli smo tik ob glavni cesti, saj se v strmini nismo mogli prav ugnezditi. Takoj je vsak dobil svojo nalogo, kot bi o tem natanko razpravljali že poprej. Prihajala sta dva kamiona!

Mitraljezec, ki je bil v zasedi proti Radljam, je vzel na muho zadnji kamion, Vasilij s šarcem pa prvega.

V vsem tem nisem pozabil na šop granat. Ležal sem tik nad cesto ob veliki hruški, ob meni pa je bil Gašper z minometom. Do ceste je bilo le nekaj metrov.

Zdaj sem naglo odvezal nahrbtnik in izvlekel šop zvezanih bomb, ki so se mu borci tako smejali. Gašper, ki je bil tik ob meni, je opazoval moje početje, toda zdaj se ni več smejal kot pred večerjo! Pripravil sem se in zdaj je verjetno tudi Gašper uganil, kaj nameravam.

Prvi kamion je medtem že zapeljal mimo naju. Takrat je počilo. Videl sem, kako so z vozila skakali presenečeni Nemci. Toda — prišli so v past. Nikamor niso mogli iz te kotline. Natanko in od blizu merjeni streli so opravili svoje.

Drugi avto, ki je vozil tik za prvim, se je ustavil tik pod mano! Tedaj sem se vzdignil toliko, da sem snop užganih bomb vrgel natanko med kup policistov, ki so stali na kamionu! V naslednjem hipu je ozračje pretrgala močna detonacija. Strašna eksplozija je povzročila pravo razdejanje. Kot bi z voza stresal drva, tako so padali na tla zadeti ali prestrašeni Nemci!

Potrebno je bilo samo še nekaj strelov — in spopad je bil končan! Prek stranice na kamionu je visel policijski podoficir in v rokah je stiskal pištolo. Ko sem se mu približal, da bi mu jo vzel, je naenkrat proti meni ustrelil. Vendar pa ni zadel. Da bi pomeril še enkrat, ni bilo več časa, ker mu je to preprečila komisarjeva brzostrelka.

Plen je bil nenavadno velik: štiri strojnice, pet brzostrelk, devet pištol, dvaintrideset pušk, poleg tega pa veliko municije, dva zaboja ročnih bomb, vreča prepečenca in dva zaboja konzerv. Na položaju je obležalo enainšestdeset policistov. Tak je bil nenaden konec posadke, ki smo jo sredi noči v kratkem spopadu uničili in ji preprečili, da bi od tam strašila po Pohorju in pod njim.

Jožica Adelšek

NEPOZABEN VEČER

Tiho se je prikradel večer v zakotno vasico. Po raztresenih kmetijah so v oknih zagorele lučke, mrzel veter pa je neusmiljeno bril okrog oglov. Bili smo na veliki topli peči. Za mizo so sedeli sosedov Martin, ki je dopolnil šestdeset let, njegov prijatelj France, ki so mu huda leta zadnje vojne zarisala po obrazu globoke in ostre poteze, oče in stric Matej, ki se je vselej hudomušno nasmehnil, ko je povedal, kako so »nažgali« Nemce. Srkali so rdečega iz litrske steklenice. Že celi dve uri, pa še vedno ni bila prazna. Le kako naj bo, ko pa beseda ne najde konca. Sosed Martin se je sklonil nizko nad mizo:

»Še veš, France, kako smo se lepo pozdravili, takrat ko sta prišla med Nemce!«

»Ja, ja, samo za las je manjkalo, pa bi bilo po nama. Še danes ne vem, kako neki sva mogla uiti tisti plohi nemških krogel.«

»Zarili smo se v slamo na nekem skoraj podrtem hlevu,« je pripomnil Matej. »Z menoj so bili še trije tovariši. Prejšnjo noč nismo spali. Prebijali smo se skozi mraz in sneg, a tudi tisto noč nisem mogel zatisniti oči. Tako so nam rekli, pa me je motila čudna tišina, ki je nismo bili vajeni. ‚Ti, Anže' sem dregnil tovariša, ki se je že pogrezal v sladek sen poleg mene. ‚Kaj, ko bi šli iz tegale brloga malo pogledat v vas? Kar slutim, da se bo še pred jutrom nekaj zgodilo. Tale tišina mi nič kaj ne diši.' Globoko na oči smo potisnili partizanske kape in smo šli. Splezali smo na bližnji hrib, od koder smo lahko z enim samim očesom premerili vse hiše v vasi. Ravno sem hotel namigniti tovarišem, da se počutim kakor nekoč pred leti, ko sem hodil v vas k svojemu dekletu, ko se je skozi tihoto noči nenadoma razleglo cviljenje prašičev, lajanje psov, potem pa smo obnemeli. Kar sapo nam je zaprlo. Doli pod nami, kjer se je skozi vas vijugala cesta, se je pomikala dolga vrsta Nemcev. Nekaj časa sem jih še štel, potem sem se pa samo še čudil. ‚Le od kod so se vzeli ti beli vragi?' se je praskal za ušesi Nejče. ‚Kaj bomo pa sedaj?' je vprašal tretji. Po vratih so odmevali udarci, otroci so jokali. Iz hlevov so izgnali živino in jo vpregli. Tiho sem pojasnil tovarišem: ‚Tako se mi zdi, da mislijo tole vas z ljudmi vred izprazniti. Naši so predaleč, mi smo samo štirje, če pa prištejem zraven še tistih šest, ki tičijo gori za skalami, nas je potem deset. Tu doli pa je več sto Nemcev in ljudje so v nevarnosti. Hm, nerodna stvar.' Nenadoma se mi je pa posvetilo: ‚Fantje, Nejče!' sem ukazal kar glasno. ‚Ti boš zbudil tistih šest in jih pripeljal na križpotje, tja, kjer se pričnejo prve strme njive nad vasjo. Tam bomo napravili zasedo. Jaz imam mitraljez, Tone, ti mi boš pomagal, drugi boste za povelje zvedeli kasneje. Boste videli, to bo srečanje . . .'«

»In potem ste jih nasekali,« je posegel vmes oče.

»Pa še kako. Ti bi moral samo videti. Tako smo jih prestrašili, da so pozabili zbežati. Preden pa jim je prišlo na pamet kaj takega, sem jih naštel že šestdeset. Tisti zadnji so jo pobrisali, sicer pa je tudi nam zmanjkalo streliva. Domačini so se umikali v svoje koče in mi nekoliko globlje v gozd. Prej nas je bilo deset in tudi deset potem. Tam doli je ostalo okoli devetdeset Nemcev in veliko ranjenih.« »Potem si pa lahko spal, kaj?« se je hudomušno nasmehnil Martin. »Da, kar po bukovem listju smo se zleknili. Pa nismo zaspali vse do jutra. Boj je bil kratek in trd. Ko smo tistega dne prišli v našo brigado, nam je komandant stisnil roke in rekel: ‚Saj sem si kar mislil, da ste bili vi!'«

»Kadar smo jih namlatili, sem v sebi vselej čutil praznik!«

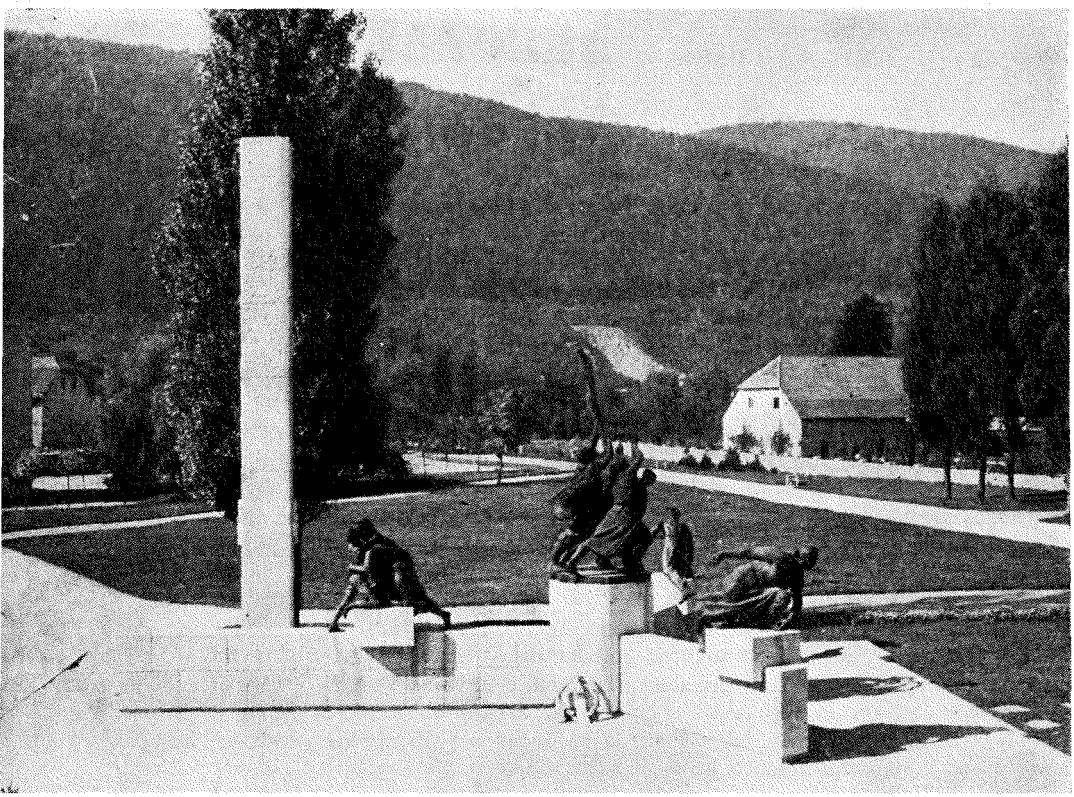

MARJAN KERŠIČ, STANE KERŽIČ, BOŽO PENGOV IN FRANČIŠEK SMERDU: **SPOMENIK PRVEMU ZBORU ODPOSLANCEV SLOVENSKEGA NARODA V KOČEVJU 1943. LETA,** 1953

In še so obujali spomine. Zdelo se mi je, da berejo iz velike knjige. Stric Matej je obrnil zadnji list v njej. »Po petih letih je prišel dan, ko smo s harmoniko pripeli v zadnjo osvobojeno vas in po petih letih sem prišel domov. Skoraj vsi naenkrat smo se znašli: Tone, ki se je boril po Pohorju, Andrej, ki je bil nekje na Gorenjskem, Ivan, ki mu je kočevsko hribovje poznano kot domača vas, pa še oče iz taborišča, mati pa je umrla že pred vojno. Če bi bila še ona, bi bili vsi. Res, postarala nas je vojna, pa kaj bi, saj bi nam bilo, čeprav bi ne bilo vojne, ravno toliko let. Toliko smo pretrpeli! Kdo bi si mislil, da se bomo vsi vrnili domov. Danes pa mi je lahko pri srcu, kajti čutim, da sem prispeval precejšen delež. Res pa je, da sem se oddolžil tistim našim tovarišem, ki so morali umreti! Tako mladi, veseli... Pa izpijmo kozarec za tiste, ki jih ni več; pa za mir!«

Izpili so do dna. Kazalec na uri se je premaknil na deseto. Pri sosedu so že zdavnaj ugasnili luč. Ko so se poslovili in se razšli vsak na svojo stran, je postalo v sobi tiho. Nihče ni spregovoril in molče smo šli spat. Dolgo v noč nisem mogla zaspati. Kako lep večer je bil! Težki dnevi so minili in zvrstili so se prijetni in neprijetni spomini.

Ožbalt Fajmut

POD PECO

Za komandirja kurirske postaje TV K-17 so me postavili takrat, ko je prejšnji komandir postal namestnik komandanta relejne linije.

Zadrževali smo se sredi večjih sovražnikovih postojank: Mežice, Tečeve žage, Polane, šole pri Lubečah in Zg. Lubeče pri Pliberku. Vsa ta oporišča so bila od našega bivališča oddaljena komaj pol ure hoda. Sredi tega kroga smo si zgradili bunker, tako da smo tja gor hodili po vodi od studenca, kjer je bilo napajališče za živino. Vsi kurirji razen Tineta so bili mladi in pogumni fantje. Zvezo smo vzdrževali čez Peco do postojanke TV K-15, ki je bila na Peci, javko pa smo imeli na Rišpergu.

Drugo zvezo smo vzdrževali s postajo K-12, ki je bila pod Uršljo goro, javka zanjo pa je bila onstran Meže. Tako smo bili na meji med Avstrijo in Spodnjo Štajersko. To je bilo ozemlje, kjer ni bilo nobene druge partizanske enote. Le obveščevalci so bili nekaj časa, pa še ti so bili tako nesrečni, da so jih Nemci pobijali sproti, kakor so prihajali.

Nazadnje smo bili s skrito postajo čisto sami.

Oboroženi pa smo bili zelo dobro, saj drugače tudi ne bi zdržali. Imeli smo brzostrelke in ročne bombe. To orožje smo si priborili sami, staro pa smo poslali naprej drugim kurirjem.

Nekega decembrskega dne smo se pogovarjali, kam bi krenili v prehranjevalno akcijo. Potrebovali smo hrane in dodatne obleke, ker je bila tu zima. Takrat je bil pri nas tudi komandant linije tovariš Rudi. Domenili smo se, da bi obiskali grad v Suhi za Dravo...

Bila je lepa mesečna noč, na pot pa smo se odpravili še pred mrakom. Ko smo dosegli bližino vasi Suhe, smo se za vsak primer ustavili pri nekaterih kmetih. Začudeno so nas ogledovali, kajti dotlej tod še niso videli partizanov. Všeč jim je bilo naše orožje, pa tudi glede obleke nismo bili videti prav nič »banditski«. Ljudi smo potem spraševali, kakšen je graščak na Suhi. Kmetje so nam na naše začudenje pripovedovali, da ni slab in da ga imajo vsi okoličani radi. Zvedeli smo tudi, da v vasi ni ne orožnikov ne policije.

Z mešanimi občutki smo se odpravili v Suho. Prej smo obiskali še trgovino in tam napolnili nahrbtnike z raznimi dobrotami. Trgovcu, ki nas je debelo gledal, pa smo se lepo zahvalili in mu naročili:

»Račun za to blago pošljite nemški policiji!«

Trgovec ni bil preveč nejevoljen, mi pa smo se odpravili na svojevrsten obisk v grad.

Toda — grajska vrata so bila že trdo zaprta. Zato smo v okna metali pesek, kjer je bila še luč. Kmalu se je oglasil ženski glas. Bila je kuharica:

»Kdo prihaja!«

»Nemška policija iz Pliberka,« sem ji odgovoril takoj in prepričljivo.

Vrata so se kmalu za tem odprla in stisnili smo roke radovednemu graščaku.

Takoj smo mu pojasnili, kdo smo, on pa se ni mogel načuditi. »Partizani ste? Kako ste le prišli sem?«

Čakali smo, kako bo reagiral na to presenečenje, a zdaj nas je presenetil on, ko nas je prijazno povabil naprej v sobo in mirno rekel:

»Če je tako, pa bodite moji gostje. Bomo skupaj večerjali!«

Kuharica je morala brž nanositi pečenega srninega mesa in vina, ki smo ga dobili nekaj tudi za popotnico. Proti jutru smo težko obloženi odšli nazaj proti »domu«.

Počasi smo se vzpenjali v hrib, kajti k tlom so nas tiščali težki nahrbtniki. Med potjo smo se ustavili pri nekem kmetu, ki nam je skuhal dobrih žgancev. Po tako okusnem zajtrku smo spet odšli naprej.

Ponoči pa je padlo nekaj drobnega snega, ki nas pri hoji ni oviral, pač pa ga je bilo ravno toliko, da smo za seboj puščali dobro vidno sled. Pri zadnjem kmetu pod hribom smo se spet ustavili. Nahrbtnike pa smo raje pustili zunaj. Ker v kuhinji nisem videl ne gospodinje ne gospodarja, sem vprašal otroke, kje sta oče in mati. Vprašujoče so nas gledali in povedali:

»Kmalu bosta prišla.«

Sedli smo za mizo in res je od nekod potem prišla gospodinja. Začudeno nas je vprašala, kdo smo in če smo sami.

»Partizani vendar!«

Tedaj nam je povedala, da prihaja spodaj po travniku cela vrsta Nemcev.

»Toliko jih je, da je vse zeleno!« je dodala.

Urno smo se zgubili iz hiše in vsak je zgrabil svoj nabrtnik. Zgubili smo se v bližnjem gozdu, kjer smo se ustavili. Premišljeval sem:

»Če pridejo Nemci za nami, nam ostane samo dvoje: ali pustiti nahrbtnike in pobegniti, ali pa zasledovalce nagnati v dolino!«

Toda nas je bilo le malo, poleg tega pa je bila megla in nismo videli do kmetije, kjer smo se ustavili malo prej. Čudno se mi je zdelo, ko nikogar ni bilo za nami.

»Kaj, če nas je gospodinja nalagala samo zato, da bi mi zginili čimprej? Vse je mogoče!«

Takoj smo bili za to, da jo, če je to res, laže kaznujemo. Vendar je zmagala pamet in smo raje odšli naprej.

Vrh hriba nad Pliberkom smo sedli in se oddihovali. Začeli smo pregledovati vsebino nahrbtnikov in se veselili dobrot, ki smo jih prinesli že tako daleč. Naenkrat je iz bližine odjeknil glas:

»Halt! Hände hoch!«

Z Lipijem sva v naslednjem hipu že pograbila brzostrelki in užgala v smer, kjer je stal policist, ki je tudi začel streljati. Nastala je zmeda in vsestransko pokanje. A hitro smo se znašli in se prebili iz obroča. Težko, vendar smo se. Tam je ostal le en naš nahrbtnik in silno nam je bilo žal, ko so ga dobili Nemci. Vsaj tako smo mislili. Hitro smo se premaknili drugam in se zbrali pri naslednjem kmetu. Tam pa smo se kljub maloštevilnosti odločili, da bomo policiste napadli.

»Umaknemo se še vedno lahko!«

Previdno, oddaljeni drug od drugega smo se plazili nazaj, tja, kjer smo bili poprej. Toda — tam, kjer smo počivali Nemcev ni bilo več, pač pa smo na naše veliko veselje zagledali nahrbtnik, ki je stal prav tam, kjer smo ga pustili. V njem je bilo dosti dobrot. Pregledali smo okolico, a nismo našli drugega, kakor krvavo sled, ki se je vlekla navzdol. Imeli so ranjenca!

Zdaj se nam je prileglo nekaj požirkov graščakovega vina. Ker je bil že dan, smo se od tam na skrivaj prebijali nazaj proti našemu bunkerju, da nismo izdajali svojih poti in dobrih kmetov. Tine in Stane, ki sta ostala doma, se nista mogla načuditi našim dogodivščinam, še teže pa dobrotam, ki sta jih odkrila v nahrbtnikih. Kljub takim dogodkom, ki smo si jih privoščili zaradi potrebe, pa smo vendar pazili, da je kurirska zveza tekla nemoteno, čeprav na Koroškem ni bilo lahko biti kurir.

Na take dogodke pa nam je ostal lep spomin.

France Fajdiga

JOŽE ŠEŠKO – ORGANIZATOR IN VODJA REVOLUCIONARNEGA GIBANJA NA KOČEVSKEM

Zgodovina delavskega gibanja na Kočevskem med obema vojnama je nedvomno zelo bogata. Eno od velikih imen tega gibanja je prav gotovo ime Jožeta Šeška, ki je zlasti od leta 1931 do 1942 bil duhovni vodja, inspirator in organizator kočevskega proletariata. Temu velikemu sinu Kočevske, revolucionarju, heroju in humanistu, ki je celo svoje življenje posvetil boju za pravice delovnega človeka, je posvečen ta prispevek.

Rodil se je 4. decembra 1908. leta v Stari cerkvi pri Kočevju kot najstarejši otrok v Šeškovi družini. Mlajši so bili še: sestra Gizela (ki je edina še živa od Šeškove družine in živi v Kočevju), brat Tone in sestra Marija.

Leta 1909, ko Jožetu ni bilo niti leto dni, je bil oče službeno premeščen v Millstadt na Koroško. Tja se je preselil z vso družino. Imel je zelo nizko plačo in je le s težavo preživljal štiričlansko družino. Zato je kmalu zapustil državno službo in se vrnil v Kočevje, kjer se je zaposlil kot knjigovodja na Kajfeževi žagi. Leta 1913 je družina ponovno zapustila Kočevje ter se preselila v Istro, in sicer v vasico Baderno pri Poreču. Tu je bil oče upravnik vinarske zadruge. Ob izbruhu prve svetovne vojne, v poletju leta 1914, je bil oče takoj mobiliziran. Domov se je vrnil šele leta 1918. Oče je bil zelo nemirne narave, zato ni dolgo časa zdržal v službi na enem mestu. Po političnem prepričanju je bil socialist, kar je verjetno vplivalo tudi na sina Jožeta. To lahko sklepamo tudi iz številnih pisem, ki jih je oče pisal sinu Jožetu iz raznih krajev države, kjer je služboval. V enem od teh pisem, ki ga hrani Jožetova sestra Gizela, piše, da ga izredno veseli, da je Jože socialist, kar je bilo vedno tudi njegovo notranje prepričanje. Iz ohranjenih dokumentov je razvidno, da je bil Šeškov oče po prvi svetovni vojni zelo vnet in vztrajen propagator socialističnih idej na Kočevskem in da je zaradi svojega demokratičnega prepričanja in kot zaveden Slovenec prišel večkrat navzkriž s kočevskimi Nemci, ki so že takrat sanjali o revanšizmu in sovražili Slovence.

Jože Šeško je začel hoditi v osnovno šolo v Baderni v Istri, kjer je bila hrvaška šola. Po vrnitvi v Kočevje je hodil tri leta v nemško šolo, ker tedaj v Kočevju slovenske šole še ni bilo. Ko pa so odprli v Kočevju tudi slovensko šolo, je tu šolanje nadaljeval. Ker je prej hodil v hrvaško in potem nemško šolo, je prva leta v slovenski šoli le s težavo izdeloval. Toda Jože je bil pri učenju izredno marljiv in vztrajen, poleg tega pa še nadarjen učenec. Zato je prav kmalu postal odličnjak. V dijaških letih je rad zbiral etikete na škatlicah vžigalic. Te etikete še danes hrani njegova sestra Gizela, ki ji je uspelo ohraniti lepo število dokumentov in drugih predmetov, ki se nanašajo na Jožetovo delo in življenje.

Leta 1927 je Jože z odličnim uspehom maturiral na kočevski gimnaziji. Po maturi je bil na razpotju: ali naj opusti nadaljnji študij in skuša najti zaposlitev, ki jo je bilo zaradi velike brezposelnosti težko dobiti, ali pa naj brez kakršnihkoli sredstev in pomoči od domačih nadaljuje študij? Odločil se je za slednje! Na filozofski fakulteti ljubljanske univerze se je vpisal na slavistični oddelek. O tej svoji odločitvi je pisal očetu in mu pojasnil, kako in zakaj se je odločil za študij. Neki njegovi sošolci, ki so se odločili za mornariško akademijo, so ga nagovarjali, naj gre tudi on v mornarico. Toda Šeško je imel pokvarjeno oko in zobe in prav gotovo ne bi bil sprejet. Oče ga je nagovarjal, naj gre v železničarsko šolo, za katero pa je bilo dovolj samo šest razredov gimnazije. Zato je Jože tudi to odklonil in se, kot že rečeno, vpisal na univerzo.

Kmalu po prihodu na ljubljansko univerzo je prišel v stik z marksisti. Tu so že pomladi leta 1928 pripravili vse potrebno za ustanovitev kluba neodvisnih akademikov, v katerem bi imeli odločilno vlogo levičarji oziroma komunisti. Konec aprila leta 1928 so pravila društva predložili v odobritev velikemu županu ljubljanske oblasti. Župan je osnutek tega društva prepovedal ob podpori policije in rektorata univerze.

Dne 25. novembra 1928. leta je bil na ljubljanski univerzi skrivni sestanek kluba neodvisnih akademikov, ki mu je predsedoval Šeško. Na sestanku so med drugim razpravljali o reorganizaciji kluba neodvisnih akademikov, o prilagoditvi pravil zahtevam oblasti in rektorata univerze in o ustanovitvi novega kluba z isto ideološko podlago. Medtem je policija zasegla zapisnik o navedenem sestanku, zato je policijska direkcija v Ljubljani vse udeležence tega sestanka predala državnemu tožilstvu zaradi: »organiziranja oziroma delovanja v neprijavljenem udruženju . . .« Šeško je na zaslišanju v tej aferi dostojanstveno in samozavestno pojasnjeval smisel in pomen tega društva ter spravljal sodne izvedence v smešen položaj.

V dneh 13., 14. in 15. junija leta 1929 so se pojavili v prostorih univerze na oglasnih deskah, v straniščih, v predavalnicah, miznicah in drugod — komunistični propagandni letaki, ki so bili vzrok za obsežne preiskave zlasti med akademiki, ki so bili znani kot komunisti oziroma kot levičarji (marksisti). Te hišne in osebne preiskave pa so ostale brezuspešne.

Še istega leta je Šeško ustanovil v Kočevju Jugoslovansko akademsko društvo ter bil prvi njegov predsednik, pozneje pa član starešinstva.

Mladi Jože je živel v velikem pomanjkanju. Dokler je bil oče živ, ga je v glavnem vzdrževal on, ko pa je bil oče 1928. leta v Kosovski Mitrovici po nesrečnem naključju ustreljen na lovu, je bil prepuščen sam sebi. Zato je moral prositi za podporo. Tako se je večkrat obrnil na dijaški dom v Kočevju in na študentsko fondacijo v Celju, od koder je od časa do časa dobil malenkostno podporo za študij. Zato je razumljivo, da Jože ni imel tako vesele

mladosti kakor drugi njegovi vrstniki. Njegovo glavno razvedrilo so bile knjige. Sleherni prosti čas je izkoristil za branje. Znani revolucionar in komunist kočevski Nemec Ivan Erker, imenovan »Goldšmid« je postal pozoren na mladega študenta Jožeta Šeška in se povezal z njim. Prav kmalu ga je vključil v Delavsko prosvetno društvo »Svoboda«. Tu je mladi Jože pridno študiral marksistično literaturo in se rad pogovarjal s starejšimi člani društva. Začel se je udeleževati sej upravnega odbora in sčasoma postal ena od najpomembnejših osebnosti v tem društvu. Še ko je študiral v Ljubljani, se je Šeško ob nedeljah vračal v Kočevje in vedno obiskal tudi društvene prostore »Svobode«, se zanimal za delo in dajal navodila. Postal je sčasoma duša tega društva. Za to društvo ima Jože Šeško neprecenljive zasluge. Že leta 1926 je kot sedmošolec na kočevski gimnaziji recitiral odlomek iz Cankarjevega dela »Na klancu«, in sicer ob petdesetletnici rojstva Ivana Cankarja. Mimogrede naj omenim, da je Šeško Cankarja zelo cenil. Z vso vnemo se je zavzemal pri mladini, naj bere njegova dela, ne pa ničvredne literature. Rad je v krogu svojih prijateljev govoril o problemu literarne plaže, češ da je kultura doline šentflorjanske še danes (misli se na leto 1926) na enaki ravni kakor takrat, ko je Cankar vihtel svoj bič nad njo. Ljudje so drugi, sicer pa je dolina ravno taka, le da ni nobenega Cankarja v njej.

Jože je bil pri Svobodi režiser, recitator in igralec. Pri vsaki pomembnejši prireditvi je spregovoril uvodno besedo o pomenu dela in o avtorju. Kot slavist in marksist je podal strokovno znanstveno sintezo in analizo dela in avtorja ter orisal dobo, v kateri je ta delal in živel. Jože je režiral dramo Maksima Gorkega »Mati«, L. N. Tolstoja »Živi mrtvec«, v njej je igral tudi naslovno vlogo Fjodora V. Protasova. Režiral je tudi Gogoljevo komedijo »Ženitev«. Septembra 1932 je postavil na oder Cankarjeve »Hlapce«, leta 1937 pa njegovo »Pohujšanje v dolini šentflorjanski«. V spomin na stoletnico rojstva Leva Nikolajeviča Tolstoja je Šeško predaval v dvorani hotela »Trst« v Kočevju. Vsako tako predavanje je izkoristil za to, da je množici posredoval napredne misli in večkrat z ironijo žigosal tedanji režim in osvetljeval pota borbenega delavskega razreda. Tako je bila kočevska »Svoboda« tisto žarišče, v katerem so se vzgajali in napajali z idejami socializma široki sloji delovnega ljudstva vse Kočevske.

Drugega ali tretjega novembra leta 1928 je bil Šeško sprejet v članstvo KPS po poprejšnjem pristanku vodstva KPS na ljubljanski univerzi.

Okrog 20. decembra istega leta je bila ustanovljena v Kočevju partijska celica, ki je štela pet članov. Za sekretarja so izvolili Jožeta Šeška. V celici so bili še: Ivan Erker, Danijel Šafar, Janez Novak in Lojze Komerički.

V avgustu leta 1930 je bil ustanovljen v Kočevju mestni komite KPJ. Za sekretarja komiteja je bil izvoljen Jože Šeško.

Konec šolskega leta 1930/31 je Šeško končal študij na ljubljanski univerzi in se vrnil v Kočevje. Tu je čakal na službo, za katero je zaprosil. Vendar je dolgo ni dobil. Zato se je še bolj posvetil partijskemu delu. Preživljal se je z inštrukcijami, bil pa je tudi domači učitelj v družini advokata dr. Ivana Sajovca iz Kočevja.

Poleti leta 1932 je dobila partijska celica v Kočevju večje število letakov, katerih vsebina je bila naperjena proti kralju in kraljevski hiši. Razširjanje teh letakov je bilo izredno nevarno, ker bi doletela razširjevalce ostra kazen. Vendar žandarmeriji le-teh ni uspelo izslediti. Letaki so bili ponovno raztrošeni za obletnico oktobrske socialistične revolucije, v jeseni 1932 in v noči od 16. na 17. januar leta 1933.

Dne 16. marca leta 1933 je Šeško nastopil službo suplenta na državni realni gimnaziji v Mariboru. Preiskava glede širjenja letakov se je še vedno nadaljevala in je maja leta 1933 prišla v zaključno fazo. Aretirali so vse, ki so bili osumljeni komunizma ter jih zaprli v občinske zapore v Kočevju. Od tam so posameznike vodili na žandarmerijsko postajo v Kočevju na zaslišanje. Tu so jih močno pretepali in mučili, da bi jim izsilili priznanje. Sprva ni bilo nobenega izdajalca. Vendar Orehek ni zdržal in je po hudem pretepanju klonil in izdal Šeška in Vinka Kralja. V Mariboru so potem takoj aretirali Šeška in naredili pri njem hišno preiskavo. Odpeljali so ga v ljubljanske policijske zapore, kjer so ga močno pretepali, od tam pa v novomeške preiskovalne zapore. Hkrati je Šeško za vedno izgubil državno službo. Poslej se je preživljal zgolj od inštrukcij, pa še te mu je pozneje sreski načelnik Platzer prepovedal. Zaradi komunistične aktivnosti je bil Jože na glavni razpravi dne 31. julija 1933, ki je bila na okrožnem sodišču v Novem mestu, obsojen na 6 mesecev strogega zapora.

Ko je prišel iz zapora, je bil bolj ali manj brezposeln vse do smrti. Okrajni glavar mu je prepovedal javno ali kulturno delovanje. Zaradi takega nehumanega postopka se je Šeško večkrat pritožil na bansko upravo v Ljubljani in celo v Beograd, toda povsod je naletel na gluha ušesa. Poleg tega so proti njemu intrigirali in rovarili nekateri profesorji na kočevski gimnaziji.

Šeško se je sedaj še s podvojeno silo vrgel na delo in posvetil odslej vse svoje sile komunistični partiji in delovnemu ljudstvu. Posebno pozornost je posvečal mladini, rudarjem in tekstilnim delavcem. Za osnovno nalogo si je postavil organizacijsko utrditi in razširiti KP, da bi le-ta dobila čim boljši stik s širokimi množicami delovnega ljudstva Kočevske. Konec leta 1933 se je osnoval v Kočevju okrajni komite KPS. Za sekretarja je bil izvoljen Šeško. Prav tako je bilo sklenjeno, da ustanovijo strokovne organizacije delavcev, ki bodo delale pod vodstvom in vplivom KPS. Tako so bile ustanovljene pod vodstvom Šeška organizacije strokovnih delavcev lesne, gradbene, tekstilne in rudarske stroke, v samem Kočevju kakor tudi v Ribnici, Loškem potoku, Sodražici in kostelski in kolpski dolini.

Ko je bila že nekaj dni po znanem celjskem zletu društev »Svobod« leta 1935 ta organizacija prepovedana, si je Šeško prizadeval, da bi namesto prepovedane Svobode v Kočevju ustanovili »Vzajemnost«.

V letu 1938 je Šeško sodeloval pri ustanovitvi stavbne zadruge »Lastni dom«, ki naj bi omogočila zgraditev delavskih stanovanj v slovenskem naselju Mestni log pri Kočevju.

Leta 1939 je Šeško organiziral po vseh občinah bivšega kočevskega okraja društvo »Prijateljev Sovjetske zveze«, ki je povsod imelo izredno veliko članov in simpatizerjev. Še tisto leto, ko se je ustanovila v Ljubljani »Zveza delovnega ljudstva«, je na ustavnem sestanku v Ljubljani zastopal okraj Kočevje in tudi podpisal znameniti letak »Kaj hočemo?«. Zaradi širjenja tega letaka v kolpski dolini je bil v Novem mestu znani proces proti Šešku, Resniku in Krkoviču. Na obtožbo novomeškega javnega tožilstva je Šeško vložil pritožbo oziroma ugovor glede pristojnosti sodišča in dopustnosti obtožbe. V tej pritožbi je Šeško polemiziral z javnim tožilstvom in tako branil omenjeni letak pred napadi in obtožbami tega tožilstva. V tej znameniti polemiki je Šeško podal teoretično analizo in razčlenil posamezne dele vsebine letaka ter tako ovrgel obtožbo oziroma njene posamezne dele kot absurdne in netočne.

Leta 1938 mu je sestra Marija kupila fotografski aparat. Z njim je hodil po Kočevski, slikal delavce pri delu in slike z obširnimi članki objavljal v

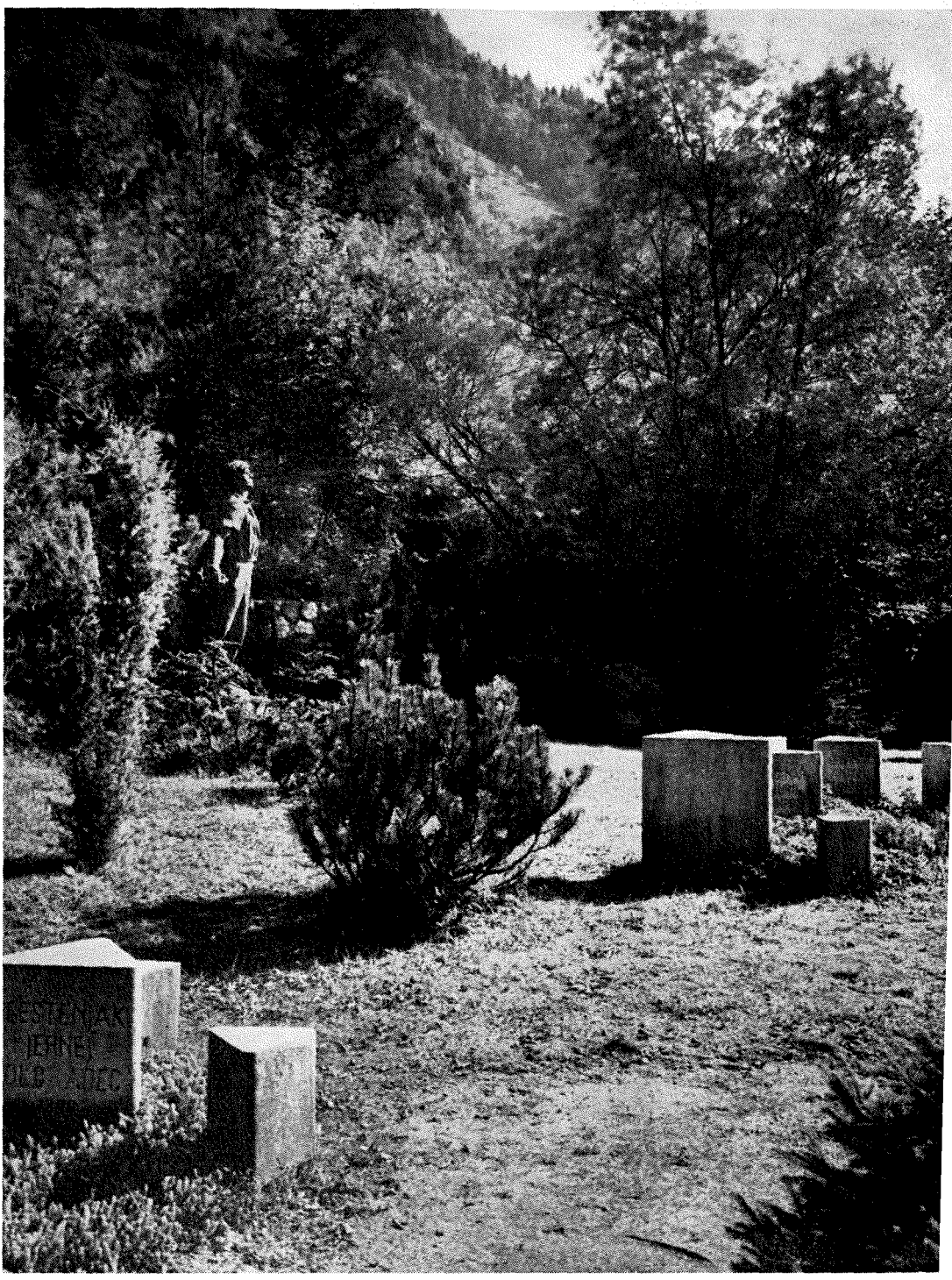

BORIS KALIN: **SPOMENIK PADLIM BORCEM IN TALCEM V BEGUNJAH,** 1949—1953

časopisju, kot na primer: v »Jutru«, »Slovencu«, »Delavski politiki«, »Ljudski pravici« in drugod. V teh člankih je pisal preprosto, odkrito, objektivno ter je neusmiljeno bičal vse, ki so bili krivi izkoriščanja delavstva. Zato je prišel večkrat navzkriž s tiskovnim zakonom. Med delavstvom pa je bil Šeško izredno priljubljen. Ljudje so se obračali nanj v vseh mogočih zadevah, ker so bili prepričani, da se bo zanje zavzel.

Že leta 1935 je Šeško organiziral široko razpredeno akcijo rdeče pomoči. Namen te akcije je bil, da bi finančno pomagali političnim zapornikom in njihovim družinam. Med špansko državljansko vojno je Šeško na Kočevskem organiziral pošiljanje paketov španskim borcem, ko pa so njega konfinirali v Ivanjico in Bileća, je pa to delo opravljala njegova sestra Gizela. Ta ima še danes ohranjena pisma teh borcev, v katerih se le-ti zahvaljujejo za izkazano pomoč.

Ves čas političnega delovanja je Šeška spremljalo budno oko policije in orožništva. Vse orožniške postaje v okraju Kočevje so imele nalogo, da mu sledijo in takoj obveščajo okrajno glavarstvo, s kom se druži in kje se zadržuje. Tudi ljubljanska in celo beograjska policija sta ga imeli v svojih kartotekah, češ da je nevaren komunist in protidržavni element. Banska uprava v Ljubljani je nekajkrat izrecno naročala okrajnemu glavarstvu v Kočevju, naj pozorno nadzoruje vsak Šeškov korak in jo o tem redno obvešča.

Kljub temu, da je bil Šeško nesposoben za vojaško službo, je bil dne 2. februarja leta 1940, ko mu je bilo 32 let, klican na odslužitev trimesečnega kadrovskega roka, ki ga je odslužil v Ljubljani. Dne 5. februarja 1940 je izdala kraljevska banska uprava dravske banovine odlok, naj Šeška internirajo. Ker je bil tedaj pri vojakih, so internacijo odložili, dokler ne bo odslužil kadrovskega roka. Ko se je vrnil v Kočevje, je bil takoj izročen upravi policije, ki ga je poslala v koncentracijsko taborišče Bileća v Hercegovini. Tu je ostal približno tri mesece. Sredi januarja leta 1941 je bil ponovno poslan v koncentracijsko taborišče Ivanjico oziroma Medjurečje. Odpuščen je bil tik ob napadu na Jugoslavijo v začetku aprila leta 1941. Okupator je bil takoj prek svojih zaupnikov opozorjen na Jožeta Šeška. Zato je bil Šeško prisiljen stopiti v strogo ilegalo. Tedaj je bil že sekretar okrožnega komiteja KPS. Dela je bilo zelo veliko. Neutrudno je hodil od vasi do vasi, od komunista do komunista ter z navdušenjem in vero v našo končno zmago pripravljal ljudi za splošno vstajo. Organiziral je prve krajevne, rajonske in mestne odbore OF po vsej Kočevski. Njegovi zvesti sodelavci so ga globoko spoštovali in cenili. Kjerkoli se je pojavil, povsod je spodbujal v ljudeh voljo do dela. Na partijskih sestankih je govoril prepričevalno, preprosto in jasno ter je s svojim nastopom takoj osvojil ljudi.

Že leta 1941 je bil formiran tudi okrožni odbor OF, katerega sekretar je postal Šeško. Največ se je v teh odločilnih dneh zadrževal v Konci vasi pri Stari cerkvi pri Knapičevih ali Tomšičevih, včasih pa tudi pri Bradačevih v Dolgi vasi pri Kočevju. Tam so bile tudi glavne javke, kamor so prihajali komunisti in aktivisti s terena in poročali o svojem delu ter dobivali navodila za delo. Od tam so spomladi leta 1942 odhajali prvi fantje v partizane. Večino časa je bil Šeško na terenu, kjer je s pomočjo članov KP in terenskih delavcev organiziral terenske in rajonske odbore OF na celem področju okrožja, ki je v začetku leta 1941 obsegalo ves bivši kočevski okraj. Posebno ponosen je bil Jože na prvo partizansko enoto, ribniško četo, ki je bila osnovana 13. julija leta 1941 na Veliki gori pri Ribnici. S ponosom je na specialki kazal kraj taborjenja te čete in z velikim optimizmom govoril o mogočni partizanski

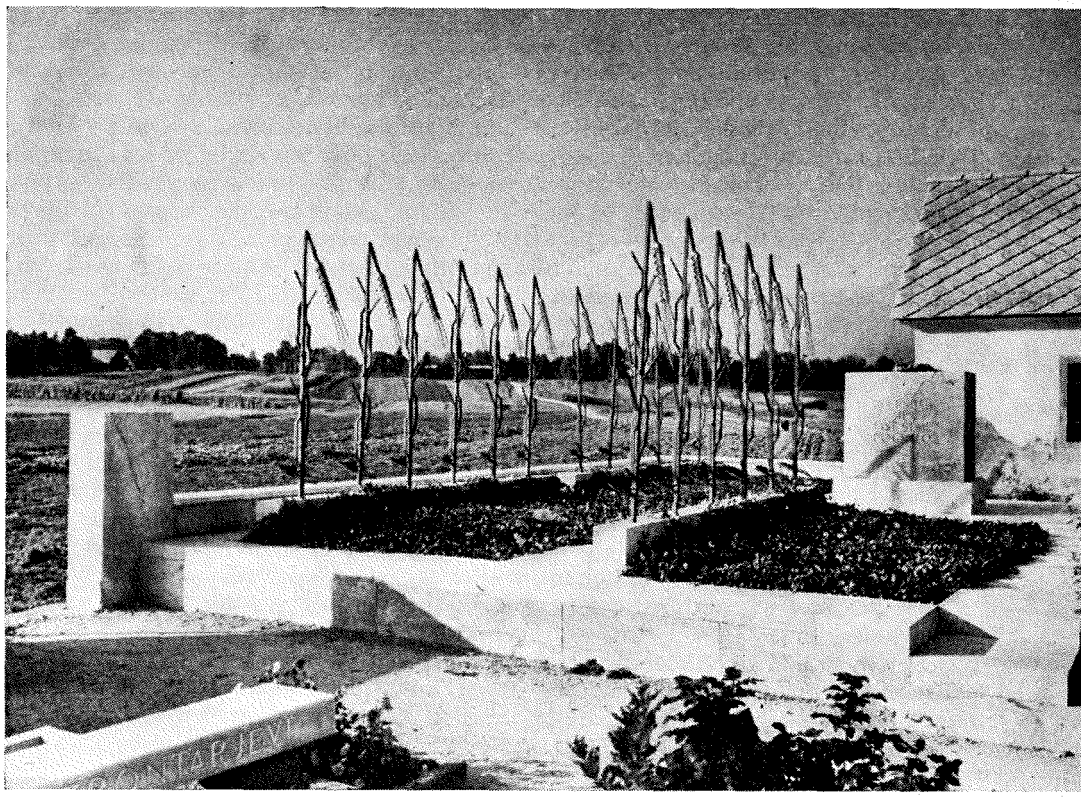

BORIS KOBE: **GROBIŠČE NA SREDNJI DOBRAVI PRI RADOVLJICI,** 1961

vojski, ki bo taborila po naših gozdovih in vaseh in ki bo končno izgnala okupatorja iz naše dežele.

Italijani so za Šeška razpisali visoko nagrado v znesku 100.000 lir. Začela se je prava hajka nanj. Okupator je že leta 1941 prijel in zaprl več komunistov in vodilnih aktivistov OF na Kočevskem, še več pa pozimi leta 1941/42. Konec marca in v začetku aprila 1942 je na podlagi ovadb, ki jih je dobil od kočevskih Nemcev, prijel skoraj vse komuniste, skojevce in aktiviste OF, ki se niso pravočasno umaknili v gozdove. S tem je bila organizacija KP in OF hudo prizadeta. Treba je bilo postaviti nova vodstva OF v rajonskih in terenskih odborih.

Šeško, ki je poznal ljudi in razmere na terenu, je ponovno obiskal ves teren, izbiral nove ljudi in obnavljal razbite odbore OF. Ko je to končal, se je 25. aprila 1942 vrnil na javko v Konci vasi. Tu je bila 27. aprila seja okrožnega komiteja KPS. Na tej seji je bilo med drugim sklenjeno, da gre Šeško za dva meseca na sektor Velike Lašče in izpopolni tamkajšnjo organizacijo OF. Za ta čas pa naj bi ga kot sekretarja okrožnega komiteja nadomeščal Jošt Melja-Vane. Po končani seji so odšli Šeško, Vane in Antloga prenočit v bunker, katerega sta Šeškova sodelavca in prijatelja Polde Knapič in Ludvik Tomšič naredila nalašč zanj. Bunker je bil v Konci vasi pod hišo št. 30. Matija Maležič se je odpeljal v Ribnico, Knapič pa je odšel na svoj dom. Toda

ni šel spat v hišo, pač pa na hlev. Z njim je šel na hlev spat tudi Karel Ahac, ki je bil že nekaj mesecev v ilegali. Polde Knapič je po končani seji okrožnega komiteja opozoril in predlagal, naj bi se zaradi varnosti umaknili v gozd, kjer so spali že prej. Predvsem zato, ker se je bližal prvi maj in so domnevali, da bodo Italijani bolj budni in da bodo izvedli obsežne racije. Šeško pa je predlagal, naj tisto noč še ostanejo v bunkerju in se umaknejo naslednji dan. Zaradi izdajstva sta še tisto noč dva voda sardinskih grenadirjev obkolila Konco vas. Ko je Polde Knapič, ki je z Ahacem spal na hlevu, zaslišal italijansko govorico, je hitro zbudil Ahaca. Ahac pa ni mogel najti čevljev niti druge opreme. Knapič je hitro potegnil Ahaca s hleva in mu rekel, naj teče za njim. Ko sta pretekla tako kakih petdeset metrov po vrtu, sta že naletela na prvo stražo, ki je zavpila »ferma« in takoj pričela streljati. Hitro sta zavila na levo in bežala še nekaj časa, ko so začeli Italijani streljati vsevprek. Ahac se je vrgel za kup gnoja, Knapič pa je tekel naprej v upanju, da se bo čim prej prebil in dosegel Martinov kozolec. Klical je Ahaca, naj teče za njim, toda Ahac mu je odgovarjal, da ne more teči. Bil je izčrpan, ker je teden dni prej pobegnil iz ljubljanske bolnišnice, ko je zvedel, da ga iščejo. Knapič je pri Martinovem kozolcu naletel na italijansko patrolo, ki je bila čisto blizu in začela takoj streljati nanj, ko ga je opazila. Ena krogla ga je zadela v desno stran. Takoj je padel in se po vseh štirih plazil naprej proti vasi. Ker pa je bila vsa vas obkoljena, ni mogel iz vasi, zato se je skril kakih štirideset metrov od hiše, v kateri je bil bunker in v njem Šeško. Skočil je v neko apnenico in se pokril z dračjem. Od tam je dobro videl vse, kar se je potem dogajalo okoli. Medtem so Italijani že ujeli Ahaca in ga privezali pri Knapičevi hiši k drevesu. Strašno so ga tolkli z verigami. Ko je omedlel, so ga polivali z vodo, da se je zopet zavedel. Potem se je mučenje nadaljevalo, dokler ni spet omedlel. Ko so zažgali Knapičevo hišo, so Ahaca odpeljali k hiši Ludvika Tomšiča. Tam so ga zopet privezali k drevesu in ga do nezavesti pretepali z verigami. Celo telo mu je bila ena sama velika rana.

Medtem so drugi Italijani preiskovali hišo, v kateri je bil skrit Šeško s tovarišema. Toda našli niso ničesar! Jezni so se vračali mimo hiše Š., ker niso ničesar našli. Potem je Š., ki ji je bila hiša, v kateri je bil skrit Šeško, dobro poznana, rekla Italijanom: »Jaz pa vem, da mora biti notri!« Rekla jim je, naj pregledajo v kleti na levi strani, kjer držijo vrata v majhen prostor, v katerem so imeli shrambo za krompir. Teh vrat pa Italijani niso našli, ker so bila zazidana. Zato je prinesla kramp in železni drog, s katerim so Italijani pričeli rušiti zid. Ko so odstranili zid, kjer so bila zazidana vrata, so začeli tuliti od veselja, kot da so ponoreli. Našli so v bunkerju Šeška, Jošta Meljo in Jožeta Antlogo. Odpeljali so jih v spremstvu več sto Italijanov do približno sto metrov oddaljene hiše, kjer je stanovala družina Tomšič. Že tu se je pričelo pretepanje in mučenje. Šeška so ogovarjali s profesorjem in ga strahotno pretepali. Pri njem so naleteli na težave, ker je imel ponarejeno osebno izkaznico na ime Ivan Sila. Izkaznico mu je preskrbel Herman Delpin, ravnatelj bolniške blagajne v Kočevju, izdal mu jo je pa Anton Čuk, bivši tajnik občine Kočevje. Legitimacijo je napisal po nalogu Čuka Sinko, ki je bil tedaj skupaj s Čukom uslužbenec na občini. Ko je bila izkaznica napisana, je Čuk nanjo prilepil sliko. Toda pri tem je Čuk nalepil na legitimacijo Šeškovo sliko (na kateri je brez očal), na obrazcu, ki so ostali v občinskem arhivu, pa je nalepil sliko Draga Gorjana, namesto da bi bil storil narobe. Tako so Italijani, ki so že od prej imeli v svoji kartoteki Šeškovo sliko, Šeška zlahka identificirali.

Šeška so z drugimi prijetimi odpeljali v Kočevje, in sicer v kletne prostore Dijaškega doma. Od tam so ga vodili na zasliševanje na komando v kočevski grad. Zasliševali so ga vsak dan in ga pri tem mučili. Ko so ga tako nekega dne peljali nazaj z zaslišanja v Dijaški dom, je Šeško prosil, da bi naj šli bolj počasi. Videti je bilo, da težko hodi. Po obrazu je imel vse polno podplutb. Šeška so začeli pretepati takoj po aretaciji v Konci vasi in od takrat naprej so ga nenehno pretepali. Že po prvem pretepanju so mu zdrobili očala in uro na roki. Očividci pripovedujejo, da so ga včasih po celo uro pretepali z žilavko po golem telesu, potem ko so ga privezali za trame. Pri njem so italijanski inkvizitorji uporabljali srednjeveške metode mučenja. V Dijaškem domu so Šešku pripravili ležišče na hodniku, kjer je ležal na nosilih pod stražo dveh karabinjerjev. Priče, ki še žive v Kočevju in so bile z njim zaprte, pripovedujejo, da je imel ustnice vse razsekane in zatečene, v obraz je bil pa ves zabuhel od strahotnega mučenja. Tudi govoriti ni več mogel. Ko so ga po nekaj dneh mučenja odpeljali v Ljubljano, so ga morali zaviti v rjuho, ker sam ni mogel več hoditi.

Iz Ljubljane je napisal zadnjo dopisnico sestri Gizeli, datirano 4. maja 1942, z naslednjo vsebino (dopisnico hrani sestra Gizela v Kočevju):

»Draga sestra!

Gotovo veste, da sem tu. (Šeškova družina ni takoj zvedela o Jožetovi aretaciji — pripomba F. F.). Moj naslov: J. Š., Ljubljana, Casserno Vitt. Emanuelle III. To je kasarna na Taboru. Prosim, pošljite mi vsak teden kak paket z jestvinami in perilom (tudi robci in brisače, košček mila). Paket naj kdo osebno odda v kasarni!

Mnogo mislim na Vas vse, toliko kot še nikoli. Zelo mi Vas je žal. Če morete, storite kaj zame!

Prav lepo Vas pozdravljam in poljubljam zlasti mamo! Vaš Jože.«

Za mamo je Šeško na isti dopisnici v nemščini pripisal tole:

»Draga mama! Vem, da je Tebi in sestrama težko, toda verujem, da bom napravil za vse še kaj dobrega. Mnogo bi se moral z Vami pogovoriti. Sedaj čutim, kako zelo ste mi blizu.

Srčne pozdrave in poljube od Vašega Jožeta. Pišite takoj!«

Tako optimistično je pisal in mislil Jože v zadnjih dneh svojega življenja. Te vrstice je pisal takrat, ko mu je bila smrtna obsodba že znana. Tako so mislili in pisali samo ljudje Jožetovega kova, heroji in komunisti, pionirji našega revolucionarnega boja, ljudje, ki bodo še poznim rodovom svetal zgled, kako se je treba vesti pred razrednim sovražnikom in če je treba tudi umreti za domovino in socializem. Iz Jožeta niso nič izvlekli. Ko je Šeško videl, da ni nobene rešitve več, je svojim krvnikom rekel:

»Vzemite mi že vendar še to revno življenje!«

V zgodnjem jutru 11. maja leta 1942 je padel pod streli fašističnih krvnikov v Gramozni jami pri Ljubljani. Tako je končal življenje narodni heroj JOŽE ŠEŠKO.

KDOR ZA DOMOVINO UMRE, JE ŽIVEL DOVOLJ...

Zapisek ob izbranem delu Ivana Roba

Pesnik Ivan Rob je samosvoja osebnost v slovenski književnosti, eden redkih literarnih ustvarjalcev, ki je prinesel v naše slovstvo sproščeno vedrino in smeh. Bil je humorist, improvizator, pevec in veseljak. Toda kljub temu ni ostajal plitev. Nasprotno, ves čas svojega življenja, od rojstva pa do smrti, je bil povezan z velikimi dogajanji svojega časa. Bil je sin Primorske, rojen leta 1908 v Trstu, kamor sta se starša preselila iz kobariškega kota. Med prvo svetovno vojno je s svojimi najbližjimi okusil trdo življenje begunca, vendar je bilo prav to begunstvo odločilno za njegovo usodo. Po vojni, ko sta se roditelja vrnila v zasužnjeno Primorsko, je ostal v slovenskih šolah svobodne domovine. V Ljubljani je maturiral, potem je študiral slavistiko, a študija ni nikoli dokončal. Vseskozi je živel v svojem svetu, bil le zadnja leta poklicni časnikar in iz Ljubljane sredi leta 1942 odšel v partizane. Tu je doživljal novi čas, dokler ga niso ujeli in v začetku leta 1943 ustrelili. Ivan Rob je bil iz tistega rodu, ki je šel skozi vsa razdobja slovenske zgodovine — je zapisal Viktor Smolej — najbolj dinamičen in najbolj eksploziven v naši nacionalni zgodovini. Bil je mlad človek, ki mu ni bilo dano doživeti zrelih moških let. Ni bil politik, le eden izmed mnogih v mladem občestvu. Njegovo delo je bila poezija, njegova beseda stih. Pa je izpolnil svojo dolžnost, več kot izpolnil. Kot poet še ne, kot človek da. Nad življenje in delo si je zapisal besede: *Kdor umre za domovino, je živel dovolj!*

Z Ivanom Robom sem se srečaval že pred vojno, v letih 1933 do 1937, ko je stanoval pri publicistu Terseglavu na Poljanskem nasipu. Stanovali smo v sosednji hiši in ni bilo dneva, da ne bi opazil markantne figure pesnika. Včasih,

ko sem zjutraj odhajal v šolo, se je vračal domov, navadno s študentskih veseljačenj. Včasih sem ga videval, kako je zvečer odhajal v mesto. Drugikrat je spet po ure in ure pohajkoval ob Ljubljanici in s tovariši vehementno debatiral. Bil je vedno skromno oblečen, tako kot mnogi revni študentje tistega časa, ki so bili navezani le nase in skromne podpore. Domači so bili onstran meje. Pomoč, ki jo je užival, je bila skromna. Posebno potem, ko je katoliškim krogom obrnil hrbet in bil zaradi svojega prepričanja prisiljen, da se je postavil povsem na lastne noge. Spominjam se njegovega markantnega obraza z bradico, z ostrim, ošiljenim nosom, a blagim pogledom. Hodil je nekoliko sključeno, se v hoji pozibaval in zbujal pozornost s svojim široko odpetim ovratnikom srajce, pozimi pa z zeleno pelerino, in s svojim vedno nasmejanim obrazom. Vsi smo ga poznali, deloma iz pripovedovanja študentov z univerze, deloma s ceste. Vedeli smo, da piše pesmi, zato je bila njegova pojava za nas, dijake, vedno nekaj zanimivega. Sicer pa smo njegove duhovitosti brali v Družinskem tedniku, v Akademskem glasu in drugih časnikih. Spominjam se, da smo v vsaki številki Družinskega tednika iskali najprej Robovo pesem kot aktualno pesniško gloso in se ob njej smejali, pa tudi razpravljali. Njegove pesmi namreč niso bile samo smešne, samo zabavne, temveč tudi ostre satire na razmere tedanjega časa. Ena takih pesmi tistega časa je na primer pesem na račun tistih, ki menjavajo svoja prepričanja in značaje, pesem, ki jo je napisal po Prešernovem zabavljivem napisu:

Prepričanje menjavajo
kot dame toaleto,
kar jim bilo je včeraj še,
jim danes ni več sveto.

Še včeraj množica moža
bi skoraj kamenjala,
povzdigne danes ga v boga,
le njemu gre vsa hvala.

Rob se je sicer že zgodaj začel ukvarjati z literaturo, pisal je kratke črtice, pesmi in tudi prevajal. Toda svoj pravi pesniški izraz je vendar našel šele v satiri. Z dosledno resnicoljubnostjo je šibal napake ljudi, njih hinavščino, malomeščanstvo in zapel:

Prodajamo načela svoja
za skorjo kruha črnega;
svoj plašč obračamo po vetru,
če sila je, prodamo ga.

Pri vsem tem pa je pokazal izreden smisel tudi za politično satiro:

Moži mladost se nebogljena,
jo Kapitalov jemlje sin.
Imela bosta tri otroke,
Neumnost, Lakomnost, Zločin.

Prav v tistih zadnjih letih pred vojno pa je Ivan Rob pisal tudi svojega Desetega brata, povest v verzih po Jurčičevem romanu. Ta travestija Jurčiča ni samo najdaljše, temveč tudi najboljše Robovo delo. Razen v časopisu je že pred vojno izšla tudi v knjigi. Za osnovo svoji pesnitvi je Rob vzel prvi slovenski roman, ljudi in dogodke pa je prenesel v sodobnost. Pri tem pa osebe in dogodki izpovedujejo novi čas, saj osebe razpravljajo o narodu, o raznih aktualnih problemih tedanjega časa, kot na primer o ljubljanski bolnišnici,

o kitajsko-japonski vojni, o generalu Francu, o korupciji, zaslužkarstvu, davkih in drugih problemih.

V vojnem času se Rob ni spremenil in tudi med okupacijo ni pozabil na pesem. Toda v tem času preizkušnje ga je držala pokonci vera, ki jo je izpovedal v nekem posvetilu:

Ej bratec, v nič gradovi so zgrmeli,
vendar pa v eno bomo še verjeli:
enakost, bratstvo, svoboda ostane.
Rdeča zora sije nam na vzhodi,
jutranje sape čutimo povsodi:
ur srečnih čas že k nam hiti, o Stane!

Za to svoje prepričanje je Ivan Rob žrtvoval tudi svoje življenje.

Minila je vojna. Zvedeli smo, da je v njej padel tudi pesnik Ivan Rob. Brali smo priložnostne sestavke o njem in spominske članke. Ob deseti obletnici smrti sem se drugič srečal z Ivanom Robom. V muzeju narodne osvoboditve sem o njegovi smrti iskal avtentično gradivo. In med množico italijanskih aktov o usmrtitvi talcev sem dobil tudi poročilo o ustrelitvi Ivana Roba. To je bil droben akt z nekaj listinami italijanskih vojaških enot, ki dovolj zgovorno pričajo o vsej tragiki smrti slovenskega partizana, pesnika Ivana Roba.

Pred seboj imam še te zapiske in iz njih obnavljam:

Datum 23. januarja 1943 nosi akt komande II. bataljona 24. pehotnega polka Como. To je

»izvleček iz zapisnika o zaslišanju komunističnih tolovajev, ujetih 22. januarja v coni Šmarjeta—Škocjan, v akciji izvedeni z II/24 in II. bat. MVAC.

Ivan Rob, pok. Andreja in Karoline Mišič, rojen v Trstu 17. VIII. 1908. Študiral je univerzo v Ljubljani, in sicer slovansko filologijo. V Jugoslaviji je od leta 1921. Njegova mati stanuje v Šempetru pri Gorici št. 70, vendar nima o njej že dve leti nobenih vesti. Ima dva brata v italijanski vojski, prvi, Jože, je starejši vodnik pri pehoti, polka se ne spominja, je v Firencah. Drugi brat je korporal v nekem polku v Aleksandriji. Zdaj je dve leti v Bengaziju.

Preden je šel v gozd (8. VII. 1942), je bil sodelavec kulturne rubrike časopisa Jutro. Pripadal je Cankarjevi brigadi. Približno mesec dni je bil pri krajevni enoti, ki je bila nastanjena v Žalovšah. Njegova naloga je bila poslušati poročila tujih radijskih postaj zaradi propagande — bil je intelektualni partizanski propagandist.

Ujel ga je osebno poročnik Puleio iz druge čete 24. peh. polka, oficir za zvezo 2. čete MVAC. V trenutku, ko je bil ujet, je izjavil, da bi rad videl brata, potem pa bi lahko umrl, češ kdor umre za domovino, je živel dovolj.

Na tem dokumentu sta podpisana kapitan Micali Santi in zdravnik poročnik Fracaso Arsenio ter komandant podpolkovnik Manlio Berardi.«

Drugi dokument je istega datuma. Tudi to je zapisnik o zaslišanju Ivana Roba, le da ga je napravil komandant karabinjerjev divizije Isonzo v novomeških zaporih. V svoji izpovedi pripoveduje Rob, kako se je leta 1941 umaknil iz Maribora v Ljubljano, kako je po posredovanju Janeza Kardelja odšel julija leta 1942 v Sostro, nato na Lipoglav, na ozemlje, ki so ga kontrolirali partizani. Bil je v skupini petih ljudi, ki so za partizane in civilno prebivalstvo prirejali kulturne prireditve. Jeseni 1942 je prišel v Cankarjevo brigado, kjer je bil urednik satiričnega lista. Potem je bil poslan k sanitetnemu oddelku, nato pa k sprejemanju radijskih novic v Zloganje, kjer je poslušal radijska poročila in jih prirejal za objavo.

Zato komanda karabinjerjev v svojem poročilu svojemu poveljstvu dne 25. januarja (to je tretji dokument) daje o Robu tole pripombo: »Pripadal je Cankarjevi brigadi, kjer je skrbel za propagando in za razširjanje poročil ter razglasov med partizanskimi oddelki in med prebivalstvom. Bil je intelektualni element; čeprav se ne sklada z njegovim pričevanjem, je moral biti vodja političnega dela v tej brigadi. V trenutku ko je bil ujet, je izrazil svoj prezir nad usodo, ki ga čaka, s stavkom: Kdor umre za domovino, je živel dovolj.

Prav na koncu poročila pa general Allessandro Macario daje naslednje navodilo: Glede na okoliščine, v katerih so bili zgoraj navedeni ujeti, in glede na navodila je nedvomno, da so pripadali uporniškim bandam in je treba zato z njimi ravnati kot s komunisti, ujetimi v boju.

Sledi še zadnji akt, kratko navodilo za ustrelitev, ki ga komanda karabinjerjev pri XI. armadnem zboru pošilja komandi pehotne divizije Cacciatori delle Alpi: Ekscelenca komandant XI. armadnega zbora je odločil, da bodo spodaj navadeni tolovaji, zaprti v vojašnici Vittorio Emanuele, ustreljeni. Naprošam vas, da ukrenete vse potrebno z običajnimi okoliščinami in na kraju, ki ga bo komanda imela za primernega.

Ta uradna listina je podpisana 9. februarja in dne 11. februarja (?) naj bi bil Rob ustreljen pri Ligojni nad Vrhniko. Tako se je končala pot slovenskega umetnika, ki je v odločilni uri našel svojo pravo pot.

Ob deseti obletnici smrti Ivana Roba sem zapisal, da bi bil vsekakor že čas, da se pesniku oddolžimo z objavo njegovega dela. Zdaj je ta knjiga Robovega izbranega dela v redakciji Viktorja Smoleja vendarle izšla. (Založba Obzorja v Mariboru). In tako se v tej knjigi zdaj tretjič srečujem z Robom in njegovo poezijo. Z njim pa se bodo srečali naši ljudje, posebno mladi rod, ki Roba skorajda ne pozna.

Knjiga je vsekakor dostojna počastitev Robovega spomina in dostojna predstavitev pesnika z njegovimi najboljšimi stvaritvami. Knjiga prinaša nekaj primerov Robove proze, nekaj njegove resne poezije. Te pesmi kažejo, da je bil Rob tudi nežno čuteč lirik. Toda v njem je vendar prevladala humoristična plat. In prav tovrstna poezija daje pečat celotni knjigi njegovega izbranega dela. Tu je v prvi vrsti objavljen celoten Deseti brat, pa tudi vse druge znane travestije, satirične in humoristične pesmi, ki jih je Rob na videz tako rekoč stresal iz rokava in se z njimi na videz površno dotikal problemov svojega časa, dejansko pa z njimi posegal v bistvo problemov, tako kot to ni znal doslej nihče pred njim ne po njem. V novem okviru knjižne izdaje dobivajo Robovi verzi, ki so izhajali v študentskih glasilih in zabavnih časnikih novo osvetlitev in nov poudarek. Tako torej šele izdaja izbranega dela postavlja Ivana Roba v novo luč in mu daje pravo mesto v slovenski književnosti. Pri tem ni brez pomena, da je v knjigo sprejetega tudi nekaj rokopisnega gradiva, kar kaže, da je Rob ustvaril precej več, kot se je vedelo in da je njegova žetev znatno večja. Pa čeprav seveda kot umetnik še zdaleč ni dozorel.

Pri izdaji Robovega dela je treba poudariti tudi urednikov delež. Ta ni toliko v izboru gradiva in v opombah k posameznim pesmim kot v uvodni študiji, v kateri je Viktor Smolej obširno obdelal Robovo umetnost, opisal Robovo življenjsko pot ter osvetlil pesnikov pomen v slovenski književnosti.

Tako se šele s to knjigo izbranega dela Robova umetnost približuje našim ljudem, ki bodo sicer v teh zabavnih, večkrat tudi priložnostnih verzih in humoreskah pobliže spoznali pesnika, njegovo življenje in delo, predvsem pa svetal človeški lik.

Slavko Rupel

SPOMENIK PADLIM PARTIZANOM NA OBMOČJU ROVTARICE

FRANCE FILIPIČ: PRVI POHORSKI PARTIZANI

V Mariboru živeči pesnik France Filipič se sistematično ukvarja z raziskovanjem zgodovine slovenskega osvobodilnega boja. Čeprav je napisal že več krajših in daljših del, si je posebno z zgodovino legendarnega pohorskega bataljona pridobil veliko zaslug za osvetlitev osvobodilnega boja na Pohorju in slovenskem Štajerskem sploh. Že ob zbiranju gradiva in pisanju zgodovine pohorskega bataljona pa je avtorju nastajala tudi knjiga o prvih pohorskih partizanih. Seveda se zgodovina prve partizanske čete na Pohorju ne začenja tiste dni, ko se je prva skupinica napotila v gozd, temveč korenini že v pripravah za ustanovitev čete, v zbiranju orožja, hrane in v izbiri področja, na katerem naj bi četa delovala. Tako je nastala knjiga Prvi pohorski partizani, ki jo imamo zdaj v izdaji založbe Obzorja. Knjiga, ki torej ni samo zgodovina prve partizanske čete, temveč tako rekoč zgodovina osvobodilnega boja v Mariboru in neposredni okolici od prvih dni okupacije pa do konca leta 1941. To kaže tudi sama razporeditev snovi, saj začenja avtor svojo knjigo s poglavjem, ki nosi naslov »Priprave za organizacijo partizanstva na Štajerskem pred napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo«. V drugem poglavju govori knjiga o starih revolucionarjih na čelu odpora, o Slavku Šlandru, Milošu Zidanšku, Leonu Novaku in Blažu Röcku, v naslednjem o prvih dneh upora na mariborskem področju in šele deveto poglavje nosi naslov »Ustanovitev partizanske čete«. Tako je torej knjiga o prvih pohorskih partizanih pravzaprav zgodovina in obenem spomenik vsega osvobodilnega boja v prvem letu okupacije na Pohorju, v Mariboru in neposredni soseščini.

Leto 1942 je potekalo tudi na Štajerskem v znamenju obširnih vojaških akcij in strategije, saj sta se spopadla dva vojaška tabora z izdelanim vojaškim konceptom. Leto 1941 pa je v nasprotju z naslednjim letom leto izrazito političnih dogodkov. Vojaška moč partizanstva in neko določeno načrtovanje se sicer že kažeta v prvih avgustovih dneh in dosežeta svoj višek v napadu na Šoštanj in pohodu proti Brežicam proti koncu leta 1941. Vendar pa je bilo težišče vsega dogajanja v porajanju in zorenju vseh oblik upora. Od prvih nočnih akcij ilegalcev v aprilskih dneh 1941, ko so nastavljali žeblje nemškim vozilom, do ilegalnih sabotažnih skupin in partizanskih čet. Ta razvoj se je širil vzporedno z zorenjem politične zavesti. Prav ta dejstva pa so narekovala avtorju tudi koncept knjige. V knjigi o pohorskem bataljonu je avtor ob opisovanju vojaških dogodkov in nizanju podatkov uporabljal bolj skop način pripovedovanja in ni dajal tolikšen poudarek posameznikom. V tej knjigi pa Filipič pripoveduje v bolj sproščenem slogu, več razmišlja o ljudeh in pogosteje skuša presojati okoliščine, v katerih se stvari dogajajo. Sploh si avtor prizadeva v širšem zamahu predstaviti posameznike in sega zato včasih daleč nazaj v njihovo predvojno revolucionarno dejavnost. Zato je v tej knjigi poudarek na ljudeh, na tistih zavednih posameznikih, ki pomenijo zgodovino štajerskega partizanstva v letu 1941. Saj je to zgodovina srčnih ljudi, ki so skočili v reko

in zaplavali proti toku — kot je zapisal avtor. Toda prav to dejanje je odprlo pot v svobodo.

Ob prebiranju knjige lahko ugotovimo avtorjevo prizadevanje (to pisec tudi sam omenja v uvodu) da bi bil kar najbolj posreden in nazoren. Zato pogosto uporablja pripovedovanje v prvi osebi in pušča več udeležencem govoriti o istem dogodku. Razne dogodke si prizadeva opisati v njihovi vzročni zvezi. V pripovedovanje je vpletel mnogo drobnih epizod in osvetlil prenekatero, na videz nepomembno epizodo, da bi z bogastvom dogodkov in s prepletom medsebojnih odnosov v okviru osvobodilnega boja prikazal širino organizacije in strnjenost ljudstva v boju proti okupatorju. Avtor si je tudi prizadeval, da bi nakazal povezavo med partizansko četo na Pohorju in njenimi zvezami na terenu. Precej prostora je odmeril v knjigi tudi življenjepisom članov čete in nekaterih najvidnejših organizatorjev partizanstva na Štajerskem. Ob njihovi bogati revolucionarni preteklosti je skušal prikazati, kako je bil ves osvobodilni boj v resnici rezultat dolgega političnega zorenja in rasti naprednih sil.

V dvaindvajsetih poglavjih, ki jim je avtor dodal kronološki pregled važnejših dogodkov iz zgodovine pohorske čete ter imensko in stvarno kazalo, je France Filipič podal dovolj živo in prepričljivo podobo dogajanj v letu 1941. Uspelo pa mu je tudi prikazati vse prizadevanje in požrtvovalnost zavednih ljudi, katerih delovanje ni bilo samo izraz zavednosti, temveč tudi volje do življenja in zaupanja v zmago pravice. Vsekakor je Filipič svojo nalogo odlično izpeljal in ustvaril s knjigo pričevanje ne samo za današnji čas, temveč tudi za prihodnje rodove. Posebno še, če upoštevamo, da je to delo s knjigo istega avtorja o pohorskem bataljonu dopolnjujoča se celota. Obe sta vsekakor temeljni deli o osvobodilnem boju na Štajerskem v prvih dveh letih okupacije. Čeprav bomo morda zoper Filipičevo najnovejšo knjigo slišali nekatere pripombe, najbrž nihče ne bo dosegel tega, kar je z obema knjigama dosegel prav Filipič. Zato mu gre vsekakor polno priznanje.

DANE DEBIČ: BALADA O MODRI SVETLOBI

Založil Zavod »Borec« v Ljubljani 1965. Opremil Tone Lazar. 140 strani žepnega formata.

Ime Daneta Debiča slovenskim bralcem ni neznano. Prvo večje delo, roman »Brez milosti«, je izšlo 1955 pri »Državni založbi«, tri leta pozneje pri mariborski založbi »Obzorja« delo z naslovom »Stekleni metulji«, »Balada o modri svetlobi« pa je v Celju prejela »Kajuhovo nagrado« za leto 1964. Mimo teh del je objavljal še reportaže, črtice in feljtonistična razmišljanja po naših časnikih in revijah, na primer »Likvidatorja« v reviji »Problemi« številka 25/1965.

Za lažje razumevanje »Balade o modri svetlobi« skoraj moramo navesti nekaj biografskih podatkov.

Dane Debič se je rodil 1927 v vasici Vrbje pri Žalcu. Oče je bil izučen ključavničar. V Savinjsko dolino se je preselil iz Zemuna. Mati je imela v Vrbju majhno, nekoč po slovenskih vaseh zelo često »kombinacijo« vaške gostilnice s trgovinico.

Okupator je očeta zavoljo utemeljenega suma, da sodeluje z OF, zaprl in odgnal v taborišče Dachau, od tam pa je za njim izginila sleherna sled. Mesec pozneje sta sinova Dane in štiri leta starejši brat Boris odšla v gozdove. Nič čudnega, če so si kmalu zatem partizani poskušali ponoči priskrbeti življenjske potrebščine pri Debičevih v Vrbju. Poskus je povzročil oborožen spopad z Nemci, ti so po umiku partizanov mater še v spalni srajci na pragu ustrelili, staro mater odgnali, hišo pa z bencinom polili in zažgali... Sosedje so našli v pepelu le nekaj materinih kosti...

Takrat je bil Dane sedemnajstletni partizan... Prav ta *pošastna resnica* je odločila o človeku in pisatelju...

»Balado o modri svetlobi« je po lastni nedavni izjavi zasnoval leta 1958 in zaključil leta 1962.

Balada naj bi bila — spesnjena avtobiografija?

Da in ne!

Pisatelj si je izbral obliko balade in jo posvetil »ljudem v svoji preteklosti« (motto).

Vemo, da se je balada spreminjala od lirske ljudske pesmi v Franciji in

Italiji srednjega veka pa prek romanske lirsko-epske pesnitve temačne narave do moderne, izrazito lirske pesnitve, ki ne učinkuje več z dogajanji, marveč le še z občutjem. Seveda velja to le za »vezano besedo«, medtem ko je Debič po pesniški svobodi sklenil napisati pravzaprav le roman oziroma »avtobiografijo v nevezani besedi«... O njegovem neustavljivem hotenju napisati roman ima junak v baladi že kar privide!

Potemtakem moramo iskati začetek problematičnosti že v sami zamisli te »balade«, saj le preočitno niha med bolj ali manj izpiljenimi »beležkami« ob koncu dneva (ali večjega obdobja) pa tja do »pesmi v prozi«, ki je glede na vsebino in obliko zelo blizu najmodernejšim pisateljskim oblikam in jih večidel odklanjamo.

Dane Debič se v tej baladi preveč ukvarja s sabo; rad bi se »do dna duše« izpovedal; neusmiljeno »secira« najintimnejša čustva.

Avtor vseskozi pozablja na lastni motto: »Ljudem v moji preteklosti!«... V mottu so »ljudje« na prvem in »jaz« na drugem mestu, v baladi pa narobe: beseda je domala ves čas o »meni« med zelo nejasno orisanimi »preteklimi in sedanjimi ljudmi« v okolici.

Avtor s poskusom »osveščanja« ni uspel!

Razen rojakov — Savinjska dolina! —, ki so o *pošastni resnici* v Vrbju že tako ali drugače seznanjeni, oziroma razen knjižnih teoretikov, ki ne glede na neskladnosti zatrjevanj, stavkovnim brezzvezjem in strahovitim tiradam — često zares besednim ploham — le uspevajo izluščiti avtorjevo pravo hotenje, pa povprečni bralec Debičeve »Balade o modri svetlobi« ne bo razumel in jo bo nujno — neprebrano odložil...

Dane Debič šele obeta postati — buditelj. Z nekaterimi samoniklimi odlomki v »Baladi o modri svetlobi« nam vliva pogum za trditev, da bo napisal tekst, ki bo prikazal »ljudi v njegovi preteklosti«.

J. S.

DRAGO NOVAK: PRLEKIJA V NOB

Prispevek k zgodovini Pomurja. Ob 20. obletnici osvoboditve izdala in založila POMURSKA ZALOŽBA v Murski Soboti 1965. Opremil akademski slikar Franc Mesarič. 240 strani žepnega formata.

Nedvomno moramo nasploh pritrditi sleherni izvirni zamisli o prikazovanju tistih zapletenih silnic, ki so delovale na slovenskem ozemlju med drugo svetovno vojno. To je verjetno upošteval tudi profesor zgodovine Drago Novak, preden se je odločil za zapis oziroma še bolj, preden se je odločil za objavo »prispevka k zgodovini Pomurja«. Tako se namreč glasi podnasolv knjige.

V tem »prispevku« se moramo hočeš nočeš često zaustavljati pred avtorjevimi smelimi miselnimi zaključki, čeravno se sam v uvodu nenavadno obširno opravičuje: »Zavedam se, da s svojim delom nisem izrekel dokončne sodbe o deležu Prlekije v obeh revolucionarnih obdobjih, temveč sem zbiral in zbral zgodovinsko gradivo, ki mi je bilo dostopno, ter ga vsebinsko in oblikovno uredil. *Zato delo ni popolno.* Zbral sem, kar je bilo mogoče zbrati. *Uporabljal* sem arhivsko gradivo, izjave udeležencev NOV, že objavljene spomine po različnih časopisih in *druge vire...*« (Podčrtal J. S.!)

Kaj naj bi bila poudarjena izvirnost?

Odgovor: *Novakova odločitev, da bo poskušal prikazati zemljepisno zaokroženi del slovenskega ozemlja v časovno omejenem obdobju.*

Ali je uspel?

V prvem poglavju prvega dela knjige, ki ga je avtor naslovil pravzaprav že z zaključkom *»Prlekija je majhna pokrajina«*, je zares poskušal Prlekiji določiti meje:

»... *Mura je bila* včasih *ločnica* med *Prlekijo,* ki *leži* na desni, in *Prekmurjem,* ki *leži* na levi strani reke. V novejšem času *se obe pokrajini zbližujeta* in gospodarsko med seboj povezujeta...« (Podčrtal J. S.!)

Trije časi (pretekli, sedanji in prihodnji) v dveh sosednjih stavkih! »Se zbližujeta« je menda prihodnost, ali ne?

Piščevo negotovost kažeta tudi tale sosednja stavka na 8. strani:

»... *Prlekija zavzema* le majhen del Slovenije. *Ljutomerski srez* (okraj) *je*

v predaprilski Jugoslaviji *meril* le 423 kvadratnih kilometrov...« (Podčrtal J. S.!)

Zemljepisna opredelitev Prlekije v sedanjosti z upravnopravnim merilom iz preteklosti?

Nekoliko (vsaj) »nerodno« se nam zdi tudi močno poudarjanje, da se je Videm ob Ščavnici kot »kulturno-prosvetno središče Ščavniške doline« uveljavil v zgodovini Prlekije, medtem ko je kraj Gornja Radgona samo »važen zaradi prehoda v sosednjo Avstrijo« (8. stran).

Nota bene! — Nikakor ne očitamo piscu neobjektivnosti, marveč samo to, da bo to zatrjevanje za morebitne širše kroge bralcev nejasno, še prav posebno zaradi *hkratne* uporabe geografskih in zgodovinskih pojmov oziroma meril.

Zahteva po jasnosti je toliko bolj utemeljena, ker je Drago Novak profesor zgodovine in vrh vsega še tamkajšnji rojak. Rodil se je namreč v Veržeju, v slovenski zgodovini zelo znani in tudi često omenjani vasici na nižinskem delu Prlekije. Še več! Po prevzeti informaciji je bila »PRLEKIJA V NOB« predmet piščeve diplomske naloge na ljubljanski filozofski fakulteti, ki jo je za objavo v ocenjevani knjigi samo še znanstveno poglobil.

Ali je *ozemlje* Prlekije sploh *določljivo?* S tem menimo z geografskimi pojmi, ki so razumljivi za vsakega? Ali ni poskus zemljepisne in hkrati zgodovinske določitve »Prlekije« enak poskusu določiti geometrijski lik razblinjajočemu se oblaku? (Prispodobo sem si sposodil.)

Še prav posebno nam »Prlekija« nujno uhaja iz rok, če jo hočemo prikazati v NOB.

Drago Novak to tudi sam priznava, saj pravi na 5. strani:

»... Narodnoosvobodilni boj v Prlekiji ni bil ločen od boja v sosednjih pokrajinah, zato ga povezujem z najpomembnejšimi takratnimi dogodki na mariborskem, ptujskem, medžimurskem in prekmurskem področju. Narodnoosvobodilna prizadevanja v teh pokrajinah *(toda ne le v teh, ampak v vseh, od Ukrajine prek Bosne do Kočevskega Roga* — opomba J. S.!) so bila tesno povezana, vse dokler okupatorju ni uspelo vsaj začasno pretrgati te povezanosti; aktivistom pa je z velikimi napori in tudi žrtvami kmalu uspelo narodnoosvobodilno gibanje v teh pokrajinah ponovno povezati med seboj.«

Ko odštejemo NOB in tudi opisano obdobje pred njo v »teh« pokrajinah, kaj še ostane za »Prlekijo«?

Vzemimo samo primer s poskuso da bi prikazal vlogo in pomen »Društev kmetskih fantov in deklet« (v nadaljnjem besedilu DKFID), ki jim je avtor sicer posvetil v knjigi sorazmerno veliko prostora (od 27. do 31. strani), s tem pa naša splošna zgodovina ni skoraj ničesar pridobila.

DKFID so namreč tudi eno med tistimi našimi nespornimi zgodovinskimi dejstvi, ki jih je treba obravnavati najprej temeljito in kompleksno na vsem slovenskem ozemlju in šele potem morda s specifičnimi oblikami v določeni pokrajini.

Prav tu — tako menimo — Drago Novak ni uporabil vsega gradiva, ki ga ima že doslej na voljo. V »Opombah«, v številkah 29 do 34, sicer našteva eksplicite nekatere vire, toda s tem še nikakor ni izčrpal prave »zaloge«, mimo tega pa tudi teh virov vsebina v knjigi ne kaže!

Po dr. J. Malu (»SLOVENCI 1918—1928«) je bilo v Sloveniji že pred štiridesetimi leti »petnajst aktivnih društev — vseh ustanovljenih triindvajset — s 641 člani in članicami ter osmimi knjižnicami — 1000 knjig. V poslovnem letu 1927/28 so priredila ta društva 29 predavanj in 14 veselic; skupno glasilo imajo v »GRUDI« — ustanovljeni leta 1923«.

Do 1941 pa so se DKFID številčno več kot podeseterila in dejavno tako razvila, da jih je Boris Kidrič v svojem »Poročilu Kominterni o razvoju OF« v letu 1944 takole predstavil:

»... Zveza kmečkih fantov in deklet je bila nekoč v okviru Pucljeve kmečke stranke. Kasneje je prišla v sklop šestojanuarske reakcionarne in fašistične JNS, toda že takrat je v njej delovala Zveza komunistične mladine. Zveza komunistične mladine je v Zvezi DKFID organizirala proces demokratične opozicije. V teku osvobodilnega boja je Zveza DKFID povsem prešla na dosledne demokratične pozicije...« (Citiramo po tipkanem izvodu nagrajene zgodovinske študije Štefana Kuharja »DKFID v Pomurju«; to Dragu Novaku zelo verjetno ni bilo neznano, vendar pa tega v svoji knjigi kljub temu ni prav nič upošteval.)

Sicer pa: Ali bomo sploh kdaj dobili znanstveno preverjen prikaz — monografijo — celotne naše Zveze DKFID? Mnogi od njenih vodilnih funkcionarjev še žive, niso pa doslej objavili (še) ničesar obširnejšega... Po naravnih zakonih spomini neusmiljeno blede...

Draga Novaka »PRLEKIJA V NOB« je potemtakem izviren, smel in

vendar neuspel poizkus. S tem da je zajel »široko« — v geografskem in zgodovinskem smislu besede — in s tem hotel pokriti »ožje« območje v »krajšem« času, je v določenem smislu popačil podobo »širokega«, hkrati pa neogibno izzval prizadete, ki se bodo po vsej verjetnosti oglasili z ustreznimi korekturami oziroma izpopolnitvami.

In končno, ker je bil *nagib* v delu »PRLEKIJA V NOB« *plemenit — poskusu pritrdimo!*

Jaka Slokan

LOUIS HUOT: PUŠKE ZA TITA

Založil Zavod BOREC v Ljubljani. Prevedel Jože Rankel. Opremil Tonček Lazar. 1965 — 260 strani žepnega formata.

Le stežka se lahko odločimo že zgolj za informacijo o »zgodbi, napisani v Londonu maja 1944 po spominu v skopo odmerjenih urah po delu«, kaj šele za poglobljeno oceno njene vsebine in oblike. Zakaj?

Kaj nam naj ameriški major sploh še pove dvajset let po zaključku druge svetovne vojne oziroma kaj nam *novega o jugoslovanskih partizanih* lahko razodene dvajset let pozneje v slovenščino prevedena njegova knjiga? Spomini Louisa Huota z naslovom GUNS FOR TITO so namreč izšli v New Yorku leta 1945.

Pravzaprav NIČ in vendar MNOGO.

Kdo je bil Louis Huot? Rodil se je v Duluthu v ZDA leta 1906. Bil je novinar, prodajalec avtomobilov, sodelavec pariške izdaje CHICAGO TRIBUNE, leta 1935 pa je prevzel vodstvo ameriškega radijskega tiska za Evropo. Mnogo je potoval po Evropi, se seznanjal z njeno zgodovino in politiko ter obiskal med NOV kot ameriški major prvič tudi Jugoslavijo.

Louis Huot je dobil za svoje zasluge pri organiziranju pomoči jugoslovanski partizanski vojski naše odlikovanje RED ZA ZASLUGE ZA NAROD I. STOPNJE.

Že ti skopi podatki dajejo slutiti velik učinek Huotovih spominov pred dvajsetimi leti v Ameriki in ne glede na dejstvo, da so bile takrat svetovni javnosti na voljo že mnoge informacije o TITOVI JUGOSLAVIJI, mimo te, še iz najraznovrstnejših virov in seveda tudi iz medsebojno diametralno nasprotujočih si zornih kotov. Huotove PUŠKE ZA TITA pa so nemara še posebej privlačevale pozornost nase prav zavoljo tega, ker pisec v njih niti najmanj ne prikriva svojih pristnih in globokih simpatij do »nečesa novega — dobrega, kar se dogaja v Jugoslaviji«.

Čeprav se je — tako vsaj menimo — Louis Huot morda najprej odločil za »odhod na Balkan« iz čistih avanturističnih nagibov pa tudi hkrati iz poklicne novinarske radovednosti, njegovi spomini v PUŠKAH ZA TITA vseeno kažejo prelomno spremembo gledanja »stoodstotnega« Američana na narodnoosvobodilno gibanje jugoslovanskih narodov.

Skratka, Louis Huot je leta 1945 pred vsem svetom odločno in učinkovito spregovoril v prid TITOVE JUGOSLAVIJE.

Avtor je prepričeval bralce »onkraj velike luže« morda najbolj prav s preprostim, neizumetničenim pripovedovanjem.

Nekaj primerov!

»... Obiskal bom Tita in se prepričal, kakšne uspehe žanjejo njegove *pravljične* čete...« — Vemo, da so bili Titovi partizani silovito *realni* borci!

»... Neki partizanski oficir je bil podoben *hollywoodskemu pevcu*, ki se je oblekel, da bi odigral prizor *balkanske veseloigre*...« — Ne glede na neutemeljenost in celo neprimernost primerjave pa vedimo, da je kaj takega povprečni ameriški bralec »z užitkom požiral«, hkrati s tem pa tudi prenekatero, zanj dotlej neverjetno resnico!

»... Tita je prešinila komična misel, da se je nenadoma zasmejal. ‚Domobranci so del naše oskrbovalne službe,' je dejal. ‚Lahko jih je ujeti. Polovimo jih in jim poberemo obleko in orožje. Nato jih gole pošljemo domov, da jih spet oblečejo in opremijo, potem pa so znova sposobni za ujetništvo. To je eden najboljših virov za naše uniforme'...« — Ali si sploh lahko zamišljamo povprečnega ameriškega bralca, ki ne bi verjel Louisu Huotu, ko je o svojem srečanju s Titom tako živo pripovedoval — kot njihovi »westerni«... Mi si resnično »lahkotnost» preskrbe z uniformami kajpak takoj odmislimo, zakaj za nas je namen Titovega odgovora Louisu Huotu leta 1944 več kot očiten.

— — —

Le mimogrede moramo opozoriti na nekatere površnosti v slovenskem prevodu: »s pomočjo padal« = s padali;

»večina njih« = večina; »koliko jih je od tistih dvesto še ostalo pri življenju« = koliko od tistih dvesto je še ostalo pri življenju; »kod delavec v neki tovarni« = kot delavec v neki tovarni, itn., itn.!

— — —

Vrnimo se k uvodni trditvi, da nam Huotove PUŠKE ZA TITA povedo NIČ in MNOGO!

Z NIČ želimo poudariti RESNICO O NOV, za katero imamo nedvomno že sami na voljo dovolj podatkov, ki jih vrh tega čedalje temeljiteje in znanstveno zbiramo in preverjamo vseh 20 povojnih let, medtem ko je Huot pisal zgolj po lastnem spominu oziroma lastnih vtisih, nabranih v naglici leta 1944!

MNOGO pa naj pomeni — resnično veličino in neponovljivost OF in NOV, ki vseh 20 let zaman kličeta po »velikem tekstu«, zakaj pri nas se pisci marsikdaj izgubljajo v »dokazovanju nečesa«, namesto da bi *pripovedovali* vsaj tako preprosto, a prepričljivo — kot Louisa Huota GUNS FOR TITO v New Yorku 1945!

J. S.

SPOMENIKI PADLIM V NOB

Vsakdo izmed nas s posebno pieteto neguje spomin na svoje drage, ki so umrli; prav tako velja to za vsako družbo, skupnost ali narod. Posebno še, če ta spomin velja posamezniku, desetinam, stotinam in tisočim umrlih, padlih, umorjenih za skupno stvar, za določen cilj. Tako se vsakega novembra spominjamo vseh številnih žrtev narodnoosvobodilnega boja in zato morda ob tej priliki ni odveč bežen pogled na zunanje izraze tega spomina — na spomenike.

V letih po osvoboditvi je zraslo na slovenskih tleh lepo število spomenikov, ki so po svoji zunanji podobi zelo različni. Med njimi srečujemo večje kompleksne rešitve, kjer sta sodelovala arhitekt in likovni umetnik — kipar (Urh, Podljubelj, Gramozna jama v Ljubljani, pokopališče internirancev na Rabu); kot posebno pretresljiv spomenik se v tem smislu prikazuje Draga pri Begunjah, kjer se kot tretja odločilna in enakovredno delujoča komponenta pridružuje narava. Izredno deluje tudi v osrčju pohorskih gozdov postavljena kiparska stvaritev v spomin Pohorskemu bataljonu. »Na vratih« v Novo mesto je arhitekt urbanistično oblikoval celoto in vključil vanjo kip Talca. Drugod srečujemo več ali manj samo kiparske rešitve, kjer je vsa teža spomenika v likovnem delu (na primer Ilegalec v Ljubljani, Lacko v Ptuju). Ponekod gre za sestavljanje kamnoseških elementov z napisi in njih vključevanje v hortikularno ureditev okolja, katerega lep primer imamo v Frankolovem, drugod zopet za postavitev preprostega kamna z imeni ali napisom, ki jih srečujemo širom po naši domovini, posebno lepo pa učinkujejo v samoti gorskih predelov (Rovtarica). Ob meji, »žici« okupirane Ljubljane je bila v zadnjih letih postavljena vrsta različno obdelanih spomenikov.

Razpon je širok: od velikih, razkošnih spomenikov do skromnih kamnov in spominskih plošč, vsi pa so bili porojeni iz prastare človeške želje, pokloniti se spominu umrlih v boju in še posebej — izkazati jim spoštovanje in zahvalo.

M. S.

Knjižnica za sodobno filozofsko teorijo v Ljubljani

NAŠ DELEŽ

D 2643
Univerzitetna knjižnica v Ljubljani
Inv. št. 13416/66.

Morda ne bo odveč, da tudi ob zaključku letošnjega letnika spregovorimo nekaj besed o vsebinski usmeritvi revije, o tistem, s čemer smo lahko zadovoljni in pa seveda predvsem o slabostih. Ne gre za to, da bi potresali pepel na glavo, saj narodni pregovor pravi, da tisto, kar je že dobro, ne potrebuje nobene hvale več.

Prav gotovo je najbolj pomembna ugotovitev, kako se zrcali vsebinska usmeritev v letošnjem letniku in kaj smo hoteli z njo doseči. Že večkrat smo razpravljali o vsebinskih aspektih revije in prišli do zaključka, da moramo obdržati, kar je bilo v preteklosti pozitivnega, to je sistematično obravnavanje tematike narodnoosvobodilnega boja bodisi v obliki zapisov, kronik, dokumentov, memoarov in ne nazadnje v literarni ustvarjalnosti. Vse aktivneje pa bi morali posegati v sodobna družbena dogajanja; skratka, revija naj bi postala bolj angažirana v vprašanjih, ki zadevajo našo družbo kot celoto ali pa še posebej borce. Več bi morali posegati, objavljati in razpravljati po literaturi in drugih umetniških zvrsteh, ki obravnavajo revolucionarno tematiko ne samó v najožjem smislu tematike narodnoosvobodilnega boja, ampak vso literaturo, ki v širšem smislu v literarni obliki obravnava družbena dogajanja v naši družbi, skratka, govori o vprašanjih in problemih sodobne družbe in človeka.

Ni odveč, če ugotovimo, da je v glavnem prebolela miselnost nekaterih, ki so hoteli literaturo s tematiko narodnoosvobodilnega boja ločiti od splošnega literarnega ustvarjanja. Samo resnična človeška in kvalitetna literatura odreja posameznim stvaritvam svoje mesto in veljavo. Ni treba še posebej posegati nazaj v literarno zgodovino, saj nam že literatura sedanjega časa vse to potrjuje.

Seveda je koncept precej laže postaviti kakor ga dosledno izpeljati, da bi v kar največji meri ustrezal zahtevam, željam in občutjem bralcev. To pa je dilema, s katero se srečuje vsaka revija na svetu, pa naj bo še tako pomembna ali nepomembna. Če gledamo na problematiko revije s stališča minulih let, potem prav gotovo ni odveč omeniti, da je bilo prav gotovo precej zamujenega. To pa nam nalaga, da v vrsti vprašanj, ki se pojavljajo v širših družbenih aspektih, ne moremo in ne smemo biti pasivni opazovalci in registratorji.

Po naših skromnih ugotovitvah bi menda lahko trdili, da smo v prizadevanjih za razširjeno vsebino dobili podporo naših bralcev, čeprav je bila ob tem vrsta ostrih in odkritih pripomb. Prav tu pa nas v prihodnje čaka vrsta nalog, ker gre za to, da bralci v vlogi aktivnih sodelavcev v še večji meri kot doslej oblikujejo in pišejo vsebino revije.

Ni moč brez globlje analize govoriti o uspehu ali neuspehu naših teženj. Vsekakor, če gledamo zgolj iz številčnih pokazateljev, lahko ugotovimo, da je revija pridobila precej novih sodelavcev, da se kljub podražitvi ni bistveno zmanjšalo število naročnikov in podobno. Ob tem nismo spregovorili o vsebinskih premikih, tradiciji revije in drugem.

Samo ob sebi je razumljivo, da so revolucionarne pridobitve tudi v prihodnje naša osnovna usmeritev pri vsebinskem oblikovanju revije.

Vpliv te dobe pa bi moral biti tudi v širšem smislu vedno močnejši, zrcalil se bo predvsem v sedanjosti in v dejavnosti novih generacij, ki se bodo ob revolucionarnih pridobitvah vedno znova oplajale in jih dopolnjevale in dograjevale same s svojo izvirnostjo, življenjskimi izkušnjami in zahtevami. Morda včasih vsa sedanja dogajanja in tudi nevšečnosti vse premalo gledamo s stališča procesa, ki ima svojo trdno idejno podlago.

Ne bi bilo prav, če bi hoteli samo enostransko obravnavati borčevska vprašanja in bi pri tem sedanje življenje hote ali nehote pustili ob strani. Ni dvoma, da so težave, ki so za nami, pa najsi bodo take ali take, to pač velja za vsakega človeka, videti povsem drugačne, ko stopijo vmes leta. V človeški naravi je pač tako, da ostanejo samo lepi spomini, občutja in misli, pa čeprav je bilo vse to zvezano z velikimi težavami, žalostjo, smrtjo, skratka z vsem, s čemer se človek srečuje od nekdaj.

Seveda pa ni lahko zapis težav in vsega kar smo doživeli, ohraniti v obliki, ki je čimbolj približana resnici. Saj ima vsak dogodek svoje oči in različne akterje.

Dileme, s katerimi se srečuje sodobni človek, so zelo velike. Toda še pred petindvajsetimi leti je bila za nas samo ena dilema, izražena v besedah »biti ali ne biti«. V vsakdanjem življenju ne gre za te alternative, ker smo mnenja, da nimamo opraviti z ničemer posebnim. Spopadi in premagovanje težav v sedanjem življenju pa so prav tako del človeške hrabrosti.

Naša družba je kot celota dedič vseh pridobitev revolucije in so njeni temelji trdno postavljeni nanje, prav tako pa ta družba mora te pridobitve zagovarjati in jih še vnaprej razvijati. Če izhajamo iz tega, potem so prav gotovo osnovne karakteristike naše družbe, našega družbenega in gospodarskega življenja vse oblike samoupravljanja. Vsi smo del tega mehanizma, ki ima svoje temelje v materialni podlagi, ki jo ustvarjamo in lahko bogateje ustvarjamo zgolj sami. Ob tem pa seveda ne gre vse lahko in enostavno, ker bi bilo tako lahko zgolj v idealno zamišljeni družbi.

Življenje in problemi se vedno kažejo v najrazličnejših obrazih in kot take jih je treba jemati, o njih razpravljati, bolj dognano ugotavljati pomanjkljivosti in jih odpravljati.

Ko danes govorimo o težavah in problemih, s katerimi se srečujemo in poskušamo z novimi gospodarskimi ukrepi odpraviti tisto, kar zavira in ovira naš hitrejši razvoj, ima človek v razpravah včasih občutek, da smo v nekaj zadnjih letih morda preveč pozabili na težave in da smo preveč neučakani. Ni moč vedno samo dobro žeti, ne da bi v prenesenem smislu na istem polju več in bolje pridelali. Tudi ni moč vseh težav odpraviti čez noč, ker za to ni nobene čarobne palice, ampak samo vsakdanji in prozaični boj za naprednejše in boljše gospodarjenje na vseh področjih našega življenja, to pa je obenem boj za bogatejše življenje in boljše odnose med ljudmi.

K vsem tem naporom naše družbe želi tudi naša revija prispevati svoj delež v še večji meri kot doslej.

Vojko Novak

REVOLUCIONARNE TRADICIJE NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA V SODOBNEM ŽIVLJENJU

Že v prejšnji številki smo objavili obsežne beležke s kongresa Zveze združenj borcev v Sarajevu. Zelo zanimive in tehtne ugotovitve so bile povedane na seji komisije za gojitev revolucionarnih tradicij narodnoosvobodilnega boja.

Ni odveč poudariti, da so to tematiko obravnavali tudi na drugih posvetovanjih, predvsem na nekaterih institutih, komisijah, strokovnih društvih, ki se ukvarjajo z vzgojo otrok ter mladine in ne nazadnje v vrsti družbenopolitičnih organizacij, predvsem tistih, ki imajo v svojih programih dela za eno osnovnih programskih nalog gojitev tradicij narodnoosvobodilnega boja.

Razprave in misli iz kongresne komisije v osnovi izhajajo iz stališča, da tradicija NOV ni nekaj stalnega, kar se ne spreminja po svoji obliki in vsebini, temveč da je to substanca, ki jo je treba gojiti ne s konserviranjem, temveč prilagajanjem sedanjemu življenju in sedanjemu družbenemu razvoju.

Tako bo ostala tema revolucije stalna inspiracija, ki se bo kazala v sodobnem življenju z novimi prijemi in novimi sredstvi. Negovanje tradicij NOV je razumeti v najširšem smislu, to je negovanje naših revolucionarnih tradicij od začetka revolucionarnega gibanja do današnjih dni, v smeri utiranja novih poti za naš nadaljnji družbeni in gospodarski razvoj.

Alojz ŽVOKELJ:

je govoril o izkušnjah komisije za gojitev tradicij NOV pri predsedstvu borcev Slovenije in med drugim poudaril, da je arhivska služba nepopolna, da je še veliko arhivskega gradiva pri številnih zbiralcih in pri ljudeh, ki ga ljubosumno hranijo. Zgodovinski odbor komisije je konkretno predlagal, naj prevzame vodenje zgodovinske dejavnosti komisija za zgodovino CK Slovenije, ki bi obenem usklajevala delo vseh organov, ki se ukvarjajo s to problematiko, in dajala smernice za pisanje zgodovine NOV in revolucije v Sloveniji. Glede na dejstvo, da se z zgodovinsko dejavnostjo ukvarjajo institut za zgodovino delavskega gibanja, vojnozgodovinski institut, filozofska fakulteta in visoka šola za politične vede, je začela Zveza združenj borcev NOV Slovenije opravljati naslednje neposredne naloge: spodbujati urejanje že zbranega in pospešiti zbiranje gradiva za lokalno zgodovino NOV ter pripraviti obširnejšo zbirko del iz zgodovine partizanskih enot.

Komisija za negovanje tradicij je v prizadevanju, da bi prišli do temeljite in kvalitetne zgodovine NOV, storila korak naprej v svojih pripravah. Potem ko je ugotovila, da je zgodovina NOV potrebna za prenašanje tradicij na mladino, je sprejela naslednjo organizacijsko obliko: borci vsake brigade se združijo in izvolijo odbor enote. Ti odbori sodelujejo pri zbiranju podatkov za zgodovino in skrbijo,

da ima vsaka enota bivališče v eni izmed občin. Enote v občini se združujejo z vsemi bivšimi borci, ki živijo v tej občini, z rezervisti in oddelki predvojaške vzgoje, ki se imenujejo po bivših partizanskih enotah, prav tako pa tudi s taborniškimi odredi. Kot takšne se organizacije združujejo pod zastavo bivše partizanske enote, torej ne le borci, temveč tudi mladina občine. Organizacija prireja proslave in srečanja ter goji druge oblike za prenos tradicij, tako da bivši borci na vseh društvenih manifestacijah in srečanjih niso samo činitelji, temveč nasprotno, dobrodošli in cenjeni gostje.

Akciji, kakršno si je zamislila naša komisija, je potrebna ne le pomoč vseh družbenih in političnih činiteljev, temveč tudi kontinuirano in dobro organizirano delo ter vse druge oblike dela z mladino. Takšen način dela bo najbolj sprejemljiv tako za bivše borce kakor tudi za mlade generacije, saj se v njem dejansko združujejo vse generacije, dopušča pa tudi najrazličnejše oblike in neposredne stike bivših borcev z novimi pripadniki enote.

Ostro se postavlja tudi vprašanje delitve dela ter vloge posameznih institucij in organizacij pri pisanju zgodovine. Kongres bi moral preučiti naš predlog o organizacijski obliki združevanja borcev in mladine, o bivališču enot, priporočil pa naj bi tudi Združenjem borcev to obliko kot eno izmed oblik za čim uspešnejše prenašanje tradicij na mladino. Zaradi tega predlagam, da kongres preuči ta naš predlog in morda na podlagi naših izkušenj — za uspešnejše delo na področju zgodovine — sprejme takšen način dela za vse organizacije Zveze združenj borcev NOV.

Miljan VUJOŠEVIĆ:

Veliki dogodki revolucije spodbujajo nove generacije k novim naporom na vseh področjih družbene dejavnosti. Zaradi njihovega pomena je naša skupnost posvetila proslavam, ki so povezane z dnevom revolucije, veliko pozornost, vendar je treba poudariti, da je imel del teh naših proslav precejšnje slabosti: nekatere so bile preozko zamišljene, druge pa so bile po svoji vsebini ali šablonske ali pa premalo povezane s sodobnim življenjem. Spet tretje pa so bile ozko področne in brez širšega polja za delovanje. Pri organiziranju nekaterih proslav je bilo čutiti pomanjkljivo sodelovanje z mladinskimi, športnimi in družbenopolitičnimi organizacijami ter kulturno-prosvetnimi ustanovami. Zaradi tega bi bilo treba posvetiti vso pozornost organiziranju kar najbolj množičnih proslav med mladino oziroma čim širšemu vključevanju mladih v vseljudske proslave in svečanosti. Prav tako bi kazalo izkoristiti proslave tudi za spodbujanje ustvarjalnosti o revoluciji in času, ki izhaja iz revolucije, ne pa skrčiti ustvarjalnost na priložnostne podvige, ki nimajo trajnejše vrednosti. Dobro bi bilo, če bi pomembnejše sodobne podvige na področju kulture in umetnosti (npr. festivale, najpomembnejše razstave, knjižne sejme in podobno) nekako povezali s proslavljanjem revolucije in njenih pridobitev.

Bolj kot do zdaj bi bilo treba aktivirati sredstva za množično informiranje (radio, televizijo, tisk, filmske tednike in podobno), saj so lahko najboljši posredovalec za uresničitev čim širšega vpliva ob velikih vseljudskih proslavah revolucije. Vse to bi vodilo h krepitvi socialističnega patriotizma in k odpravljanju najrazličnejših ozkosrčnosti in zabubljenosti, vodilo bi k nadaljnjemu zbliževanju naših narodov ter k njihovemu širokemu vključevanju v boj za mir in za zgraditev novih odnosov na svetu.

Kot osnovno težnjo pa bi morali doseči, da bi naše najpomembnejše proslave, povezane z revolucijo, postale neka nova tradicija, ki se bo globoko vrezala v sodobne tokove našega življenja. Da bi to dosegli, bi bilo treba na širši osnovi preučiti številne naše proslave in pomembne datume, oceniti, katere izmed njih imajo prvenstveni, širši jugoslovanski pomen, pogovoriti se o tem, kakšno naravo bi jim dali,

kako jih organizirati in kako jih narediti funkcionalne in delotvorne. Tudi glede pomena in vsebine proslav bi morali imeti bolj jasno stališče. Nujno bi bilo, da bi se te proslave kar najbolj zlivale s sodobnimi procesi in gibanji v naši družbi, povezane bi morale biti s sodobnimi oblikami dela in življenja naših ljudi, z njihovimi potrebami, zahtevami, s tistim, kar usvtarjajo in k čemur težijo.

Tončka DURJAVA:

Nobenega dvoma ni, da smo dosegli nekaj uspehov pri posredovanju zgodovine NOV in razvijanju njenih tradicij. Dosegli smo jih predvsem pri organiziranju pestrih in za mladino sprejemljivih oblik, kot so: kurirčkova pošta, ki je npr. zajela letos približno 120.000 otrok, kurirčkov festival, ki je že dosegel jugoslovanske okvire in pomen, tabor Sutjeska, organiziranje spominskih proslav, pohodov in izletov, pridobivanje mladine za zbiranje zgodovinskega gradiva, za urejanje okolice spomenikov, šolskih muzejev in kronik, dalje nagrade, ki jih mladinski listi razpisujejo za sestavke mladih itd.

Kaj pa je z vsebino dela v vseh teh oblikah dejavnosti? Ne moremo trditi, da so bile te oblike povsod dobro izkoriščene in da se prek njih posreduje mladini zgodovina NOV tako, da jo razume. Vprašanje pa je tudi, če je pri posredovanju zgodovine vedno dovolj poudarjena vzgojnost, tj. če mladina v tej obliki spoznava, razume in sprejema etična ter moralna načela, ki so nastajala in se oblikovala med bojem, če takšna vzgoja utrjuje pri mladini rodoljubnost ter duh bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov.

Pri tej dejavnosti je velikega pomena učno-vzgojni kader, ki lahko ob dejstvu, da vsak dan in neposredno dela z mladino, veliko stori, če res temeljito pozna in razume zgodovino NOV. Posredujejo jo lahko pri vseh predmetih in zelo dobro izkoristijo v ta namen razne praznike, obletnice in podobno. Organizirajo lahko ustrezne proslave in dajo vsebino raznim oblikam razvijanja tradicij NOV v dejavnosti pionirskih in mladinskih organizacij. Posredovanje zgodovine naj se ne omeji samo na suho in formalno navajanje zgodovinskih dejstev, temveč mora predvsem upoštevati vzdušje tovarištva ter vseh etičnih in moralnih vrednot, ki so našemu boju pomagale, da je zmagal v vojni. Konkretno skrb za usposabljanje učnega kadra, ki pa mora biti sistematična in organizirana, naj bi prevzeli zavodi za šolstvo. Le-tem pa mora naša organizacija pomagati.

Če želimo etične in moralne vrednote, ki so se izoblikovale med bojem, resnično prenesti na mlajšo generacijo, potem moramo tudi v sedanjosti vzgledno živeti in delati. Naše sedanje življenje in delo lahko pozitivno ali negativno vplivata na nazore mladih o svetlih likih, ki so nam priborili svobodo.

Stole JANKOVIĆ:

Veliko smo že govorili o temi revolucije kot neusahljivem viru umetniških inspiracij. Zato bi rad nekaj povedal o interpretaciji te teme v filmski umetnosti.

Od več kot dvesto igranih filmov, ki smo jih do zdaj posneli pri nas, jih je polovica posneta na temo revolucije in NOV. Precejšen del teh filmov je bil šablonsko in kliširano posploševanje dramskih in psiholoških razpoloženj ter razmerij v revolucionarni sredini. En del pa so pomembni dosežki naše kinematografije.

S prvimi dnevi konca vojne je nastala in se posredno razvijala tudi naša kinematografija. Prvo delo, prvo pomembno delo naše kinematografije je bil ravno film »Slavica« na temo iz revolucije. Od tedaj pa vse do današnjih dni je ta tema pričujoča v repertoarju naše kinematografije. Obenem pa ta tema in resnične vrednote v interpretaciji te teme prevladujejo v pogovorih in razpravah o estetskih in etičnih vrednotah, ki jih zajemajo ti filmi. Skoro z gotovostjo bi lahko rekli, da,

kolikor je revolucija globoko vsajena v zavesti in vsakem trenutku življenja našega človeka, skoro prav toliko tudi zanima našega človeka to, kako je prikazana v umetniških delih. Veličina in moč revolucije se med drugim kaže prav v tem, koliko je emotivno pognala korenine v vseh slojih in generacijah naše družbe. Tako so ta revolucije in njene neusahljive etične ter moralne vrednote postale sestavni del življenja vseh naših ljudi in vseh generacij.

Tudi danes, ko govorimo o tej temi revolucije, navzoči v umetniških delih, pogosto mislimo, kako so te vrednote, ta sila revolucije, sprejete in prenesene na generacije, ki so zrasle v povojnem obdobju.

Skrajno posplošeno bi lahko rekli, da ima ta realna slika o revoluciji izključno pedagoški pomen. Res pa je obratno. Ima večkratni družbeni vpliv, ne le na estetskem, temveč predvsem na etičnem in moralnem področju. Če govorimo o velikem družbeno-kulturnem pomenu filma v celoti in pri obravnavanju revolucionarnih tem, potem mislimo predvsem na to, kako so prikazane in poustvarjene tiste družbene, moralne in etične vrednote revolucije, ki so in ki morajo biti tudi vrednote današnje družbe in današnjih generacij oziroma vseh tistih sil, ki težijo k napredku ter realnemu in praktičnemu humanizmu.

Zato te podobe o revoluciji ne smemo prikazovati v romantično-patetični intonaciji pravljičnih osebnosti, temveč v realnem in zgodovinskem dejstvu, da so revolucionarji preprosti ljudje svojega časa, ljudje, ki so živeli za visoke ideale človeškega dostojanstva, nesebičnega prijateljstva in tovarištva, plemenitih pobud in visoke zavesti o takšnih osnovnih vrednotah, za katere je bilo vredno živeti in umreti. Heroj naše revolucije ni samo vojak s puško v roki, ki se je bil pripravljen boriti za svojo domovino, temveč tudi človek, ki je bil predvsem pripravljen žrtvovati sebe za novo družbo ter takšne družbene in moralne odnose, ki bodo storili, da bo življenje bolj človeško. Revolucionar je človek, ki je bil pripravljen včeraj in danes zastaviti sebe za tiste norme, ki so odlike napredne socialistične družbe. V takšnem poudarjanju vrednot naše revolucije včeraj in danes je še vedno velika družbena obveznost in dolg našega filma ter naše umetnosti.

Meša SELIMOVIĆ:

Književnost, ki fiksira te elemente, te konstante in te vrednote, jih danes prenaša novim generacijam kot trajno vrednoto, ki prehaja v vsebinsko bistvo narodnega epa kot revolucionarni element, v katerem se zelo zgovorno ilustrira ravnotežje osebnega in splošnega. Veliko smo storili v tej zvezi, vendar si moramo še nadalje prizadevati, stvari moramo spoznati v vseh relacijah, moramo definirati tako dejstva kot tudi naloge.

Nujno je treba pojasniti, kaj je to tradicija. Ni tradicija varovanje vsega, temveč tistega, kar pomeni absolutno vrednoto. Ni tradicija tisto, kar je veliko v nekem obdobju ali česar ni mogoče izvajati v drugem obdobju. Tradicija je po mojem tisto, kar je resnično veliko kot fundament revolucije in gibanja.

Te zadeve bomo morali razčistiti in natanko definirati, da ne bo nobenega dvoma več. Kajti naše navdušenje nad posameznim obdobjem in našo lastno veličino pa tudi kolektivno navdušenje nas lahko napoti k temu, da včasih nekritično gledamo nekatere stvari.

Mislim, da smo zamudili, ali pa da nismo dovolj storili, da bi nekatere vrednote v umetnosti in književnosti veliko bolje izkoristili v praksi za vzgojo mladih, saj gre končno zanje. Pomen našega obstoja, pomen tradicije, ki jo želimo izročiti, je v tem, da prenesemo določene vrednote in kvaliteto. Nismo dovolj izkoristili vsega tistega, kar je ustvarjeno v naši književnosti. Zdi se mi, da bi morali poskrbeti za vrsto stvari, med drugim, da bi drugače predavali književnost v naših šolah.

Mislim, da je sedanji način predavanja književnosti precej neučinkovit, celo učinkovit v nasprotnem primeru, saj se obravnavanje književnosti postavlja kot uradna dolžnost ne pa kot sredstvo za spodbujanje ljubezni do domovine. Prav tako se nismo dovolj zavzeli, da bi inventarizirali tisto, kar imamo. Nimamo še popolne bibliografije vsega, kar je napisano o naši NOV, nismo še ločili tistega, kar je res dobro, od tistega, kar je slabo.

Zdi se mi, da smo odšli preveč v drobnjakarstvo, nekako pristali smo na to, da naša revolucija nima splošnega, jugoslovanskega pomena. Pozabili smo, da je lahko naša književnost pot k jugoslovanstvu. Moralo bi nam biti torej vseeno ali se književnost srbske revolucije predava v Bosni ali pa književnost Hrvatske v Srbiji in obratno.

Zapiramo se v republiške meje in ustvarjamo republiške okvire naše revolucije, kar je netočno. Zaradi tega mislim, da je pred nami resen problem, naloga naše Zveze je, da je, če že ne nosilec, potem pa vsekakor iniciator akcije, ki bi razčistila te probleme.

Boris ČERMAN:

Nepravično bi bilo, če bi zdaj trdili, da naše bojevniške organizacije niso od samega začetka gojile tradicij NOV in da niso dosegle ustreznih uspehov, zaradi česar bi bilo treba ustanavljati posebne komisije za to dejavnost.

Opozorim naj na problem ustreznih šolskih učbenikov za zgodovino NOV za posamezne razrede, še posebej pa je treba opozoriti na problem učiteljev, ki so večinoma iz mlade generacije, ki ni sodelovala v vojni. Niso redki primeri, da v učnih načrtih forsirajo gradivo iz splošne zgodovine na škodo gradiva iz zgodovine NOV. Predavanja iz tega območja odlagajo v posameznih šolah na zadnje dni šolskega leta ali pa jih celo izpustijo.

Ta problematika v šolstvu se nanaša predvsem na višje razrede naših šol, tj. na mladino, ki že išče odgovore na posamezna vprašanja in ki začenja razmišljati o vzrokih za revolucionarni in osvobodilni boj pa tudi o vzrokih za naše tedanje ravnanje in odločitve.

Tudi delavska univerza bi morala vključiti v svoje programe oziroma v predavanja za vsako leto zgodovino NOV, povezano z ideološkimi vprašanji tedanjega časa. Občinske organizacije borcev bi morale zato dajati delavskim univerzam več materialne in idejne pomoči, saj so delavske univerze najuspešnejša oblika splošnega izobraževanja.

Poseben problem je opaziti tudi v literaturi za mladino, še posebej pa v literaturi za otroke. Voditelji pionirske knjižnice v Ljubljani so na našo pobudo izdelali zelo koristen pregled dejanske vrednosti do zdaj objavljene literature na temo iz NOV za otroke in mladino v naši republiki. Iz te analize izhaja, da številna dela za otroke opisujejo preveč malo verjetnega junaštva otrok med vojno, pri čemer se sovražnik pretirano podcenjuje. Nekatera dela so spet preveč krvava, zato nastaja vprašanje moralnih in etičnih lastnosti udeležencev NOV. Takšno pisanje opravičuje dejstvo, da so mnoga dela te vrste izšla takoj po osvoboditvi, ko je bilo gledanje na dogodke in sovražnikove zločine drugačno, zato je tedanja mladina vse to razumela drugače kakor današnja. Značilno je, da sedanji najmlajši bralci ne ocenjujejo vrednot NOV tako, kot bi mi radi. Nič čudnega ni, če otroci prihajajo v knjižnico in zahtevajo npr. najprej dela Karla Maya, šele nato, če tega ni, pa iščejo kaj iz partizanske literature ali pa kavbojske zgodbe.

Problem otroške literature je predvsem v kvalitetnem pisanju in sposobnosti pisatelja. Problem pa je tudi v tem, da pisanje teh del ni bilo dovolj stimulirano in da kritika v tem pogledu ni odigrala ustrezne vloge — vloge vzgojitelja in učitelja pisateljev, ki pišejo za otroke in mladino.

Drago SELINGER:

Verjetno smo vsi — prav gotovo pa neposredni udeleženci NOB — živo zainteresirani, da bi naša revolucija dobila čim kvalitetnejšo interpretacijo, pa naj gre za kakršnokoli zvrst duhovnega ustvarjanja.

Med mnogimi zvrstmi pisane besede na temo NOB prevladujejo memoari. Verjetno so kot osebna pričevanja tudi najbolj dragoceni. Ko človek prebira memoare oziroma bere polemiko (včasih ta izraz ni upravičen) ali posluša kritiko o njih, dobi občutek, da smo često nestrpni in netolerantni do te zvrsti pisanja. Menim, da so memoari osebno, subjektivno pripovedovanje konkretne osebe ob dogodku in jih moramo razlikovati od dokumentarnega zgodovinopisja.

Prav gotovo je konkretno akcijo, v kateri je sodelovalo več ljudi, vsak doživljal po svoje in sodim, da je prav, da nam borci kar najverneje povedo tudi to. Bogastvo individualnih osebnih hotenj, želja, ljubezni, zmot, porazov, sovraštva, upov, zmag in vsega, kar spremlja človekovo doživljanje, ne more v ničemer siromašiti, ampak lahko samo bogati zgodovinska dejstva. S to kritično pripombo in željo, da bi naše organizacije spodbujale borce k pisanju memoarov, bi prešel na razmišljanje o tem, ali pisanje in izdajanje del na temo NOB dosega svoj namen, v čem je dobro, v čem ni, zlasti me zanima njen učinek na mlado generacijo. Očitno razmišljam o tistem delu pisane in govorjene besede, ki je namenjena javnosti, posebej mladini z jasnim ciljem, da bi vse, kar je bilo v naši revolucionarni preteklosti dobro, postalo sestavina osebnosti prihodnjih generacij. Nimam pretenzij, da dam odgovor na zastavljeno vprašanje, zato bi se omejil na nekaj vprašanj, ki so lahko osnova za nadaljnje razmišljanje in razpravljanje. Upal bi si trditi, da je osnovna slabost v faktografski obremenjenosti tega pisanja. Zdi se mi, da faktografija v mnogo primerih zlasti pri mladini učinkuje obratno kot želimo. Če starejše generacije ob faktografskih sestavkih podoživljamo čas, ki smo ga živeli, in nas v mnogočem lahko zadovoljijo, pa je za mladino to premalo. Še več, pri mladini se lahko formira napačna predstava o naši revoluciji, ker bo tej predstavi manjkalo tisto, kar je osnovno: njena humanistična vsebina. Z drugimi besedami povedano: v naši revoluciji se nobena bitka ni vodila zaradi bitke. Jasna zavest, da ne gre za vprašanje časovno krajše ali daljše okupacije, marveč za vprašanje, ali bo svobodna človeška osebnost, ki neprestano teži k napredku, še obstajala ali ne, je bila izvor naše moči. Dejstvo, da nikomur in za nobeno ceno ne dovolimo uničiti in razločevati, kar sta dobrega in lepega ustvarila človeški razum in roke v svoji preteklosti, je sprostilo enkratne, neverjetne energije naših ljudi. Vsa ta spoznanja in iz njih izvirajoče posledice ter ob vse jasnejši viziji nove družbe je bilo tisto, kar je dajalo humanistično vsebino takratnim besedam in dejanjem naših narodov. Ta humanistična vsebina naše revolucije bi morala biti mnogo bolj navzoča (ne spuščam se v realizacijo) pri našem pisanju, pa najsi gre za šolski učbenik ali literarno delo. Podatki založniških hiš kot analize o poslušalcih in gledalcih pri RTV postajah in filmskih podjetjih nam povedo, da ima partizanska tematika širok krog ljubiteljev zlasti med mladino. Menim, da to razveseljivo dejstvo še bolj obvezuje našo celotno družbo, posebno pa še tisti njen del, ki tako ali drugače deluje pri vzgoji mladine, da skrbi tako pri vzbujanju zanimanja za našo preteklost kot zato, da jo mladi sprejemajo neponarejeno kot moralno moč za sedanjost in prihodnost. Večja angažiranost pedagogov, psihologov, filozofov, sociologov in drugih družbenih delavcev je nujna, če se želimo izogniti krivih podob v glavah naše mladine, pa naj gre za različne idealizacije od romantizma do mitologizacije.

Tone Potokar

HRVATSKA KNJIŽEVNOST O NARODNO-OSVOBODILNEM BOJU IN REVOLUCIJI

Z OBJAVO IZBRANIH DEL V PROZI IN POEZIJI O NARODNOOSVOBODILNEM BOJU IN REVOLUCIJI S PODROČJA SR HRVATSKE, ZAKLJUČUJE IN IZPOLNJUJE UREDNIŠTVO NALOGO, KI SI JO JE ZADALO V LETOŠNJEM LETU. TO JE, DA OB DVAJSETLETNICI OSVOBODITVE OBJAVI IZBRANE PROZNE IN PESNIŠKE STVARITVE IZ DRUGIH REPUBLIK, KI GOVORE O VELIKIH DNEH NAŠE REVOLUCIJE.

Prva beseda naj bo posvečena žrtvam, se pravi, tistim iz hrvatskih književniških vrst, ki jim je nasilno vzeto življenje. Prvi je padel že sredi julija, ustreljen od ustašev v neposredni bližini Zagreba, *Avgust Cesarec* (1893—1941), izjemno ploden publicist in književnik in nezlomljiv revolucionar. Ne vemo za točen datum njegove smrti, prav kot nam ni znan natančno kraj, kjer je njegov grob. Ko so ga peljali v smrt, je na listke žepnega notesa zapisoval svoje ime in priimek in poklic (»književnik«). In ker so taki listki najdeni v gozdu v neposredni bližini Rakovega potoka (kakih 15 km od Zagreba, ob cesti Zagreb—Karlovac), sklepajo, da je končal v taborišču Kerestinec. Takoj po prvi vojni je Cesarec s Krležo izdajal v Zagrebu udarno revijo »Plamen«. Izmed književnih del omenjam zlasti romana »Carjeva kraljevina« in »Zlati mladenič«. Med dvema vojnama je bil dvakrat dalj časa v Rusiji in tudi med španskimi republikanskimi bojevniki (sad: tri knjige z zapiski o Sovjetski zvezi in knjiga »Španska srečanja«, ki je izšla ilegalno v Torontu v Kanadi). Pravkar pripravljajo v Zagrebu izdajo njegovih zbranih del.

O Ivanu Goranu Kovačiću kot drugi veliki žrtvi osvobodilne vojne bom spregovoril kasneje in posebej. Pač pa moram omeniti na tem mestu še nekatere, ki so globlje posegli v hrvatsko književno in publicistično dejavnost. *Hasan Kikić* (1905—1942) je bil Bosanec, doma iz Gradačca, deloval pa je književno zvečine na Hrvatskem. Napisal je tri pripovedne knjige iz življenja kmečke Bosne, zlasti med prvo svetovno vojno. Maja 1942 so ga na planini Čemernici, med Prijedorom in Sanskim mostom, zaklali četniki. Pesnika in pripovednika *Grgura Karlovčana* (1913—1942), ki je bil doma iz podravskega Kalinovca in ki je bil prav kot Kikić po poklicu učitelj, so ubili ustaši 29. novembra 1942 v taborišču Gradiška. Kmeta *Mihovila Pavleka* s pisateljskim priimkom *Miškína* (1887—1942), avtorja dveh knjig krajše proze (Za svojo zvezdo, Trakavica) so v noči med 8. in 9. junijem 1942 ubili ustaši tik taborišča v Stari Gradiški.

Spodobi se, da na tem mestu vsaj z nekaj besedami omenim še tri zgodnje žrtve ustaške strahovlade iz publicističnih vrst. Gre za tri napredne javne delavce. To so v Trstu rojeni *Otokar Keršovani* (1902—1941), *Božidar Adžija* iz Drniša (1890—1941) in na Ilidži pri Sarajevu rojeni *Ognjen Prica* (1899—1941). Vsi trije so se znašli v ustaškem koncentracijskem taborišču Kerestinec takoj prve mesece vojne. Od tam so jih s še sedmimi tovariši ustaši odpeljali proti Zagrebu in jih 9. julija 1941 ustrelili v Dotrščini, v neposredni okolici Maksimirskega parka.

V naših književnostih mi ni znan lepši primer tovariškega odhoda na osvobojeno področje, kot ga je Vladimir Nazor opisal na začetku svoje dnevniške knjige »S partizani«. Zadnje dni 1942. leta sta po zvezi sredi zime odrinila iz Zagreba šestinšestdesetletni pesnik Nazor in niti trideset let stari Ivan Goran Kovačić. V zvezi s tem je v Bihaću 10. januarja 1943 zapisal v dnevnik:

Goran mi je ob priložnosti nepričakovano dejal:

»Želijo vas. Ali bi šli k njim?«

»Šel bi,« sem odgovoril.

»Sedaj? Kar takoj?«

»Seveda.«

»Ali naj se domenim s kiparjem?«

»Lahko.«

To je bilo vse.

In Nazor in Goran sta prišla čez Savo in čez Kolpo in med partizane v Bihać. Z zlatimi črkami sta se zapisala v zgodovino odporniške besede v hrvatski književnosti, čeprav je naključje hotelo, da se je skoraj sedemdesetletni Nazor vrnil v osvobojeno domovino, mladi avtor »Jame« pa je zaklan od četniškega noža obležal v bosenskih planinah.

Ime *Vladimira Nazora* (1876—1949) kot književnika je na eni strani najtesneje povezano s klasičnim ustvarjanjem tako v pesmi, prozi in esejistiki, na drugi pa iz vsega njegovega dolgoletnega in obsežnega ustvarjanja izžareva nenehni odpor in puntarski duh in upornost zasužnjenega hrvatskega ljudstva. Mediteranec, ki se je rodil v Postirah na otoku Braču, je zlasti krvavo občutil težko usodo zapuščene Istre. Naravoslovec po stroki se je zlasti v svojem pesniškem delu nenehno napajal in oplajal v naravi, hkrati pa ob študiju težke zgodovine lastnega naroda pel pretresljive domovinske pesmi. Nič čudnega torej, če je pri priči razumel klic domovine in iz tako rekoč jetniškega življenja v Zagrebu v časih ustaške in okupatorske strahovlade odšel med svoje jugoslovanske ljudi na osvobojenem področju. Bil je prvi predsednik ZAVNOH (1943), preživel četrto in peto ofenzivo, obšel ves gorati svet od Like do Črne gore in umrl kot predsednik hrvatskega sabora.

Narodnoosvobodilni boj je osvežil njegovo ustvarjalnost, med nenehnimi premiki je v letih 1943 in 1944 napisal svoj obsežni dnevnik »S partizani«, ki je izšel v knjigi prvič 1945. leta, že prej pa je na osvobojenem področju objavil »Pjesme partizanke« (1944). Sledila je še knjiga »Govori i članci« (1945), leto dni kasneje pa »Legende o drugu Titu« (knjiga pesmi) in proza »Partizanka Mara«. Prav kot imajo poseben politično-nacionalen pomen njegova zgodnja pesniška dela (zlasti Slavenske legende in pa Knjiga o kraljevima hrvatskijem, izšla na začetku našega stoletja), tako je izjemno pomembno prav kar zadeva narodno odpornost in samozavest tudi njegovo ustvarjanje med narodnoosvobodilnim bojem. Simboličnega istrskega junaka (»Veli Joža«) smo spoznali Slovenci pred skoraj šestdesetimi leti v izdaji Slovenske matice, po zadnji vojni pa smo na Slovenskem izdali med drugim v posebnih knjigah še izbor iz njegove novelistike z uvodno Župančičevo pesmijo ob njegovi sedemdesetletnici, knjigo »S partizani« in še nekatera manjša dela.

Pokrajina ob reki Kolpi, torej na mejni črti med Hrvatsko in Slovenijo, nam je dala pesnika in pripovednika *Ivana Gorana Kovačića* (1913—1943), ki je avtor morda največjega doslej napisanega pesniškega dela iz naše revolucije, znamenite poeme »Jama«. Čeprav sta bila zlasti iz zagrebške gostilne »Carlton« v Gajevi ulici stara znanca in sta skupaj odšla v partizane, jima ni bilo sojeno dolgo biti skupaj. Že po tisti akademiji v Bihaću v januarju 1943 so ju ločili, pa sta se kasneje videla še enkrat samkrat, in sicer v vasi Gračanica na reki Rami v Hercegovini, kamor se je stari pesnik zatekel pred bombniki v stari mlin in o njem napisal znano pesem »Mlin na Rami«. Tu je Goran Nazoru v naglici prebral svojo »Jamo«, ki jo je bil prav takrat, na pomlad 1943. leta, tudi končal.

Kovačić je četrto ofenzivo prebil v prvi dalmatinski brigadi, medtem ko je bil v peti ofenzivi s peto črnogorsko brigado nekje pod Durmitorjem. Tu se je del partizanske vojske razpršil, da bi se laže prebil skozi sovražne obroče in zasede. Goran je spremljal ranjenega prijatelja dr. Miloševića iz Beograda, prebil kratek čas v kmečki hiši v vasi Vrbnica v okraju Foča. Tu so ju staknili četniki in ju sredi julija 1943 na poti proti Foči tudi ubili. Tako je tragično končal pesnik Ivan Goran Kovačić.

Njegovo književno delo je kljub temu, da je ustvarjal le dobrih deset let, izjemno bogato in obsežno. Svoj kraški svet ob Kolpi, svoj Lukovdol in njegove kmečke ljudi in njihovo trpljenje je prikazal avtentično in s posluhom zlasti v narečni pesniški zbirki »Ognji i rože« in v svojih proznih knjigah »Dnevi jeze« in »Sveti preklinjevalec« in v do polovice napisanem romanu »Božji boben«.

»Jama« je zbudila splošno priznanje in je prevedena med drugim v angleščino, madžarščino, nemščino, slovenščino in so jo izdali tudi Makedonci.

Slavko Kólar (1891—1963) se uvršča med najvidnejše hrvatske pripovednike, ki so delovali od drugega do zaključno šestega desetletja tega stoletja. Slavonec po rodu (iz okolice Garešnice) in agronom po poklicu, je bil čudno blizu kmečki resničnosti. Pol stoletja je živel s temi moslavskimi, prigorskimi, turopoljskimi, pa tudi podravskimi in deloma slavonskimi ljudmi, kmeti in malomeščani, in zapisoval njihove zabavne in hkrati tragične zgodbe med podeželjem, vasjo na eni in razvijajočim se velemestom Zagrebom v ozadnju na drugi strani. Na svojih najboljših straneh se je med dvema vojnama razvil v pripovednika čisto posebnega kova in svojskega izraza z izrazitimi primesmi pristnega humorja in človečanskega humanizma. Kulminacijo je njegovo ustvarjanje doseglo z dvema zbirkama novel (Ili jesmo ili nismo, 1933; Mi smo za pravicu, 1936).

Po vojni je tiskal tri knjige svoje proze. Zlasti v knjigi novel »Nazaj v naftalin!« je s smešne strani prikazal ustaške veljake in sploh zagrebške in obzagrebške razmere med drugo svetovno vojno. Iz partizanskega okolja je zajeta njegova drama »Sedmorica u podrumu«. Lastno novelo »Politična večerja« je dramatiziral pod naslovom »Ljudstvo je potrpežljivo«, drugo, »Svojega telesa gospodar« pa v dramo pod istim naslovom, ki jo je Fedor Hanžeković kasneje z izjemnim uspehom tudi filmal.

Vjekoslav Kaleb (1905), doma iz okolice Šibenika, se je tik pred drugo svetovno vojno uvrstil med najvidnejše hrvatske pripovednike z zbirko novel »Na kamenju«, v kateri je prikazal ljudi dalmatinskega primorja in kraškega zaledja, kjer je pred tem učiteljeval. Kot partizan je skoraj leto dni prebil v Egiptu. Kmalu po vojni je tiskal knjigo partizanskih novel »Brigada«, kasneje pa še »Ponižane ulice«, roman, v katerem je zajel med drugim medvojno odporniško gibanje v Zagrebu, daljšo povest »Beli kamen«, ki se godi v Dalmaciji, in najbolj znano delo iz partizanstva, »Divota prašine«, ki je prevedeno tudi v slovenščino.

Vladan Desnica (1905), doma iz Zadra, je avtor izjemnih novel, ki so v izboru izšle tudi v slovenščini, in obsežnega romana »Proljeća Ivana Galeba«. Iz parti-

zanskega okolja je tiskal krajši roman »Zimsko ljetovanje«, ki pomeni izjemno psihološko poglobljeno pripovedno delo iz zadnje vojne, in še nekaj novel.

Ivan Dončević (1909) je že pred vojno izdal tri romane in dve knjigi pripovedne proze. Celo vrsto izdaj pa je doživela njegova partizanska novelska zbirka »Bezimeni«, ki je prvič izšla takoj po vojni (1945).

Joža Horvat (1915) je avtor vrste novel iz partizanstva (Zapiski o smrti Petra Arbutine, Sveta Lucija), zbirke novel »Za pobjedu«, tridejanske komedije »Prst pred nosom« in humorističnega vojnega romana »Maček v šlemu«.

Med drugimi so v hrvatski književnosti pisali novele z vojno tematiko še Ranko Marinković (1913), Avgustin Stipčević (1912), ki je znan tudi kot pesnik, romanopisec in gledališki kritik, pa Vojin Jelić (1921), ki je v svojih novelah in romanih prikazoval zlasti četniško divjanje v Kninu in okolici, Živko Jeličić (1920), Jure Franičević-Pločar s Hvara (pesnik in romanopisec), Mirko Božić (ki je vojne teme obdeloval tudi dramski pisatelj), med mlajšimi pa še Mate Beretin, Čedo Prica, Slobodan Novak, kot dramatik pa Miroslav Feldman (1899).

Kot pesnike, ki so z večjim uspehom posegali na področje partizanske in revolucionarne tematike, omenjam zlasti *Jureta Kaštelana*, ki je pred desetimi leti tudi uredil zelo dobro zbirko izbranih pesmi ljudske revolucije na Hrvatskem pod naslovom »Oganj i ruža«, pa še Vladimira Popovića (zlasti poema »Oči«), Jureta Franičevića-Pločarja, njegovega brata Marina Franičevića, Miroslava Feldmana, Draga Ivaniševića, Vesno Parun, Zdenka Štambuka, Živka Jeličića, Nikola Milićevića in Iva Frola.

V celoti vzeto so predstavniki hrvatske književnosti sila bogato zastopani v vseh literarnih zvrsteh partizanske in revolucionarne književnosti, pa se zavedam, da sem s predstavljenimi prevedenimi deli zaobsegel v tej številki »Borca« le nekatera najvidnejša imena.

Vladimir Nazor

PODZEMSKA BOSNA

1

Tole se je zgodilo, ko sem — po dolgotrajni in skoraj nenehni, zvečine nočni ježi in pešhoji čez deloma še zamrznjene planine in skozi soteske — v vasi Drače nenadoma omagal.

Sovražno letalstvo nas je kar naprej preganjalo, pa so nam zato ukazali, naj se čez dan posamič kamorkoli poskrijemo. Zopet sem naletel na mlin v dnu soteske pod strmino ob potoku. Mlin je bil majhen, neprijazen, nečeden; mlinar dovoljuje, da tudi konji v njem čakajo na meljavo, pa ne veš, ali je mlin v hlevu ali hlev v mlinu. Zunaj piha veter, ki se ga moram varovati. Ležim na deski in čutim, kako raste vročica v meni. Od časa do časa malo zadremljem, pa me takoj obiščejo kratke, kaj nenavadne in čudno smešne sanje.

Kmalu docela omagam. Fanta Žiko pošljem k vrhovnemu poveljniku; prosim pomoči.

In pomoč pride: zdravnica in štirje fantje z nosilnico. Devetintrideset stopinj vročine. Pri priči me bodo odnesli gor, v vas, posebno stanovanje dobim in partizanko, ki mi bo kuhala dietično hrano. Vse to slišim in razumem, čeprav se me znova loteva zaspanost in se mi vrti v glavi.

Nesejo me.

Pa se mi zdi, da se vsi štirje nosači večajo, da se tudi sam dvigam vedno više, do golih vej visokih dreves.

»Niže! Padel bom.«

Pa me ne ubogajo.

Kriknem in... zbudim se. Oziram se naokrog. Vse je, kakor mora biti. Fantje niso velikani. Zdravnica in Žika hodita za nami.

Toda tik pred vasjo postane še huje.

Zdravnica in fant sta izginila; štirje velikani, ki jim medvedji kožuhi skoraj čisto zakrivajo kosmate prsi, me ne neso v vas, ampak proti pečinam, ki se vrh planine pno pod nebo ter postavljajo trdnjavam podobne dvorce z obzidjem in stolpi.

»Stojte! Kam? Kje smo?«

Ne ustavijo se, ne odgovarjajo; sleherni korak jim je daljši od kilometra.

Strah mi leze v kosti, mrzel pot me obliva; nazadnje se mi pa le posreči, da zaženem krik iz grla; zdi se mi, kot da se znova prebujam in otresam more, da zopet postajam, kakršen sem.

2

Čutil sem olajšanje, toda doživel sem novo presenečenje.

Zmanjkalo je tudi fantov-velikanov in nosilnice.

Stojim pred odprtino v veliko duplino. Drevo cvete pod njo, pod drevesom je studenec, zraven studenca kamnitna klop, na klopi pa sedi na soncu starček z dolgo, ščetinasto brado — prav kakor v pravljicah.

Gleda me in se nasmiha.

»Dobrodošel, brat Vladimir!«

Bolj kakor besede vpliva name zvok njegovega glasu; nekakšna moč je v njem, radost in dobrota.

Razvedrim se, pomirim.

Spominjam se, kaj je zdavnaj nekoč povedal neki grešnik in potepenec o sebi v eni izmed najstarejših hrvatskih knjig. V planine se je bil napotil in pred vhodom v duplino, pred luknjo, blizu studenca, je naletel na prastaro Vilenico, ki ga je pospremila v votlino in ga rešila vsega hudega.

»Nisem se te nadejal, Vilenec!« sem mu dejal.

»Da. Toda iskal si me, čeprav tega sam nisi vedel. Ti si izmed tistih, ki morajo iti kamorkoli, pa se ne dado zapeljati ne od tvari in ne od oblik, ampak iščejo Duha tistega kraja. Saj veš, da je povsod po eden izmed nas.«

»Zdaj bi mi bil potreben Vilenec. Star sem in bolan. Omagal sem.«

»Ne nabiram zelišč, ne iščem začaranih studencev, sreče ne napovedujem in čarovnij ne uganjam. Ti si pa mlad in zdrav.«

Ob njem sem se v resnici počutil mlajšega. V njegov obraz so bile zarezane brazde najgloblje, stoletne starosti. Vtis sem imel, da se je začela kaplja iz vrelca njegovega nikdar skaljenega zdravja pretakati po mojih žilah in ni dovolila, da bi zopet omagal; hrbet mi je ravnala, utrjevala kolena.

»Od kdaj si?« sem ga vprašal.

»Iz pradavnih časov. Morda sem celo od vekomaj. Pomnim grške, ilirske, bogomilske, turške in avstrijske čase.«

»In kdo si?«

»Tisti sem, ki ostane. Ko me spoznaš, me boš sam krstil s pravim imenom.«

»Kako naj bi te spoznal? Po čem?«

Vstal je, se obrnil proti vhodu v duplino in mi dejal:

»Pridi!«

3

Prestopila sva prag, stopila pod obok visokega vhoda in prišla v mrakoten prostor.

Molk. Globok, težak.

Pa kljub vsemu nekaj malega vidim, kajti iz telesa skrivnostnega starca, ki stopa pred menoj, izžareva nekakšna svetloba, sij se mu ustvarja okrog glave, žarni venec okrog vse njegove postave, od časa do časa pa postane tako močan, da deloma razsvetli vso to gluho puščavo v šir in v dalj.

Zdaj vidim, kaj je. Po velikanskem pokopališču hodiva: od kraja prstena grobišča, potem grmade kamenja, plošče z urezanimi znamenji, stebri s turbani na vrhu, križi in marmornati spomeniki s pozlačenimi črkami. Vse je gnilo, razmajano, napol podrto. Trohneče lobanje vidim, kraljevske krone in žezla, plemiške grbe, odliko-

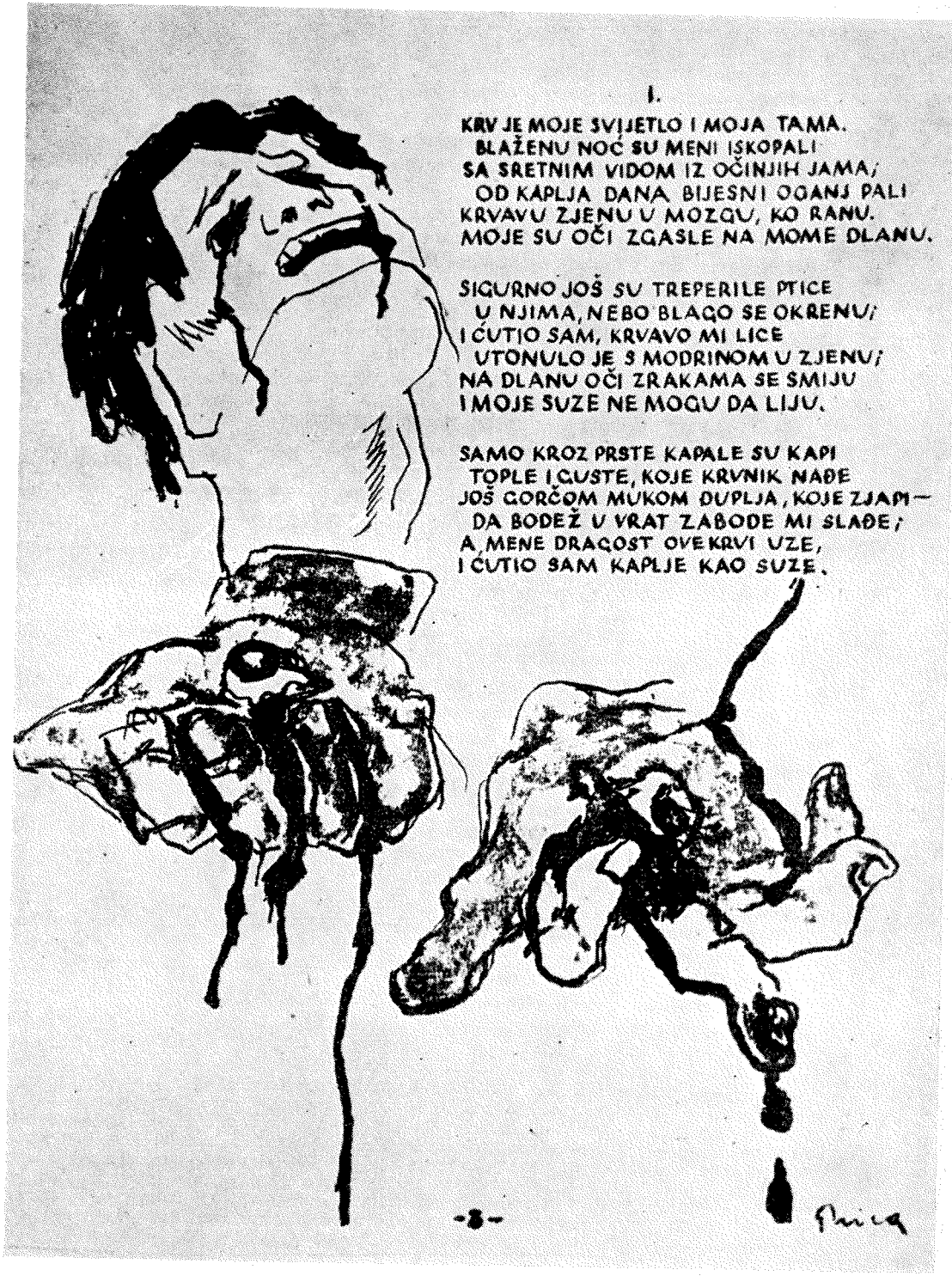

ZLATKO PRICA: **IZ MAPE »JAMA«**, 1944, litografija

vanja in svetinje, kije, handžarje, puške in revolverje, sablje in bajonete, vse razmetano, zarjavelo, zaprašeno.

»Zgodovina Bosne!« vzkliknem. »Slavna...«

»Redkokdaj; bedna pa premnogokrat,« mi starec pretrga besedo.

Pričakoval sem, da bodo iz tistih grobov vstali kralji in junaki, o katerih sem toliko slišal in bral; upal sem, da bom nekatere izmed njih tudi spoznal in — kakor Dante v svojem Peklu — prvi ogovoril sence iz minulosti ali odgovarjal na njihova vprašanja.

Pa se nič takega ni zgodilo. Tema in molk.

Želja v meni pa ni plahnela. Začel sem klicati:

»Kulin ban! Kralj Tvrtko! Smail-aga! Benjamin Kallay! Spaho!«

Moj glas se je brez odmeva izgubljal v praznem prostoru; nihče se ni oglasil; prikazni ni bilo.

Zgodovina Bosne in Hercegovine je bila tu zares mrtva.

4

Hodila sva počasi, toda s sanjskimi koraki sva prehodila velike razdalje.

Prišla sva v čuden kraj. Prava planina je bila tam, gozdovi, potoki teko v globel, reki naproti. Svetloba vdira od zgoraj, skozi razpoke v oboku, ta orjaški obok pa je lupina kamenja in zemlje, po katerih sem jezdaril to zimo in lomil noge s partizani. Planina v planini. Zato so bosenske in hercegovske gore podobne velikim šotorom, vznesene, veličastne.

Tu imam kaj gledati.

Podzemska planina je polna vil in hajdukov. Vile posedajo ob studencih ali se spreletavajo z drevesa na drevo; hajduki zborujejo, pa se kmalu razpršijo na vse strani, posedejo v zasedo, naskočijo trdnjavo ali napadejo janičarje, ki gredo po cesti. Boji. Zasledovanje.

Koliko gibanja je v vsem tem, vendar je komaj slišati hrup, glas. Petje vil vdira do mene kot oddaljen, zadušen odmev; dim iz pušk vidiš, poka pa ne slišiš; konji odpirajo gobce in s kopiti bijejo ob kamenje, toda o rezgetu in peketanju ni niti sledu; fantje vpijejo, toda njihovi klici so kot šelestenje suhega listja. Tudi gozd je onemel, orumenel je, odrevenel v brezvetrnem ozračju, v nespremenljivi svetlobi temačnega predvečerja.

Spominjam se opevanih dejanj bosenskih hajdukov; zdi se mi, da sem spoznal nekatere izmed njih, v pisanih, z bleščicami okrašenih oblačilih, z lesketajočim se orožjem na ponosnih konjih, pa vpijem:

»Tomić Mihovil! Mali Radojica! Alija Đerzelez!«[1]

Toda to niso živi ljudje; obledele prikazni so, ki ne slišijo in ki nimajo glasu, da bi odgovarjale.

»Vila Ravijojla! Zlatolasa Jerisavlja!«

Toda njun odgovor je le odmev daljnega pridušenega odmeva.

Srce se mi trga, pa spregovorim:

»Preteklost, ki umira. Toda svetla je in junaška.«

---

[1] Vsi trije, Mihovil (tudi Mihat) Tomić, mali Radojica in Alija Đerzelez, so junaki hajduškega ciklusa srbskohrvatskih narodnih pesmi. Zlasti Đerzelez Alija je v zvezi z despotom Zmajem Vukom Brankovićem znana junaška osebnost iz narodnih pesmi naših muslimanov. Pravzaprav sta živela dva različna Alibega, ki sta se bojevala s Srbi in z Madžari. Prvi je bil upravnik Smederevskega sandžakata do leta 1470, (Alibeg Mihaloglu) pa je zasedel to mesto nekaj let za njim. Njuna dejanja je narodna pesem posplošila in jih sedaj pripisuje eni sami osebi, Đerzelezu Aliji. Motiv Đerzeleza je obdelal Ivo Andrić v svoji klasični noveli »Popotovanje Alije Đerzeleza«. (Op. prev.)

»Da,« pravi Starec, »svetla in junaška, toda prevečkrat tudi krvoločna, bolj živalska kot človeška, skoraj vedno maščevalna in brez zavesti dobrote, brez določenega smotra. Niso poznali meje med Dobrim in Zlim. Dolgo sem opazoval, kako se v boju med belimi in črnimi bogovi junačijo zdaj na eni, zdaj na drugi strani. Klical sem njihovim naslednikom. Da, in dandanašnji...«

Sam se je ustavil. Kot da mu je nekaj prezgodaj in nehote ušlo iz ust.

»Ti si za trdno eden izmed starih bosenskih bogomilov,« sem mu dejal po vsem tem.

Obmolknil je; peljal me je dalje.

5

Ravan z reko, hribčki ob straneh, planine v ozadju. V sadovnjakih sadje, na njivah žito, po senožetih trava; na pašnikih vse polno živine; med lužami in mlakami ob reki plavajo ali letajo velike ptice. Ljudje prihajajo iz raztresenih hišic; žanjejo, kosijo, obirajo in pasejo živino v luči nevidnega sonca.

»Hej, ljudje, bog daj sreče!«

Nič ne odzdravijo, čeprav bi dejal, da niso prikazni, ampak živa bitja.

»Čigave so te njive?«

»Begovske,« mi odgovarjajo.

»In čigavo je sadje?«

»Agovsko.«

»In čigava živina?«

»Grofovska.«

»In seno?«

»Trgovčevo.«

»In kaj je vašega, delavci?«

»Nič.«

Gledam Starca, toda njegov obraz postaja trd in nekam žalosten; kot bi hotel reči:

»Da, tako je.«

»Kako pa živijo ti ljudje?«

»Sam boš videl,« mi odgovarja.

Starec je globoko vdihnil in izdihnil.

Od začetka je izdihoval zrak počasi, da so se mu lica samo malo napihnila. Videz je bil, da se doslej nevidni zastori ob tem dihanju podrhtevajoč spuščajo s teh ljudi in predmetov. Ljudje so videti osiveli od trpljenja, porumeneli od grenkosti. Zadržana ogorčenost tli v njih, potajen srd vre iz njih. Suhi so, upognjeni, kot da jih breme pritiska k tlom tudi takrat, kadar ga ne nosijo; gologlavi so in bosi, v cunje oblečeni. Trije izmed njih silijo vame, spoznal sem jih.

Prvi je visok, kost in koža, njegove predirne oči bodejo kot igle, usta se mu lokavo nasmihajo, globoka brazda na čelu izdaja njegovo skrito jezo. Stopa proti dolgemu poslopju z grbom nad napisno desko, na hrbtu pa nese vrečo, iz katere moli jazbečev gobec.

»David,[2] kaj ti si! Pa sem mislil, da si samo plod domišljije.«

---

[2] David Štrbac je reven bosenski kmetič, doma iz Bosenske krajine, hkrati pa osrednja osebnost znanega »Jazbeca pred sodiščem« Petra Kočića, ki ga moramo šteti med bisere v jugoslovanskih književnostih. David je po tem Kočićevem delu postal zelo popularna simbolična osebnost, bojevnik za pravico in odpor proti avstrijskemu pritisku, nekaj podobnega kot hlapec Jernej Ivana Cankarja. (Op. prev.)

In odgovarja mi:

»In živ bom, dokler bo živ tisti lisjak, ki mi krade koruzo. Preganjal ga bom tudi v prihodnjih rodovih. Vsa sodišča sveta bom obšel, sedanja in prihodnja.«

»Hi! Hi!« se je razlegel rezek, piskav glas.

Pridružilo se nama je človeče na tankih nogah, z okroglim trebuščkom, kozjo bradico in s fesom na glavi.

»Hi, hi, David! Priznaj, da govoriš tako, kot bi hotel postati nesmrten.«

Človek z jazbecem se je pri priči razvnel:

»Jezik za zobe, neumni hodža. Tak si kot vino, ki se je spridilo in se skisalo v jesih. Nesrečni Nasrádin,[3] ti prav res nisi predstavnik bosenskega duha.«

»To sem jaz, samo jaz sem to!« se je nepričakovano vpletel v pogovor tretji človek z zamaščeno čepico na glavi, v obrabljeni kamižoli, zakrpanih hlačah in v tako raztrganih opankah, da je kazal palca obeh nog.

»Ha! Ha! Jaz, Hero,[4] veseljak in šaljivec!« se je izzivajoče smejal in kazal pokvarjene, počrnele zobe.

In prepira med temi tremi čudaki — med Davidom, Nasradinom in Herom — še ne bi bilo konec, da ni začel iz Starčevih ust pihati veter, da so vzvalovile setve in da so se zamajale veje.

Kmalu je bruhnilo iz njega s tako silo, da je dvignil vihar na cesti oblak prahu; odtrgani listi so zašelesteli nad gozdičem; kamenje v strmcu se je zamajalo in se zakotalilo v globeh; ljudje in živali so se spustili v beg proti stajam in hišam.

»Nikar tako!« sem zavpil proti Starcu.

Pa me ni ubogal. Zdaj je pihal v selišča. Slama in lesene deščice s streh so letele po zraku in padale daleč naokrog; stene so se majale in podirale.

»Nikar! Škoda jih je!«

»Ni jih!« mi je odgovoril. »Takoj boš videl.«

In videl sem.

V vseh tistih hišah je bila največja nesnaga: prah, saje, smeti; dvorišča blatna, hlevi zasmrajeni.

»Pihaj! Pihaj!« sem sedaj kričal. »Prezrači! Očisti! Zapihaj v njihova stanovanja, v njihova telesa, v duše!«

Na vse grlo sem vpil v vrtincih prahu, osušenega blata in gnile trohnobe, s polnim nosom ogabnega smradu, s pljuči v bolestnem krču; ko se je pa tisti oblak razredčil in polegel, sem se s Starcem znašel na drugem kraju.

6

V začudenju sem obstal.

Znašel sem se na križišču štirih dolgih hodnikov. Skale so navpične, vendar jih sekajo globeli, podobne katedralam; trda tla so ravna, v njih so struge, v katerih teče voda; oboki so visoki; povsod se nekaj svetlika v rdečkastih, fosfornih in zlatih odsevih.

Tu so zbrane najplemenitejše kovine in vsaka je drugačne barve. Zlata zrnca in listki se trepetaje svetijo, bakreni drobci so rdeči kot vrtnice v razcvetu, železo kar samo od sebe izžareva ostre, temno rdeče barvne odtenke, medtem ko rjavi premog meče v to skladje kovinskih glasov svojo globoko mrakotnost. In zdi se, da ves zbor poje:

---

[3] Nasradin je bil muslimanski hodža (duhovnik) in je znan tip muslimanskega duha, o katerem kroži med ljudstvom dosti pripovedovanj in pregovorov. Tik pred vojno ga je književno obdelal Branko Čopić v zbirki novel. (Op. prev.)

[4] Hero (Ero) je prav tako znani ljudski šaljivec, ki ga je glasbeno obdelal skladatelj Jakov Gotovac v svoji operi »Ero z drugega sveta«. (Op. prev.)

EDO MURTIĆ: **IZ MAPE »JAMA«**, 1944, litografija

»Tukaj smo. Želimo, da nas lomite, sekate v kose, meljete; v pečeh bi radi goreli in blesteli na ognjiščih, se svetili na soncu, na dekliških vratovih, na prstih nevest in poročenih žena. Pridite! Čakamo vas.«

Nihče ne prihaja.

Moč in veselje ljudi ležita zakopana v zemlji; na zemlji pa si delijo med seboj oblast slabost, žalost in umazanija.

Velikanska bogastva so zakopana pod nogami revščine in siromaštva.

Tako mi je, kot bi pohajal skozi lesketajoče se ječe ali med grobovi nečesa, kar hrepeni po življenju.

7

Kakšno bitje je moj vodnik?

Nič več ni podoben starcu.

Brada mu je počrnela, oči se mu leskečejo, v roke in v noge je postal krepkejši, urnejši. So trenutki, ko se mi dozdeva, da zamahuje s komaj vidnimi perutnicami.

Zdaj bom moral drveti, skoraj leteti za njim, pa mi ne bo težko.

Koliko duplin, globeli in podzemskih dvoran sva že obšla? Povsod šelestenje vej, žuborenje voda, človeški in živalski glasovi.

Tla pod nama se tresejo in majejo, iz mrakotnih brezen plamte plameneči jeziki, se dviguje dim. Kriki tistih, ki se vojskujejo, pokanje pušk, grmenje topov.

Vnela se je vojna.

Dva strahotna velikana v spremstvu oboroženih ljudi z volčjimi in pasjimi glavami sta vdrla v podzemski svet, da bi požigala hiše, klala žene, starčke in otroke, žela setve, obirala sadovnjake in trgala grozdje v vinogradih, vdrla v kraljestvo rud, odganjala ljudem živino. Njuno divjanje in njuna požrešnost sta velika. Z mečem sekata, v verige uklepata, z nogami teptata. Toda tla, ki so bila dotlej pusta, mrzla in nepremična, se stresejo; skoraj razbeljena so od vročine; drgetajo in mečejo iz sebe bojevnike, kakršnih še ni videl svet. Mladi so. Opanke imajo na nogah, rdečo zvezdo na čelu.

Boj je hud, nenehni premiki, sami porazi in zmage, toda mali zmagujejo. Starec se je pomladil, krila so mu zrasla in zamahovati je začel z njimi. Veter veje od njih, ki pometa z malimi bojevniki kot sever s suhim listjem; dviga jih in meče na velikane, na volčjo in pasjo sodrgo; slehernega izmed njih spreminja v težak kamen, ki prebija kožo, lomi kost. Zemlja pa bruha iz sebe nove bojevnike, vedno več jih je, vedno večji so, močnejši in napadalnejši.

Bitka je dobljena. Mali vlačijo trupla velikanov, volčjo in pasjo crkovino, in jih odstranjujejo; iz jam lezejo novi bojevniki, potem se vračajo kot delavci; vodi jih Starec in nosi rudarsko orodje. Kmalu oživi vse podzemlje.

Grablje rožljajo. Motike in lopate zvenčijo. Kladiva nabijajo.

Oboki v duplini so póčili; tla so se dvignila; sonce je posvetilo.

Novo delo in novo življenje polje in vre.

Izginili so vsi strahovi, vse sence preteklosti.

Vse pod zemljo je postalo enako; ljudje so podobni drug drugemu kot mravljinec mravljincu; z enako voljo delajo, isto jedo, na istem soncu se grejejo. In novo sonce sije povsod; planine so razpokale in se posule; podzemski svet se je prikazal na površju, visoko se je dvignil in se spremenil v še veličastnejše gore, v prijetne globeli, po katerih teko bistre reke, ki ne ločujejo, ampak povezujejo bregove s plitvinami, brodišči in mostovi.

Od povsod diha tovarištvo, skupno delo, vzajemna pomoč.

Mir kraljuje med ljudmi in stvarmi.

»Do zadnje meje si me pripeljal, do konca,« pravim Starcu.

»Nisem,« mi odgovarja. »Pojdi za menoj!«

8

Kam neki me pelje?

Prava Bosna je odkrita; meja sedanjosti je prekoračena.

Lupina je odpadla; jedro je prišlo na beli dan; pod modrim nebom je v zelenje odeto; trničje se je spremenilo v sadno drevje, ki po eni strani cvete, po drugi nosi plod. Kraljuje večna pomlad. Izginila so mesta, vasi, razmetane kolibe in staje; nič drugega ne vidiš kot šotore sredi pašnikov, kjer se pase živina, ob reki pa skačejo otroci, ženske perejo perilo, moški lovijo ribe. To so zadruge ljudi, ki se po svobodni volji družijo in razhajajo, se selijo iz kraja v kraj in tudi iz šotora v šotor in se podrejajo samo želji srca in nagnjenja do tega ali onega tovariša. Toda gospodarji dela so; samo toliko se mučijo, kolikor je potrebno, da bi ostali pri življenju. Od ničesar in od nikogar niso odvisni, samo z naravo so povezani. Čistost telesa in duše. Tudi odnos do živali je postal drugačen: kolikor daješ, toliko sprejemaš.

»Kakšen svet je to?« vprašam Starca.

»Svet utopije,« mi odgovarja.

»Sanje, ki se ne morejo uresničiti.«

»Vse, kar je mogoče sanjati, se lahko tudi uresniči. Sanje so znanilke dela. Ne pridejo kar tako in brez razloga.«

»In človek . . .«

»Ni slabši od živali. Vsa pota k dobremu so odprta pred njim. Enega samega mu manjka: vere vase, zaupanja v lastno moč. Postal je žrtev strahu.«

»Kakšnega?«

»Večnega strahu pred nerazumljivimi silami neskončne in veličastne narave.«

»In kje je njegov začetek? Kdaj bo izginil?«

»Ta strah se je prikazal, ko se je človek začel osamljati, ko se je začel trgati iz naročja narave v blaznem upanju, da bo postal njen gospodar, da bo zasužnjil vse njene ogromne moči; in zmanjkalo ga bo, ko se jim bo vnovič predal, ko bo dovolil, da same vplivajo nanj, skrito, blagodejno, neprisiljeno v meri in načinu, za katerega vé edino on.«

»Odpoved! Vračanje! Poglabljanje v daljno preteklost!«

»V ničemer ni vračanja v preteklost! Samo na zunaj je tako videti. Kar in kdor ve, da v svojem večnem gibanju koraka samo dalje, ne more zopet nazaj. Preteklost nas ne čaka, da bi se vrnili k nji; kar je bilo dobrega in živega v njej, koraka z nami dalje, nenehno se bogati in ustvarja nove, nepričakovane čudeže.

»Da. Toda skoraj vselej v boju in trpljenju. In kaj potem?«

»Pogumno sprejmi boj! Blagoslovi trpljenje!«

Tako je vzkliknil in tisti hip sem ga videl v njegovi zadnji podobi.

Z mladostjo je bil obsijan. Močan, dober, lep.

In vzkliknil sem:

»Zdaj vem, kdo si. Genij te dežele.«

9

Ker je rastel, zamahovaje z vedno večjimi perutnicami, sem stegnil roke proti njemu, v želji, da bi ga dosegel. Toda nekdo me je prijel za roko, me predramil.

Znašel sem se v sobici, na ležišču. Počasi sem odprl oči.

Pred menoj je stala zdravnica našega bataljona; preiskovala je, kako mi utriplje žila, gledala me je, smehljala se mi je in govorila:

»No, tovariš Nazor, kako se počutiš?«

In odgovoril sem:

»Kot človek, ki se je prebil skozi pekel in vice, pa so ga ustavili pred vrati v nebesa.«

Kruševo na Pivi, 10. aprila 1943. *Prevedel Tone Potokar*

Vjekoslav Kaleb

OKNO

Joža in tovariš Darko se plezaje pretikata od skale do skale, od brinovega grmiča do ježinca: grbita se kot dva pedíca na hrastovi skorji, krogle jima brenče okrog ušes, jeklene čebelice — pszzu-uk... pu-uh, jezljivo škrtne ob skalo, ob zid, se zarije v tla.

Tako; pravkar sta stala nasproti vasi — jasno nebo, drevje in hiše po obronku, kot slika na zidu. Gleda Joža svojo domačo vas in svojo hišo kot nekaj novega; le to ve, da je treba po treh dneh hoje nekje najti kot za počitek. Ne moreta ostati v negotovosti; ko so nocoj razgnali ustaše v Putincih, morajo sedaj razgnati tudi tele tukaj, čeprav je dan, da bi si tudi ta kraj za nekaj časa oddahnil.

Z grebena so Nemci prašili z minometi; po vseh gričih v okolici prasketa, v šoli, na vzpetini pred vasjo, pa so se utrdili kot za ključno trdnjavo in kot obsedeni streljajo s strojnicami iz nje.

Komandant je bled kot mrlič, komaj govori od utrujenosti. Ni si dovolil kratkih počitkov, s kurirji in kmeti je moral preiskovati okolico in določati smer premikov. Njegov upadli obraz je ves trd in strogo stiska oči; jezi ga, ker je sovražnik prezgodaj odkril napad.

»Prostovoljce, bombaše!« je dejal tiho. »Šolo moramo zasesti. Napoti nam je. Če ne zavzamemo šole, ne bomo mogli zavzeti postojanke.«

Kakih dvajset se jih je priglasilo. Tudi Joža. Komandant jih je izbral devet. Za naskok s treh strani.

Joža ni bil med izbranimi, pa je dejal:

»Tovariš komandant, mene moraš vzeti, naša šola je to. Predlanskim sem hodil še v šolo vanjo. In oni so zaklali učiteljico... Jaz bom pregnal Nemce iz nje, sleherni kamen poznam in vsak zidek.«

»Mlad si, tovariš. Nočem, da bi padel pred lastno vasjo.« Komandant mu je položil roko na glavo in čezenj dajal navodila izbranim.

»Petnajst let sem star... Prosim te, tovariš. Prosim te. Oni so zaklali Milana in Mirka... Prosim te.«

Komandant zakroži z očmi, malce pomisli in potem reče:

»Kaj te ni nič strah?«

»Ni me.«

»Pojdi. Po tistile stezi za zidom. Z Darkom pojdita, kot četrta skupina.«

Trije naši strelci na sleherno izmed oken s premišljenim ognjem izza zidov otežkočajo sovražniku pregled, eden izmed puškomitraljezcev pa z rafali iz treh svinčenk kot detel v črvojedino kljuje v strelne line njihovih strojnic.

Joža torej pleza za tovarišem pod nizkim zidkom ob stezi proti šoli. Tovariš Darko je pred njim, puška mu sloni na hrbtu, ves napet je in zadnja plat mu kuka iz raztrganih hlač. Le stežka dohaja Joža starejšega tovariša, ki se žilavo in stanovitno pomika dalje. Nekoč ga je ranjenega od bombnih izstrelkov potegnil iz ognja, drugič pa je prebil ž njim štiri dni v jami v vasi, v kateri so jih bili presenetili ustaši, in od takrat se ga vedno drži. Zdaj skupaj naskakujeta svojo šolo. Tla okrog njiju so oživela spričo pogostnih svinčenk prav kot bi nabijala toča, medtem ko minometi orjejo po ogradah in podirajo zidove in kupe prsti. S koleni in s prsmi se dotikata skal, v tla sta se zagrizla.

Dan pa je sončen. Joža čuti, da drevesa stoje navpik, vsa zelena, da veter, ki ga je čutiti pri tleh, stresa listje, sence se premikajo; jasno pomladno jutro je in veselo, široko nebo. In tisti hip se spomni, kako je pred dvema letoma tukaj pohajal za ovcami, na misel mu hodi tista tihota, in kako daleč je bila vas od sveta, sama zase, in da se mu je takrat dozdevalo, da je tukaj središče sveta in da nikjer drugje ni ničesar več; čisto drugačna je bila vas. Zdaj pa je nekaj čisto novega: veliki dogodki, tudi sam ima pri vsem tem pomembno vlogo. Le da ga čudno prizadeva tale omejenost v premikanju, večna prisotnost sovražnika. S tovarišem plezata po tleh. Čudna samota. Nikogar ne moreta videti. In samo streli, kot nekaj živega, so v pokrajini, samo ta hrup, svinčenke, mine, sovražnik pa je nekaj daljnega in čudnega, stroju podobnega. Joža kot da je s tovarišem na odprtem morju, pa je sedaj naprej ali nazaj enako blizu smrti. Metri pomenijo v tem primeru velike razdalje. Pa je zbran, zaprt je v ognjen krog. Le da je že utrujen; tri dni niso ničesar zaužili.

»Darko... Darko!... je klical s pridušenim glasom, »bolj počasi, Darko.« Toda Darko ga ne uboga; zagnal se je čez kamenje kot raca v valove — se zaril v grmiček, smuknil čez odrtino, se iztrgal trnju na mestu, kjer je steza vijugala med ozidki ograj. Joža ga je le stežka dohajal in ni mogel vselej najti zavetja, kot bi bilo prav, ves zasopel je, moči mu pohajajo.

Tovariš Darko se je na lepem stegnil po tleh, se umiril.

Joža je priplezal do njega.

»Darko!... Naprej!«

Darko pa se ne premakne. Stresel ga je. Dvignil njegovo glavo. Iz ranice nad čelom in iz ust mu je tekla kri, oči je imel zaprte; na obrazu pa je imel blag, zadovoljen izraz.

»Darko, tovariš moj! Darko...« je šepetal Joža s pretrganim glasom, potem ga je zavlekel bliže k zidu. Sédel je tik njega, ga objel in naslonil glavo na mirne tovariševe prsi. In zaželel si je materinega naročja, da bi bil na varnem, da ne bi ne videl nič ne slišal. Spreletel ga je strah. Ni si upal dvigniti glave. Med poki so mu skozi možgane brzele raztrgane slike, užigale so se kot prebliski, toda niti ene misli se ni mogel oprijeti in jo domisliti do odločitve. Potem je vstala pred njim slika tovarišev in resni komandantov obraz, ki za zidovi čaka, kdaj bo padla šola. Nanagloma se je vzravnal, sédel za zid, poleg Darka. Opazoval je tovariša, gledal ga je nekaj časa. Darko je ležal na hrbtu, glava se mu je zasukala na desno, oči je imel priprte, kot bi spal. Joža se je na lepem oddaljil z mislijo, na nič več ne

misli, ampak upira oči predse, kot bi bil našel zavetje pred burjo, prav kot pastir ob svojih ovcah. Nad njim pobrenčavajo svinčenke, udarjajo ob zid, on pa niti ne prisluhne strelom. Na lepem se razpoči mina tik za zidom ob njem. Ves drob mu je pretresla.

»Naprej!« kar tako zašepeta Joža. »Naprej! Darko, naprej! Darko!« je tako ponavljal samo z ustnicami. Še enkrat se je ozrl na bledi, čisto mirni obraz, se potegnil čez mrtvo truplo in se sam pognal naprej pod zidom. Mudilo se mu je in ves zasopel je ponavljal:

»Darko! Tovariš! Darko!...«

Zdaj je plezal hitreje, krčevito. Roke so mu krvavele, kolena prav tako, obleka na njem se je trgala med kopinami in trnovimi grmički, pa ni nič opazil. Samo: naša strojnica — tlaktlaktlak — venomer poje svojo pesem; s sluhom je prikovan nanjo, v podporo in ravnanje.

Ko je prispel do konca zidu, je snel bombo in stekel proti šoli. Glasneje so zabrnele jezljive čebelice okrog glave. Vrgel se je proti oglu poslopja, v mrtvi kot, pa pod tisto stran, kjer ga niso mogli videti. Stisnil se je ob vzboklino v zidu. Za hip je obstal. V grlu mu je nabijala žila. Tri bombe so se razletele za oglom. Stekel je na tisto stran. Tisti hip nove eksplozije na istem mestu.

Spet je kot miš, obdana z žicami svinčenk, ki se zaganjajo iz strelnih lin in zadevajo v zid. Spomnil se je mrtvega tovariša. In obšel ga je občutek, da je sam in slab. Kot da mu od tukaj ni izhoda.

»Naprej! Darko! Naprej!...« so se mu premikale ustnice.

Na lepem mu je prišlo na misel, da ga naši od zgoraj opazujejo, da je treba nekaj ukreniti. Pogled mu je obvisel na puški, ki je molela iz ene izmed strelnih lin. In gledal je to puško na tri korake pred seboj kot rilec nevarne živali. Stal je tam in razločno videl, toda nobena misel se ne ukreše v njem, pa je mežikal z očmi. Potem se je nenadoma pognal kot mačka, iztrgal tisto puško, potem pa potisnil bombo skozi luknjo. In za njo še eno.

Buuh! Stoki, kriki.

Urno je stekel za drug zid in tam skozi strelno lino v zazidanem oknu zagnal bombo, potem drugo v naglici prislonil k vratom, se stisnil ob zid in pripravil pištolo in novo, ofenzivno bombo. Eksplozija. Potem pa je hitro potisnil vrata in streljaje predse iz samokresa vdrl skozi zdrobljene deske v vežo.

Mirnost visoke, tlakovane veže in cvrkotanje in pobrenčavanje oddaljenih svinčenk je odmevalo po prostranem praznem prostoru — in utonil je vanj, da se je sam sebi zazdel majcen; celó poslopje se je naježilo od strahu.

Vrata v šolsko sobo so bila priprta. Potisnil jih je in se pošev zaletel noter. Pognal se je kot v ogenj. Zdrvel je do leve stene. Zasukal se je in s pištolo v desnici in z odpeto bombo v levici obstal pred prisotnimi.

Ob stenah v visokem in velikem prostoru so ležali oni, kot bi bili pospali od utrujenosti. Eden izmed njih, ki je bil vzravnan, pa je naslonil čelo na lehti, ki so mu počivale na prizidku, in začel jokati kot otrok.

Stene so gole, tu pa tam je videti luknje, jame, kamor se je bila zarila svinčenka, do polovice sežgan zemljevid, dve polomljeni klopi v levem kotu, luže krvi in prazne naboje po tleh, podnice pa so na več mestih razdejale bombe. Ob desni steni, tik vhoda, je bil samo kateder, nedotaknjen — podnožje in miza. In vse je mirno, kot živo, toda videz je, kot da vse pričakuje, da se bo nekaj zgodilo.

Joža je sumnjičavo pazil na dvorano; zaman se je trudil, da bi uzrl njen obraz. Streli zunaj so bili v nji zadušeni, samo zamolklo so pobrenčavali, pa človek ne ve, čigavi so. Navzoči pa so ležali nepremično. Eni na hrbtu, z razprostrtimi rokami v lužah krvi, drugi bočno, s podse zasukanimi glavami, tretji vsi zveriženi, trudno po-

ZLATKO PRICA: **IZ MAPE »JAMA«**, 1944, litografija

greznjeni v tla. Tudi tisti tam je še kar naprej stal in se naslanjal na podzidek pri oknu.

Vse tole je zdaj globoko v Joži, kot bi bilo z drugega sveta, in kar nič se mu ne dozdeva, da je pred njim, da se zdaj dogaja. Zopet mu vzdrgetavajo v glavi raztrgane slike, vse v neredu, in srce mu nabija, kot da mu bo skočilo skozi usta.

Z vso močjo čuti, da se bo nekaj zgodilo.

Da, nekdo mora vstopiti v dvorano. V tesnobi pričakovanja se je skrbno razgledoval po mrtvakih na tleh, se oziral po onem tik okna; ali je vse nared, pripravljeno za dostojen sprejem. Vse glave v klopeh so mirne, obrazi obrnjeni proti katedru. V drugi klopi sedijo Milan, Mirko in Jože, njegovi prijatelji. Nenavadno tiho je in polmračno, kajti svetloba lije skozi eno samo okno. In takrat je opazil, da ga s tal tik njega, z leve strani, nekdo opazuje: mlad fant leži na hrbtu in njegove steklene oči so zazrte v Jožo. Joža je nekaj časa gledal v te nepremične oči in ničesar se ni spomnil. Ravnodušno se je zasukal. In zopet stal tam, kot da nekaj pričakuje. V njegovi zavesti nekaj pozvanja, nekaj kot komaj razločno hrepenenje. In izbral je madež na steni in sramežljivo izmikal pogled z navzočih.

In takrat se je začela svečanost.

Ona je bila za katedrom. Učiteljica. Prav kot pred dvema letoma, mlada, z bujnimi črnimi lasmi, z velikimi, zasenčenimi očmi. Le na vratu široka rana in kri iz nje je malce omadeževala beli ovratnik. In sedaj ve, da na pragu ležita Mirko z razklano glavo in Milan s prebodenimi prsmi, malce naprej pa Jože v vrtu, ki so ga kot zajca ustrelili s puško, ko je bežal. In matere so zamahovale z rokami in jokale. In stok je šel po dvorani. Vendar vse to njega prav nič ne prizadeva. Še vedno gleda v madež na steni in le to vé, da je ta madež tu. Predlanskim naša vesela in svobodna tovariška šola. Blag je bil dotik njene roke, mehak njen pogled. Takrat je dolgo čepel na vrtu ob zidu in opazoval okna. Tisti dan so se ustaši in Nemci nenadoma prikazali na vasi in napravili pokol. Njemu se je posrečilo uiti za gomilo in ob zidu navkreber, v hrib. Njo, učiteljico, pa so pripeljali ven in jo zaklali na pragu. In glej, sedaj so tu, vsi skupaj.

In žalostno pojo. Žalostno pojo neko počasno pesem. Lasje mu gredo pokonci in oči so mu začudene.

Na lepem trajajoči mir. Dolgo je trajal, dolgo, dolgo. In zopet je stal tam brez občutka, brez vsakršne želje.

Na levi strani, od klopi sèm, je zadonel strel. Izbil je kos ometa na steni tik njega; okruški so šumè padali na tla. Tam se je eden izmed njih s hrbtom naslonil na klop, kot norec izbuljil oči in strelja s pištolo. Še en strel. Joža se vrže v stran, hitro nameri revolver in dvakrat ustreli. Tisti tam je pobesil glavo na prsi in zdrknil na kup. Joža je stekel po dvorani in si vse natanko ogledal. Zdaj so vsi mrtvi. Stopil je k tistemu pri oknu. Potegnil ga je za rokav:

»Sèm se obrni!«

Telo se je pokonci stojè počasi obračalo, roke so se razširile in ostale razprostrte kot duhovnikove pri povzdigovanju. Obraz ves krvav; namesto oči velika rdeča rana. In kar naprej je tako stal, brez pogleda, še vedno ves otrdel, z razprostrtimi rokami. In Joža pred njim. Mirno si stojita nasproti kot v sanjah, rana namesto oči pa je zastor med njima. In ta človek, samemu sebi se je zazdel neresničen, pa ne ve, ali je še sovražnik. In hudo mu postaja, ko se ne more spomniti, kaj naj bi storil. Pa se ozre, s pogledom zaobseže vse. Toda niti z enim očesom se ni srečal. Tudi nje ni več. Vendar nekaj mora storiti, namesto joka.

Tako je razbita tiha svečanost.

In tisti trenutek zasliši, da zunaj strašansko streljajo.

Dosti časa je poteklo, tovariši pa se niso prikazali. Urno stopi k oknu. Spodaj, v soncu, po zelenih vrtovih Nemci potiskajo naše. Naskakujejo v majhnih skupinah, pet ali šest mož skupaj, in nameščajo strojnice. Vsekakor so jim prišli na pomoč.

Joža si pripne bombo, pograbi odvrženi šarec in vtakne vanj pas z naboji. Veliko nabojev. Odloči se za tisto skupino okrog strojnice v Grgićevem vrtu. Pritisne. In občutil je zadovoljstvo, da je ostre curke svinčenk vsul v živo. Mitraljez ga je tresel, kot bi se jezil na njegovo roko, toda trdovratno je metal zrnje iz sebe. Potem ga je zasukal proti naskakujočim skupinam. Nemce je to presenetilo, zbali so se, da bodo obkoljeni, pa so se razbežali. Začeli so se izmikati ognju. Okrog Jože pa so začele sekati svinčenke. Toda on je kar naprej streljal, curek za curkom je brizgal iz šarca.

Ni dolgo trajalo in vsi Nemci so se umaknili iz strojničnega ognja. Na hitro so preskakovali zidke zgoraj v vrtovih bliže vasi.

V ogradah so se prikazali partizani. Živahno preskakujejo zidke, skrbno merijo, podijo Nemce. Joža je prenesel šarec na odprto okno, potem pa nadaljeval z rafali proti sovražniku, ki se je umikal proti gornjemu delu vasi. Tudi naši so se oddaljili. In njivice in ógradi so bili hipoma svobodni. Nekaj skupin tovarišev iz zaščitnega oddelka je mirno korakalo po stezi, čez ledino, prav kot bi se utrujeni vračali v svojo vas.

Takó, sonce, zelenína poljá, in zadaj grički, sinje nebo in velik bel oblak nad gozdom.

In Joža se je naslonil na okno, z vsem gornjim delom telesa se je nagnil ven, da bi zbežal iz tega, kar je minilo, tudi roke je pobesil ob zidu in zaoral z obrazom v bistri zrak, čist in svetal.

Tako je stal, močno nagnjen skozi okno. Nič ni opazil, da mu po roki ob zidu curlja rdeč curek. Toda opojna radost mu je ježila kožo in razganjala prsi.

Z razprtimi očmi je hrepeneče zrl v veliki beli oblak nad planino in samo želel, da bi tako ostalo, da bi čakal in medtem letel skozi svobodno luč sonca. In zazdelo se mu je, da v mladem hrastju tiho, enolično poje ptič, kot da ne bo nikoli nehal.

EDO MURTIĆ: **IZ MAPE »JAMA«**, 1944, litografija

IVAN GORAN KOVAČIĆ:

JAMA

(zadnje poglavje)

Nenadoma po smodu duh pridimi
mi veter s pogorišč moje vasi,
duh, ki iz njega se bude spomini:
na svatbe, vasovanja, kola, dni
pogrebov, naricalk; na vse, kar dala
življenja sila je in smrt končala.

Kje je mala sreča, kje blišč stekla,
lastovičje gnezdo in z vrtiča dah;
kje nihljaj je zibke, ki je stekla,
in v pramenu sonca zlati hišni prah?

Kje vonj kruha je, vreten brenčanje,
ki slavi življenje, kje je cvrček drag;
kje so okna, kos neba ujet vanje,
škripajoča vrata, sveti hišni prag?

Kje je kravji zvonec, ki iz hleva
kane v sen njegov prijetni glas,
ko nebo z zvezdámi izžareva
mir stoletni nam nad rod in vas?

Nikjer ni smeha. Kletve. Ne koraka.
Na pogorišče mesec zre z neba.
Zamrl je v dolu daljni jok vodnjaka,
črní na potu mrtvo truplo psa . . .

Je sploh še kje svet bolečin, trpljenja,
kjer živi človek nosi še svoj križ?
Je še kje svet upornega življenja,
kjer s tistim, ki te ranil je, živiš?

Je še kje svet otroškega živžava,
kjer oče hčer ima in mater sin?
Je še kje svet, kjer sestra obupava
in ji dá na pare rožmarin?

Je še kje svet, kjer nam veselje veča
na oknu cvet in žalosti teši?
Je večje kje bogastvo, večja sreča
kot skrinja, miza in krog nje klopi?

Iz hoste, z jekom hribov, pok zamolkel
udari. Razpršijo krogle koj
za njim se kot njegà otroci. Tolkel
je zvok visoko, prazno nad menoj.
O, boj se bije! Maščevalec vstal je!
Radost preblisne me, krepkà ko zdravje.

Žar domačije spet mi v srcu plane,
za kri prelito v besu mi vzkipi
poslednja žila, v žarki luči vstane
svobode sonce, sence razprši.
Po smeri dima iz vasi zgorele
sem planil tja, kjer čul sem vaše strele.

Tu ste našlí, junaki me neznani
in rodni bratje; bil sem brez moči.
Zapeli ste. Kot svit, ki jutro znani,
kot božja znamenja se širni sij
umil je. Rekel sem: So to ukane?
Kdo neki pel je? Kdo povil mi rane?

Zaslišal sladek glas sem: »Partizani!«
zaznal na čelu mehko dlan žené,
»Počij, tovariš, vsi ste maščevani!«
Brez besedi mi stegnejo roke
se h glasu in dotipal nežno lice
lasé in puško, bombo sem zdravnice.

Zahlipal sem in še sedaj se jočem,
vendàr le z grlom, ker sem brez oči,
vendàr le s srcem; stekle po sijočem
bodalu so poslednje solze. Ni
zenic, da videl bi, moč se ne vzdrami,
a tako rad, ojoj! bi v boj šel z vami!

Kdo ste? Odkod? Ne vem, vendar me greje
svetloba vaša. Šele zdaj živim,
čeprav mi smrt morda že ure šteje.
Svobode slutim dan, osveto z njim.
V oči mi vrača luč vaš spev bodrilen,
visok ko sonce, kakor ljudstvo silen!

Prevedel Tone Pavček

VLADIMIR NAZOR:

MLIN NA RAMI

»Hej, mlinar stari, bodi nam v pomoč!
Brez skorje kruha so zdaj partizani.
Imaš kaj moke?«
— »Niti za prgišče.«
»Imaš kaj žita?«
— »Nimam niti zrna.«
Obmolkne starec, mladce ogleduje.
Nad leno vodo se nagiba mlin,
obrabljen ves, polomljen . . . kakor mlinar.
Ves grbast, počrnel od let je dolgih
in od deževja, od vetrov in suše.
Peresa stara komaj na kolesu
se še držijo trhlega vretena,
a kamen mlinski je razjedel črv.
. . . Posedejo otroci, trudni in molčeči.

Tovariš Tito skoči s konja, reče:
»Tu ne bo moke, pač pa bo ležišče
za noč.« — »Tovariš! Tu bo tudi kruha.«
»Odkod pa, dedek?« — »Gozd ti hrane dal je,
pa te bo tudi tale mlin nasitil.«
»S čim pa?« — »Tovariš, vsa se ta dežela
spreminja zate v kruh. Saj še ne veš ne,
kaj drug sta drugemu si obljubila.
Ta trhli mlin in mlinar njegov stari
na tebe čakata že dolge veke,
da čudež se zgodi in ju bo konec.
. . . Jaz, mladci, nimam žita niti moke.
A vem, kaj mlel bom. V hrastje pohitite,
v gozdove, skorje z debel nagulite,
kremena trdega mi nalomite,
obrušenega peska naberite,
v mlin prinesite! Moje je, da meljem.«

Začudeni so mladci zrli starca,
začudeni, smeh silil je na usta,
pa prišla je zapoved: »Poslušajte!«

* * *

In tisti stari mlin je mlel vso noč.
Poveljnik trudni je zaspal med mladci,
a mlinar bdi. — Med skalami pa potok
se v reko ruši; razigrana voda
buči pod mlinom, peni se, udarja
v koló, vreteno trese in peresa žene,
ta čas pa mlinski kamni se vrtijo
in hkrati kamen meljejo in lubje;
in drobna mletev se posiplje. Starec
sedi pri vreči, sam; pokuša mletev
in z glavo kima.
»Da, dočakala sva, mlin!
Prišel je tisti, pred katerim kamen
dežele naše v moko se spreminja.
Mlin stari moj, srce zdaj tvoje bije
kot še nikdar. Na tri kolesa melješ
kot nikdar prej. In stene ti drhtijo
kot še nikoli v dolgih teh stoletjih,
ko v njih smo mleli žita naših polj.
Spremenil v njivo plodno se je kras;
cedi se hrana iz drevesne skorje.
Ljudje bodo sedaj drugače jedli
in nova doba bo sedaj nastala
zemljanom . . . Jutri, mlin, po naju bo.
Oba sva trhla, pa bova razpadla
nad to vodó, toda pred smrtjo bova
še videla človeka stati tu,
tegà, ki zadnjo mletev najino bo mesil,
ljudem razdajal močni kruh svobode.«

JURE KAŠTELAN:

TIFUSARJI

1

V belem snegu zrem stopinje svoje. Smrt za smrtjo.
Smrt so te stopinje.

Smrt za smrtjo. Smrt za smrtjo.
Smrt so te stopinje.

Vsaka
gre
v gomilo
svojo.

Vsaka gre v gomilo svojo,

kot izviri
v svoje
morje.

Vsaka gre v gomilo svojo.

2

Bo sploh še kdaj si to stezo izbralo
nebo prostrano in oko veselo?
Bo tu še kdaj zajokal glas piščali
in v dan poletni jutro zažgolelo?

Ostanejo morda stopinje naše
v tej zemlji, ker jih utisnila je kri?
Ali morda zamete sneg v tišini
temačni sled, besede in poti?

3

Besni metež. Veter brije.
Noč ljudi in volkove krije.
»Ognja, ognja«
stokajo kosti,

»Zvezde, zvezde«
iščejo oči.
Mračni gobci za večerjo
bodo žrli mi možgane . . .

Besni metež. Veter brije.
Noč ljudi in volkove krije.

»Duše drage, bratje, duše . . .«
Skoz tišino
gluho spe
korak utrujen.
V mrzlici
besede čujem.

Veza . . .
Veza . . .

Z roko ujamem hladno roko.

Nemo
stopam
v koloni.

4

Noč spi, molči.
Tema, brez fantazij.
Brezglasno
brez besede
v meni
mrtvec govori.

Oj Cetino moje selo ravno
kud si ravno kad si vodoplavno.

Noč spi, molči.
Glej, mati roke
nad mojim snom
nad svojim sinom
vije
in svoje črne
črne
lase
kot sen
na moje čelo
lije.

Noč spi, molči.
Za goro
smrt
bodala kuje
in meh-gomila
nozdrvi napenja:
požare
in vešala
bljuje.

Oj Cetino moje selo ravno . . .

Noč spi, molči.
Brezupno
plahne sila;
samo besedo
zadnjo in pozdrav
mi smrt je še
pustila.

5

Od kod ta dan, ognjen golob na dlani,
od kod ta glas, in kje obala je, kjer klije
od zarje oblit? Čuj: noč in ognji v hostah posejani.

Od kod ta glas in kje obala je, kje klije?
V stopinji vsaki, ob koraku vsakem le: svoboda,
iz ran svoboda, iz krvi svoboda vzklije.

V stopinji vsaki, ob koraku vsakem le: svoboda.
Ko pesmi umro, mi boš, ti, ki si kot ljubezen,
kot divja roža ob stezi, in kot razprta krila,

ko pesmi umro, mi boš, ti, ki si kot ljubezen,
mi boš, ko pride smrt, ljubezen živo dela,
ljubezen, ki prezira smrt in tre železo?

Mi boš, ko pride smrt, ljubezen živo dela,
ljubezen, ki se v srcih vseh vsak hip poraja,
mi boš v temo na strune zarje zaigrala?

Če padem v noči, živim moj pozdrav ponesi,
od groba do srca ponesi skoz temine
to pesem, ki z menoj ne umre: svoboda.

6

Vročica raste. Z rôko rôko grabim.
Ob tujem čelu čelo mi žari.
V žarenju blaznem, ko mrači se um,
ljubezen z maščevanjem govori.

Kolona stopa. V mrzlici rasto mi
brezmejne hoste, sončne in cvetoče.
Pogovore živahne v mraku čujem,
z očmi živečih gledam dni bodoče.

Jezera mirna in prozorna gledam,
in gledam vrbo, znanko mladih dni
in slišim nikdar slišane besede
in v znanem, daljnem kraju zrem ljudi.

O rodna zemlja! našel sem te šele
pod plahto to, ušiv in ves krvav,
izčrpan, zbit, da komaj noge vlečem —
in glej, še bolj sem vate se vsesal.

Za vsakim čelom blazni ogenj grize.
Vročična žeja ustnice steguje
za kapljo vode. In čim bliže zarji
gremo, tem bolj se noč nam podaljšuje.

Korak . . . in spet korak . . . Smrt v jarek pahne
moža in konja. Smrt se v lice smeje;
a mi smo še po smrti partizani
in mrtvec naš bori se še silneje.

Prevedel Janez Menart

GRIGOR VITEZ:

EPITAF

vojaku, ki je padel med podpisovanjem premirja

Vest je letela hitreje kot ptica,
hitreje kot veter,
hitreje kot blisk,
od sreče je grulila v etru.
Prišla je prepozno.

Za njé, ki so padli, je zmerom prepozno.

A da prišla je le pol ure prej, bi on bil živ.
S prijatelji bi se smejal in rokoval.
Da je prišla dan prej, bi mnogo jih ostalo živih.
Da je prišla še mnogo, mnogo prej, bi mnogo,
mnogo jih ostalo živih.

Vest morali bi odposlati mnogo, mnogo prej,
prej kot je prvi mrtvi padel.

Prevedel Janez Menart

ZLATKO PRICA: **IZ MAPE »JAMA«**, 1944, litografija

Ivan Dončević

PISMO MATERI V ZÁGORJE

Pravijo, da je Lika dežela volkov: ostra, neprijazna, siva. Pozimi sever s snegom briše sledove ljudi in živali, z meglami briše meje med hribi in dolinami; poleti je rdeča prst pod razbeljenim nebom vsa razpokana, po skalnatih pobočjih gomazi vse polno kač, jedko diši ostra in redka trava. Pastirica pa poje: »Hej, svoboda, kako si krvava!...«

Cesta je nekoč pomenila življenje: dalmatinski trgovec je hodil po njej, včasih tudi tihotapec, gonjač živine iz Bihaća, ženske v mesto, moški s sejma, pogrebci in svatje, turisti, orožniki in avtomobili; mladi in plečati Ličani so odhajali po njej v svet; osiveli in v dve gubé so se vračali po njej domov. Danes je cesta izumrla. Tanki in tovornjaki osvajalcev so se skušali prebiti po njej, pa so obtičali v protitankovskih jamah, pred zidom kamenja in pred človeškimi prsmi, ki so bolj trdne in bolj zanesljive kot zid iz kamenja.

Enega izmed zadnjih dni meseca maja štiriinštiridesetega leta so se po gozdnati rebri čisto nepričakovano zagnali Nemci. Sonce je bleščavo odsevalo od očal pod čeladami. Divji glasovi so se mešali s štorkljanjem okovanih škornjev. Na hitro, nezbrano so švistnili prvi streli.

Mitraljezcu Martinu Klenu, ki je ravno ležal na hrbtu v debeli senci in brezskrbno smrčal, se je sanjalo nekaj hudo neumnega: da je še majhen deček, da pase krave na stričevi senožeti, krave so pa pisane in velike in govore v človeškem jeziku; pogovarjajo se, potem se začno prepirati. »Krave so, pa se prepirajo,« je premišljal Martin, »kaj takega nisem še nikoli slišal...« Počasi se je prebujal. Počasi in z užitkom je stegoval noge, se dvignil, si začel mencati oči.

Vesel fant je bil Martin Klen, smešen, top nos je imel in redke zobe. Pred letom dni je bil prišel iz Zágorja na Kordun, zato ker so boji na Kordunu hujši, kakor je govoril. Čeprav je že tako dolgo živel med ljudmi, ki govore trdo in klesano, kot bi jim govorica bila kamnitna, se je držal domače besede, kakršno govore kmetje okrog Záboka in Stubice. Tovariši so se zaradi tega norčevali iz njega. Da bi jim vrnil, je oponašal Ličane tako, da so kar hrzali, ko so se smejali.

Razločno so se slišali streli in odmevali po vsej dolini. Mitraljez v bližini je kašljal kot togoten, hudoben starec, ki se jezi...

Martinu Klenu ni bilo treba veliko premišljati. Dobro mu je bilo znano to pokašljevanje, to pokanje in žvižganje, ti glasovi bitke, ki se vedno bolj razgoreva. In na lepem se je zgodilo, kot da je vstal hud vihar in potegnil s seboj Martina in njegovo strojnico; ne oziraje se je v velikih skokih tekel med hišami, čez vrtove in plotove, preskakoval kupe opeke in kamenja in debla dreves, ki jih je bil podrl vihar, in se bližal kraju, od koder so se slišali vedno bolj pogostni streli.

»Le počakaj, prst ti nebeški!« je zaklel Martin, ko je z nosom podrsal po trdih tleh, »le počakaj, zdajle te bom...«

Toda toča jekla, ki ga je obsula, mu je vzela besedo.

Zdaj počiva v debeli senci, na mehkih borovčevih iglah. Njegove oči zro kot skozi nejasno, podrgetavajočo mrežico. »Le kako se je vse skupaj pripetilo?« premišlja. »In tako nepričakovano...« Potem se ozre proti bolničarju, proti staremu, vedno namrgodenemu moškemu z enim očesom, ki si zaspano tlači tobak v pipo.

Ćoro, dobil sem, kar mi gre, kaj? Res, dobro me je krcnilo.« Poskuša se dvigniti. »Ne morem, prst mu nebeški, še premakniti se ne morem.«

»Tovariš, ne premikaj se!« mrko cedi skozi zobe bolničar.

»Kam pa me je? V nogo, kajne?«

Ćoro molči, prižgal si je pipo in odpuhava kratke dimčke, tisto njegovo edino pa je videti, kot da se bo zasolzilo. Daleč nekje se kdaj pa kdaj oglasi strel. Sonce sije jasno nad vejami borovca in lepo je videti perjast oblak, ki ga nosi veter, kako plava čez nebo. Nekakšen smešen, lesketav in črnikast hrošček si je vtepel v glavo, da bo splezal na steblo. In nekakšen ptič cvrkota.

Martinova sencà so vsa posuta s potnimi sragami. »Prst mu nebeški,« začne Martin zopet govoriti, »kako bedasto je pravzaprav vse skupaj! In ravno nekaj smešnega se mi je sanjalo..., o kravah! In ni se dobro končalo!« Po kratkem premisleku je spregovoril s tihim in razločnim glasom: »Ćoro, svinčnik vzemi in papir in piši!«

»Kaj?« vpraša starec.

»Mater imam doma... Veš, stara je. Prehudo jo bo prizadelo..., pa sem si nekaj izmislil. Vzemi svinčnik!«

S široko razprtimi očmi je gledál v sinje nebo, v prostrano in sinje nebo. Potem mu je pogled blodil čez senčnate jase in po njivah, ki so bile vse zelene od mladega ječmena.

Veter se je zapletal med krošnje dreves. Nekje v vasi je zakikirikal petelin in zalajal pes. Rdeče mravlje lazijo po tleh in vlačijo skupaj borove iglice za novi dom. Od daleč pa je slišati močno, zmagoslavno pesem tovarišev, ki se vračajo, potem ko so zapodili sovražnika. »Vidiš, to, to je življenje,« premišlja Martin, »in samo za življenje pravzaprav tudi gre...« Zamižal je; zdaj mu je bilo vse črno pred očmi, prazno in črno.

Ćoro je položil list papirja na oprtnjak za zdravila in z vidnim naporom, besedo za besedo, piše pismo Martinovi materi, kot mu narekuje Martin:

»Zdravo, starka moja, in smrt fašizmu! Piše vam in pozdravlja vas partizan Martin Klen, vaš sinek in vaš otrok. Lahko vam sporočim, da se počutim, kot je prav, in da po pravici povem, ték imam izvrsten, švabskim in ustaškim prascem pa prav po partizansko prašimo v zadnjo stran. Saj se boste še spomnili, ljuba mama, kaj ste mi dejali, preden sem odšel od doma? Strina Jalža in botra Jana sta smihali, opletali z rokama in kar naprej govoričili: Ne bo ga nazaj, ne bo ga nazaj, mati, Jezus in Marija, ne bo ga nazaj, nikamor naj ne hodi! Vsi tisti revčki v hosti bodo za trdno, kot je amen v očenašu, storili smrt. Vi ste pa kot svetnica šepetaje spregovorili: Pet sinov sem imela, pet sinov, pet sinjih golobov. Jožka je zdrobil premog v Golubovcu, za Grgo se je v Ameriki izgubila sleherna sled, Tomaž je umrl za grižo

in vsem hudim, Ivek je strohnel v Lepoglavi, tale peti, Martin, pa naj gre. Samo gre naj, v zapečku ni še nikoli nihče dosegel pravice. Šepetaje ste izgovorili vse to, ljuba mama, meni pa se je zdelo, kot bi vaš šepet grmel in hrumel in zvonil čez Bednjo, čez Sotlo in Savo, čez vso hrvaško deželo. In ni mi žal, ker sem šel. Tukaj sem naletel na dobre tovariše, na kot saje črne Kordunaše, skupaj smo pohajali po Liki in po Baniji in po Žumberku in po Kordunu, skupaj smo hodili, vse dobro in vse hudo delili med seboj in se krvavo vojskovali...«

Glas mu je postajal vedno slabotnejši in vedno bolj nerazločen.

Ćoro je zaskrbljeno dvignil tisto svoje edino osteklenelo oko.

»Da nisi žejen, tovariš?« je vprašal.

»Nisem,« je odvrnil Martin.

In kar naprej je šepetal, vmes pa je hitro dihal, kar je pomenilo krčevito voljo za življenjem, za radostjo, za srečo.

»Ljuba mama, rajši vam bom nekaj lepšega povedal, ali ne? Kadar začutim veselje v srcu, zapojem, prst mu nebeški, da odmeva od hribov. Veste, tista pesem mi je najljubša: Zvirek zvira z glibočice, oj, kak črne imaš očice... Ta pesmica mi je bila vedno nekako najbolj pri srcu, čeprav ima naša Milica svoje mnenje o njej, ki se pa nikakor ne strinja z mojim veseljem in židano voljo. Ona pravi, da je ta pesem kar tako, za prazen nič in tako dalje, prave pesmice pa da so tiste. ki omenjajo naše boje in svobodo. Tudi Milica ima prav, toda meni se zdi, da imam prav tudi jaz. Srbkinja je, iz kraja Veljun, tri leta je že med našimi vojaki, puško nosi in vojaško uniformo, pa črne oči ima — niti trnjolice za našo hišo niso bolj črne! In zato vam, mamica ljuba moja, sporočam, da sem za trdno sklenil in se odločil, da se bom v kratkem oženil. Ko bo konec vojske in ko bomo zmagali, se bom takoj oženil in ne bom vzel Jagice z Brezja, ampak drugo, čisto drugo...«

Vdihnil je zraka in hitro nadaljeval:

»In še to vam sporočam, ko bodo Švabi bežali iz naše dežele, naj stari kum Imbra, pa sosedje Bartol, Valent s poklapanimi uhlji in Vinko in vsi drugi iz vasi pograbijo vile, tesarske sekire, cepce in kar kdo more in naj jih ne pustijo živih in celih iz naše dežele. Preveč hudega so nam prizadejale te zveri... preveč...«

Hropenje mu je pretrgalo glas:

»Zdaj moram pa iti, kličejo me, nikar ne bodite žalostni, mama stara... vrnil se bom... vrnil... vaš sin... s pesmijo na kamionu... nekega popoldneva... ko bo najlepše sijalo sonce...«

Molčeči, enooki moški (Ćoro mu pravijo, pa se kljub temu ne jezi) stoji s pripognjeno glavo zraven tovariša mitraljezca Martina Klena, ki je nehal živeti. V Ćorovi roki je kos papirja — pismo materi.

In romalo bo pismo čez hribe in skozi gozdove, čez vode in močvirja, po daljnih cestah in skritih stezah, od krvave Like do zelenega Zágorja. Ín doseglo bo svoj cilj. In vsa vznemirjena ga bo brala stara mati. In živela bo v upanju, kako se bo lepega dne vrnil njen Martin na tovornjaku kot zmagovalec, s črnolaso zaročenko in s pesmijo na ustnicah.

Zakaj naj bi ji človek uničil to upanje? Saj ji bo ravno to upanje obžarjalo njeno strpljeno in žalostno življenje in ga obsipalo s srečo do zadnjega.

In Ćoro je odločno dopisal še nekaj besed:

»Služba je terjala in odšel je na daljnjo pot. Nič ne bodite v skrbeh zaradi svojega sina Martina!«

EDO MURTIĆ: **IZ MAPE »JAMA«**, 1944, litografija

Joža Hórvat

ILIJA KÁPARA

(Odlomek)

Ko je praoče vsega, kar je, ustvarjal ta prelepi svet, je najprej ustvaril vse, kar je bilo potrebno za vojskovanje: grobarje, bodečo žico, saniteto, špijone, metalce plamena... Da mu pa le ne bi kaj ušlo, je ukazal podrejenim, naj mu sestavijo popis poimenovanj, pojmov in reči, ki si jih je bil dotlej izmislil v ta namen. Na ukaz so torej sestavili seznam in vanj po abecedi za silo uvrstili vse. Stvarnik ga je vzel in zapovrstjo bral:

— Armija, artilerija, aviacija, akt — bajonet, bomba, bisaga, boben — cesar, cipa, cokla, crkniti, cev — domovina, driska, dim, dum-dum — eksplozija, energija, epidemija, evidenca — fanfara, fric, forverc, fronta — granata, govno, grdobija, gestapo — havbica, hrabrost, hudobija, hlod — injekcija, izdajalec, izvržek, invalid — jarek, juriš, jarem, jok — karteča, kanon, krsta, kurir — lakota, legija, lopata, lobanja — mitraljez, mina, mraz, mrlič — naboj, neumnost, naprej, nazaj — obkop, obroč, oslarija, oklep — premik, premirje, projektil, pogreb — radar, raketa, rebeljon, rov — srbečica, smodnik, svinec, strup — šmajser, šrapnel, škorenj, ščit — temnica, torpedo, tifus, top — ukrasti, umik, umor, uš — vino, vislice, vojska, vol — zaklonišče, zapirač, zaseda, zaušnica — žganje, žalost, žrtev, žulj...

Ko ga je véliki modrijan prebral, je pri priči opazil, da še marsikaj manjka, da si mora še veliko tega izmisliti, predvideti in ustvariti, da bi vojskovanje lahko bilo natančno tisto, kar mora biti: veseli pokol drobovij na tankem, spolzkem ledu. In ne samo to. Opazil je, da konec koncev manjkata tista dva pomembna pojma, ki naj bi bila nekaj podobnega kot rožmarin svatom, kot sol in poper v jedi, kot ognjemet v sleherni bitki in spoprijemu: *junak in strahopetec.* Le kako je mogel pozabiti nanju! Pri priči ju je uvrstil po abecedi in nenavadno ljubo mu je bilo, da sta ti dve besedi — junak in strahopetec — po svojih začetnih črkah le precéj daleč druga od druge. — Nič hudega, — je dejal stvarnik — v seznamu sta sicer res precéj daleč vsaksebi, v življenju sta pa včasih čisto druga ob drugi.

Ko si je torej še marsikaj izmislil in izpopolnil s tistim, kar je manjkalo, je še enkrat pregledal seznam in bil zadovoljen. Potem je ustvaril ljudi. In ker so imeli vsega, kar jim je bilo potrebno, so se začeli pri priči vojskovati. Povodov je bilo vedno več kot dovolj: zaradi kamna, zaradi gorjače, zaradi udobne jame, zaradi rek in ribnikov, zaradi kun, lisic in podlasic, zaradi žensk, zaradi zlata, zaradi mejnikov, zaradi dediščine, zaradi pravice, zaradi krivice, zaradi edinega pravega in odrešilnega boga, zaradi desetih pravih in odrešilnih bogov, mučenikov, devic in svetnikov, zaradi idej, načel, laži, zaradi prenaseljenosti, prenasičenosti, zaradi zlatih levov, zaradi belih slonov, zaradi plešavosti, neumnosti, senilnosti, zaradi preizkušanja najnovejših znanstvenih dosežkov, zaradi igre, šale, smeha — zaradi česarkoli.

Vojna je namreč, kot nas uči zgodovina, edina voda, v kateri človek zanesljivo plava, edino stanje, o katerem ni moč reči, da je naravno in razumljivo. Kakršnakoli premirja in mirnodobni pamfleti so bili od vekomaj postranskega pomena, nekaj zelo kratkotrajnega in omejenega. Vse, kar je do današnjega dne rečeno ali zapisano o miru, ni nič drugega kot besedna igra netalentiranih pesnikov, blebetanje neizučenih filozofov in gobezdanje izprijenih politikov. Prazne marnje, zrak in smeti. Od nastanka sveta do današnjega dne ga ni bilo enega samega dneva, da ni bil kjerkoli na tej naši zemljici kdo v nevarnosti, da bo v imenu česarkoli — ostal brez glave! Ko so se ljudje na ta način nenehno vojskovali osem milijonov, osem ali pa oseminosemdeset milijonov let, so se v tem bogu ljubem opravilu precéj izurili in si nabrali dragocenih izkušenj. Odkrili so nešteto spoznanj, izmed katerih je prav za trdno najbolj globoko: »Vojna je vojna...!« Preprosto, toda genialno. Vojna je vojna...! V teh treh očarljivih besedah je skrita neizčrpna modrost, pa je treba samo znati izrabiti in izčrpati vse bogastvo, ki je skrito v njih.

Partizanski maček Ilija Kápara, desetnik prve desetnije prvega voda prve čete prvega bataljona prve kalniške udarne brigade, je štiriindvajset mesecev obvaroval svojo kožo prav zato, ker je zelo pogosto govoril sebi in drugim: »Ljudje, vojna je vojna...!« Kot skrivnostna, vedno poplesavajoča magnetna igla so mu te besede kazale edino možne smeri umika, kadar se je bilo treba umakniti ali zbežati. Odkrivale so mu najbolj duhovite prevare in zvijačnosti, če je bilo treba speljati na led sovražnika, ga presenetiti in mu zlomiti vrat. Dajale so mu tolažbe ob urah potrtosti in zagrenjenosti, mu točile navdiha za najrazličnejša junaška dejanja, kadar je bilo treba odnesti celo glavo in ostati živ.

Iz te temeljne misli: vojna je vojna...! je Ilija Kápara kaj kmalu izpeljal dva nenavadno pomembna sklepa: prvič, vojskuje se lahko samo živ človek, torej pázi na svojo glavo! — in drugič, če se med bojem želiš rešiti sovražnika, je najbolje — da ga ustreliš! Kogar boš ustrelil ti, tisti ne bo ustrelil tebe! In tega se je do pičice držal. Imel je zanesljivo puško, precizno konjeniško karabinko, mirno roko in urne noge. Kjerkoli se mu je ponudila priložnost, je ali ubijal sovražnike ali pa bežal. Tako je počel od tistega hipa, ko mu je prva sovražna krogla zabrnela nad glavo, in tako počenja tudi sedaj. Da, leži in strelja. Od zgodnjega jutra se v sestavu 32. partizanske divizije daje s sovražnikom, polni in prazni puško, nadzoruje svojo desetnijo, zamahuje in izziva smrt. Dan je sončen, na nebu redki oblaki, med vrstami trsja z nedozorelim grozdjem, za debelo plastjo prsti sveže skopanega zakloniščа prisluškuje, kako se bitka vedno bolj razgoreva v vsej dolžini fronte in vzdolž cevi svoje karabinke opazuje sovražne postojanke. Pred sedmimi dnevi je odšel z osvobojenega področja Kalnika in sedaj skupaj z divizijo prodira proti Hrvatskemu Zágorju. Prav nikakršnih iluzij nima o vsem, kar čaka njega, brigado in divizijo na tej poti. Vsekakor bo mrtvih in ranjenih, izgubljenih in tistih, ki jih je zmanjkalo, prav za trdno jim bo težka predla..., toda kaj more? Kjer sekajo, je najti treske, kjer streljajo, pa mrtvake.

Drrrrrrr...!

Na bližnji zidanici za njegovim hrbtom je ustaški rafal oluščil zid. »Le, le..., kar streljajte! Tratite municijo; toda pazite, fantje, prišel bo čas, ko boste potrebovali nabojev. Še kako! In koliko! Včeraj so vas rešili tanki in bojni vozovi, danes bo pa malo drugače. Bo! V hrbet smo vam poslali cel bataljon, da vas malce obkoli, da vam pride za hrbet, potem se bomo pa spoprijeli..., da bo vse drobno! Malo od spredaj, malo od zadaj, mater vam razbojniško, plačali mi boste za moj včerajšnji strah!« Malce se je dvignil, pomolil iz zaklonišča svoj dolgi, krivi nos, da bi kje zagledal kolono tretjega bataljona kalniške brigade, ki je bil že pred debelo uro odšel na to obkoljevalno akcijo. Nič! Nikjer ne duha ne sluha o njem. Toda kot da so vsi vzdolž sovražne črte opazili Kápara in kot da so se zgrozili spričo njegovega dolgega, zakrivljenega nosu. Nihče več ne strelja. Boj je potihnil, nenadoma je ponehal vzdolž vse fronte, prav kot pes, ki laja na mesec; laja, laja, pa se utrudi, skrije jezik in za hip zapre gobec, čeprav vsi vedo, da bo vnovič zalajal, ker je pes, zalajal bo, ker je pes, ki laja na mesec, mesec pa je še vedno na nebu in ni zbežal!

Kápara je bil lahko kjerkoli in karkoli se je lahko dogajalo okrog njega — lahko je hodil, se tolkel, dremal, jurišal — toda vedno se je moral z nekom pogovarjati in z nekom izmenjavati misli. Če ni bilo nikogar, pa največkrat sam s seboj, včasih z bogom, z mesecem, z drevesi, z listi, s svojo puško, z opasico, s coklo... Način njegovega mišljenja se je razvijal v podobi pogovora s komerkoli in o čemerkoli. Tako je bilo tudi zdajle. Zmedla ga je tihota, vznemirilo ga je, ker je sovražnik nehal streljati. Pomežiknil je z očmi, postal je žalosten: »Hmmm... Kaj je to? Zakaj so obmolknili? Mogoče so opazili naš tretji bataljon? Zdajle bi nekako že bil čas, da se jim znajde za hrbtom. Mogoče pa bataljona niti ne vidijo, mogoče so se — psi — preprosto utrudili.«

»Kmalu bo poldne. Oni bodo od Pavelića dobili krompirja in fižola, tebi, Kápara, pa so snoči tvoji lastni tovariši sunili čutarico in tisto malo žganjice, ki si jo hranil za črne dni. Da, banda bo zdajle dobila obroke hrane, zato so menda obmolknili, kje je naša intendantura, da bi jo tristo hudičev! Sovražnik — krompir in fižol, ti, Kápara, pa žveči svoj lastni jezik! Kaj morem... Nič ne de! Banda naj se krepi, najé naj se in zredi, še bolj bo veselo, še bolj se bomo dajali. Kakšen užitek pa imaš, če se moraš tolči z oslabelim sovražnikom? Nesmiselno! Le naj se krepijo, le naj žro... Mogoče jim je pa municije zmanjkalo in so zato utihnili. Mar njim? Da, njim! Kot da se njim ne bi mogli izprazniti pasovi z naboji in torbice za municijo! No, to bi bila pa zares lepa zgodba! Kuharji so pripeljali riža in fižola, vojska pa brez nabojev! Eh, ko bi samo enkrat kaj takega dočakal! Če jim je treba nabojev, jim jih bom dal. Prosijo naj. En sam naj pomoli gobec, in pri priči mu bom poslal kroglo, Da, tu sem, pripravljen na vse!...«

MARJAN KOZINA JE POVEDAL

Ljudje se dostikrat vprašujejo in hočejo tudi izvedeti, kako je bilo mogoče v tistih izredno težavnih dnevih partizanščine sploh kaj ustvariti. Takole bom odgovoril: razmere so bile tudi partizanom-glasbenikom že po tehnični plati vse prej kot naklonjene. Vzemimo samo večni problem, odkod dobiti notni papir, ki ga prav tedaj, ko ga je človek še najbolj potreboval, ni in ni bilo pri roki. Seveda je bilo treba za vsako ceno poiskati izhod iz stiske: gore papirja smo morali sproti črtati. Ta ugotovitev se verjetno zdi na prvi pogled malenkost, toda v normalnem življenju se kakemu skladatelju zares ni treba še posebej ukvarjati s tem. Podobno vprašanje, čeprav za spoznanje manj pomembno, so bili svinčniki pa črnilo in peresa in podobne reči, ki pa so, in to vsi dobro vemo, prepotrebna orodja, brez katerih še celo muzike ni mogoče delati. Bila je pač vojna in človek se je moral, hočeš nočeš, sprijazniti s to mislijo. V tistih časih smo živeli tako rekoč iz rok v usta, pa se je zato tak način življenja kazal tudi pri partizanskih umetnikih. Kolikor nas je bilo glasbenikov, smo imeli možnost v glavnem ustvariti le tisto, kar je bilo kmalu zatem mogoče neposredno izvesti ali slišati. Prav zaradi tega je bil naš glasbeni repertoar zelo ozek. Glasbenik-partizan je lahko ustvarjal samo čisto kratke, preprosto napisane pesmice, ki jih je lahko zmogel sleherni borec, pa najsi je bil

tudi glasbeno nepismen; dalje otroške zborčke, sem in tja, z velikimi izjemami seveda, pa kaj za spoznanje bolj zahtevnega. Med take zahtevnejše skladbe je v partizanih seveda sodil solospev ali pa kakršna koli instrumentalna glasba.

Seveda nameravam v zvezi s tem pripovedovati izključno o svoji glasbi, ustvarjeni med narodnoosvobodilnim bojem. Svoj partizanski glasbeni opus bi razdelil na tri dele. Prvi je po svoje še najbolj aktualen, saj je bil v tistih časih močno uporaben, ali bolje rečeno, mobilizacijski. Vanj sodi vrsta množičnih pesmi, partizanskih koračnic, otroških zborov in podobnih skladb. Iz tega repertoarja so postale že klasične, rekel bi splošna narodna last, pesmi in koračnice, kot so Hej, tovariši, Naša vojska, Budnica, Vstani mladina, Mi smo slovenski pionirji itd. Koliko takih in podobnih skladb sem ustvaril v tistih časih, ne vem niti približno, sodim pa, da se njihovo število zanesljivo giblje nekako med petdeset in sto. Veliko teh pesmi pa se je, žal, izgubilo; raznesli so jih partizanski kulturniki na vse strani naše domovine, precej pa jih je propadlo tudi v mojem bunkerju blizu Črnomlja, kamor sem skrbno spravljal vse, za kar sem sodil, da mi bo vsekakor prišlo prav v poznejših časih. Nekega dne pa sem se vendarle moral sprijazniti z mislijo, da so bunker izpraznili in reči moram, da mi je bilo neskončno žal, ker je šlo s tem v izgubo tudi toliko lepih, nikoli izvedenih reči. Notni papir so ljudje uporabili kot dobrodošlo podkurivo, če pa je bila vmes še kaka cunja, se je tudi zato v tistih časih zmerom našla kaka potreba. V bližini Črnomlja so namreč tudi med vojno živeli cigani, ti pa znajo — in o tem se je svet že dostikrat prepričal — še posebej ceniti pozemeljske dobrine. Toda žrtve morajo biti in tako je padla tudi vrsta mojih že napisanih in nikoli izdanih pesmi.

Drugi del mojega partizanskega glasbenega ustvarjanja je za stopnjo zahtevnejši, saj so v njem že resnejše manjše stvari. Iz tega dela danes lahko pokažem samo štiri samospeve in en sam bolj zahteven zbor. Omenjeni samospevi so nastali v tisti hudi zimi kmalu po veliki nemški ofenzivi leta 1943 v Gorskem kotarju, kamor smo bili odšli z 18. divizijo. Dobro se še spominjam: bilo je neznansko mraz in živo srebro je zdrknilo za 20 do 25 stopinj pod ničlo. Prav tedaj me je, sam ne vem zakaj, obsedla misel, da moram iz partizanščine slednjič prinesti tudi kak vrednejši glasbeni tekst. Rečeno, storjeno. Lotil sem se prvih samospevov s klavirjem, dasiravno o kakem klavirju tedaj blizu in daleč ni bilo ne duha ne sluha. Klavir je bil instrument, ki ga nisem videl že skoraj dve leti, pa sem zato pisal svoje partizanske samospeve kar »za prihodnost«, če temu lahko tako pravim. V topli kuhinji neke hiše se je, dobro vem, gnetlo blizu dvajset partizanov in vsi so, razumljivo, delali strašanski hrup. Ni mi preostalo drugega, kot to, da se za svojo okolico nisem dosti zmenil in sem pridno črtal notni papir z zavestjo, da bo prav kmalu nekaj nastalo. Potlej sem spoznal, da v tem okolju zares ne bo mogoče napisati niti ene vrste. Stopil sem h gospodinji in jo poprosil, naj mi odpre sobo v prvem nadstropju, dasiravno sem vedel, da je v njej medvedje mrzlo. Sedel sem za mizo in z iskro navdiha pisal vse dotlej, dokler mi niso otrpnili prsti, potlej pa spet stopil v kuhinjo, se malce ogrel, kmalu zatem pa s podvojeno vnemo spet nadaljeval delo. Tako so do večera tistega dne nastali moji partizanski samospevi. Seveda je moralo poteči še najmanj poldrugo leto in osvoboditev je bila že na pragu, ko je te samospeve ob spremljavi klavirja v Skradu zapela sedanja primadona novosadskega teatra Anica Čepetova.

Druga, rekel bi tehtnejša skladba, pa je maj Obroč, napisan za osmeroglasen moški zbor z dvema kratkima solistoma. Ta skladba je seveda precej zahtevna stvar, saj traja približno sedem minut, zaradi česar je bila tako har-

monično kot ritmično preveč zapletena za takratne naše interpretacijske zmogljivosti. Priznam, pisal sem jo za boljše čase! Kakor marsikatera zgodbica v zvezi z nastankom kakega glasbenega dela, ima tudi ta svoj zanimiv začetek. Prišli smo v obljubljeno deželo slovenskih partizanov — v Belo krajino! Zvedeli smo, da bomo poslej prebivali v Vojni vasi pri Črnomlju. Tedaj še nisem imel čisto jasne predstave, kje je pravzaprav moj novi vojaški kvartir, pa sem skrb o tem prevalil na večer. Zavil sem v eno redkih odprtih črnomaljskih oštarij. Beseda je dala besedo, zasedeli smo se in znočilo se je tudi. Blizu polnoči je že bilo, ko sem se dvignil in odrinil proti Vojni vasi. Bilo je temno kot v rogu. Naenkrat sem se znašel v globokem jarku, ki so ga partizani in belokranjsko prebivalstvo kopali zoper sovražne tanke. V jarek sem padel tako nesrečno, da sem se močno potolkel po hrbtenici. Dasiravno me je obupno bolelo, sem se iz jame le srečno izkopal. V Vojni vasi sem legel na pograd in kar naprej stokal. Prihodnje jutro sem stopil v sobo s kmečko pečjo, s težavo zlezel nanjo in se grel z namenom, da bi si vsaj malo olajšal bolečine. V vsej tej moji revščini in nebogljenosti pa mi je bilo še neznansko dolgčas. Tovariše sem poprosil, naj mi prinesejo papir in svinčnik. Tako sem se lotil dela in tja do večera že napisal Obroč, skladbo, ki jo je toliko let pozneje Slovenski oktet ponesel skoraj po vsem svetu, celo na Kitajsko. Obroč imam še danes za čisto posrečeno kompozicijo. Zanimivo pa je, da je tudi ta skladba doživela svojo krstno predstavo še v partizanih. V Črnomlju smo ustanovili iz črnomaljske in metliške gasilske godbe pa iz rudarskih godb, ki so prišle v partizane iz naših revirjev, kar dve vojaški muziki. Ena je bila pri sedmem, druga pa pri devetem korpusu. V Črnomlju nam je ostalo na voljo tako samo trideset ali štirideset fantov, pismenih muzikantov. Prišel sem na idejo, naj bi tisti fantje za trenutek postavili svoje »fligelhorne« pa bobne in klarinete v kot in nemara za spremembo malo zapeli. Naučil sem jih Obroč. Ta Obroč pa je, mimogrede rečeno, precej težaven tudi za dober zbor, k sreči pa tistim fantom ni delal nobenih težav. Zapeli smo ga tudi v partizanskem radiu, ki je bil tedaj že v Črnomlju. Če se prav spominjam, je bilo nekako spomladi ali v poletju 1944. Ta zbor glasovno sicer ni bil enakovreden zboru slovenske filharmonije, saj sem, kot rečeno, imel pri roki samo fante, ki doslej niso peli drugače kot v poznih urah v kaki krčmi. Sreča je bila v tem, da so bili notalni, da so znali intonirati... Tako je bila zato po tej plati tudi ta kompozicija tedaj čisto zadovoljivo izvedena. Ne vem, če sem bil kdaj kasneje, ko sem jo poslušal v izvedbah Slovenskega okteta, pa še Partizanskega zbora, bolj zadovoljen, kot s tisto navadno partizansko premiero na svobodnem ozemlju.

Tretji del mojega glasbenega ustvarjanja v partizanih zadeva seveda mojo glavno domeno — glasbo velikih form. Ko sem prišel v partizane, sem imel za seboj že opero, ki pa še ni bila izvedena, razen nje pa tudi več simfoničnih del. Še med boji na Ilovi gori v začetku novembra 1943 sem prišel na idejo, da je treba svoja partizanska občutja izpovedovati tudi v simfonični glasbi, saj so bila doživetja tistih dni tega tudi resnično vredna. Tedaj sem dobil tudi že prve obrise tematičnega gradiva. Da bi v tistih razmerah napisal kaj več — razen teme — o tem seveda ni bilo mogoče niti misliti. Za izvedbo takega dela je potrebna gora papirja, predvsem pa čas in primerno ustvarjalno okolje in tako mi ni preostalo drugega, kot da sem koncept za to simfonijo od Ilove gore dalje nosil s seboj, ga glodal ter neprestano razmišljal o njem... Vedel sem, da bom imel priložnost, da bom nekoč občutja, ki so zorela v meni, na resnični partiturni papir v velikem glasbenem tekstu tudi izpovedal. Tako so nastali vsi štirje stavki, o katerih ne bom še posebej govoril, saj so bili že

tolikokrat izvajani. Ti stavki pa niso doživeli lepega sprejema in uspeha samo kot edinstvenost partizanskega dokumenta, temveč, objektivno vzeto, kot zrela in tehtna glasba.

Zanimivo je, da sta prav med vojno nastali, kolikor je meni znano, samo dve veliki simfonični deli, ki jih je napisal neposredno — borec! Skratka borec, ki je bil dejansko ali pa pomotoma tudi simfonični komponist. To sta Leningrajska simfonija sovjetskega skladatelja Dimitrija Šostakoviča, nastala med obleganjem tega junaškega mesta, in moja partizanska. Šostakovič mi je sam pripovedoval, kako jo je pisal. Srečala sva se kmalu po vojni v Pragi in primerjala nekaj stavkov obeh simfoničnih stvaritev in dobro vem, da mi je Šostakovič rekel, da je njegovo delo, ki so ga tedaj v Pragi izvajali, nastalo v podobnih okoliščinah kot moje: v večni borbi s sovražnikom, v večnem pomanjkanju in večnih stiskah... Gre torej zares za stvaritvi, ki sta si sorodni tako po tematiki kot po nastanku in na to sem, vsaj kar zadeva mojo simfonijo, nadvse ponosen.

Res pa je tudi, da si nikakor ne domišljam, da sva si s Šostakovičem v tem edina. V zvezi z vojno je skoraj pri vseh narodih, ki so bili udeleženi v njej, nastala zajetna glasbena literatura. Na temo zadnje vojne so bila napisana velika simfonična in operna dela, menim pa, da sta Šostakovičeva in moja simfonija nastajali neposredno v tistem času in zanesljivo tudi z nekolikanj tesnobnim občutkom komponista, ko ni bil sredi ustvarjalne vneme nikoli gotov, če bo kdaj svoje delo tudi slišal.

Leta teko in od tistih časov sta minili že kar dve desetletji. Bilo bi malce naivno in komaj za šolske čitanke primerno, ko bi to dobo, ki ji pravimo partizanščina, prikazovali kot eno samo neprestano borbo, pa čakanje v zasedah ter junaško pobijanje nacistov in fašistov. O vsem tem so bile tudi pri nas napisane že lepe knjige in zato, mislim, ni treba pridajati še tiste poslednje. Reči hočem, da bi teh časov v nobenem primeru niti jaz niti kdo drug ne mogel prenesti brez tiste vere, ki nam je jamčila, da nas huda leta ne bodo strla do konca in da nam bodo vendarle pustila še nekaj življenjske energije, potrebne za delo v prihodnje, če ne bi bilo pri vsem tem tudi veliko veselih občutkov. Ti veseli občutki pa so se zdeli slehernemu udeležencu osvobodilnega boja kakor sonce nad temno paleto tistih žalostnih dni. Bilo je veliko svetlega, in če pravi veliki Dante: Nessun maggior dolor che ricordarsi dei tempi passati (Ni večje bolečine kot spomin na pretekle čase!) bi proti temu skoraj postavil antitezo: Tegobe in težave in ostudnosti prebolimo in pozabimo in najgloblje v spominu nam ostane tisto, kar je vedro, kar je veselo, pa četudi je tega dostikrat tako malo! Veri v življenje se umakne vse drugo. Prav zaradi tega mi je ob kaki tihi uri, ko sem sam s seboj, v posebno zadovoljstvo spomniti se marsikaterega prijetnega dogodka iz let svojega partizanstva, ki nam je sredi tegob le dajal potrebno moralo in voljo do življenja.

Dovolite kratek intermezzo. Zdajle sem se spomnil tudi neke grdobije, ki sem jo bil napravil z nekim svojim prijateljem in ki je bila po tedanjih vojaških zakonih seveda strogo kazniva. Upam, da me dandanes zaradi tega priznanja krvava rihta ne bo več preganjala in da je prav, če jo povem. Bilo je o božiču 1944-45. V Črnomlju sva bila skoraj neločljiva prijatelja pokojni kipar in slikar Nikolaj Pirnat in jaz. Dva dni pred tem dnem, čeprav niti Nikolaj niti jaz nisva bila hudo pobožna kristjana, naju je bližnji praznik le malo mikal. Rekla sva si: Brez potice, brez koščka pečenke, brez dobre kaplje vina pa res ne bo šlo! Dobro vino bi se že našlo v kakšnih skrivnih rezervah črnomaljskih zidanic na Maverlenu pa tudi kakšno mesenino bi bilo mogoče

EDO MURTIĆ: **IZ MAPE »JAMA«**, 1944, litografija

kje iztakniti, dobiti pa vse troje skupaj, tudi potico, je bilo samo pobožna želja. Nikolaj in jaz sva začela vrtati vsak po svoje. Toda kako najti primerno žrtev, ki bi nama vse to priskrbela, da bo zares tako, kot se spodobi in da bo stekla še prijazna beseda povrhu. Ta kup želja pa se nama je tedaj vendarle izpolnil. Praznovala sva sredi neke črnomaljske družine, v družbi otrok, ki so bili, dasiravno skromno, obdarovani z božičnim darilcem in podobnimi rečmi, skratka čisto tako kot v starih lepih časih. Okrog polnoči sva se gostoljubni družini zahvalila, se poslovila in lagal bi, če bi dejal, da sem popil kozarec premalo. V najboljšem razpoloženju sva se napotila proti svojemu kvartirju v Vojno vas. Na mostu prek Lahinje pa se je Nikolaj naenkrat globoko zamislil in rekel: »Veš, Marjan, čez nekaj dni, morda že jutri, odpotujem z letalom v Beograd. V Politiki bom delal kot karikaturist in ilustrator. Za pasom imam tri zadolžene bombe, s katerimi pa ne vem več kaj početi. Beograd je svoboden in tam se najbrž ne bo treba nič več boriti!« Odvrnil sem mu: »Tudi jaz imam za pasom tri bombe, vojna pa gre h koncu. V Ljubljano jo mahnem kar po bližnjici in zelo verjetno je, da tega zares ne bom nikoli več rabil.!« Pa sva kar sama od sebe zaključila vojno! Bombe sva zmetala proti strugi Lahinje, da je v tihi zimski noči strahotno grmelo in odmevalo... Prebivalstvo je zajel preplah in v tistem trenutku šele sva se zavedla, kako krepko sva ga polomila. Kaj takega je bilo seveda najstrožje prepovedano, saj je to pomenilo alarm najhujše vrste. Pri priči so se dvignile partizanske straže in odhitele na lov za zločinci. Kolikor mogoče tiho sva se zavlekla v svoje bivališče, zlezla na pograde in se delala kot da spiva. Do jutra pa zločincev kljub najboljši volji niso našli. Zjutraj sva se z Nikolajem vnovič srečala na črnomaljskem trgu, pa mi pravi: »Marjan, če naju odkrijejo, greva v zapor!« Tudi sam sem imel slabo vest, pa sem takole govoril: »Že dobro, Nikolaj, ti se danes odpelješ v Beograd, toda kaj bo z menoj, ki ostanem tukaj!« Pa pravi Nikolaj: »Prav zdajle so mi povedali, da moje letalo danes ne bo vzletelo, zato sva kar oba na istem!« Pomešala sva se med druge ljudi in ogorčeno zvračala bes na tiste nepridiprave, ki so ponoči metali bombe, češ da so morali biti to navadni izzivači, neodgovorni pijanci, da, celo belogardisti! Zares, bila sva prav tako ogorčena kot vsi drugi, obenem pa sva se skrivoma le spogledovala v trdni zavesti, da je najhuje mimo in da naju le ne bodo odkrili. Najin zločin je tako ostal vse do danes nekaznovan. Prijatelju Nikolaju to odkritje ne more več škoditi; za svoja dejanja odgovarja zdaj drugim sodnikom, meni pa zares ne bi bilo čisto prav, da bi me takole za nekaj let povrhu vsega še zaprli. Upam pa, da do tega ne bo prišlo, ker je stvar že — zastarela!

Morda ne bo odveč še tale zgodba iz let mojega partizanstva: Kljub temu, da tvegam, ker bo ta ali oni abstinent rekel, da le malce preveč govorim o alkoholu. Tudi to odgovornost prevzemam na svoja ramena. Nobena skrivnost ni, da je bil alkohol stvar, ki smo jo, podobno kot cigarete, strašansko rabili iz večne notranje napetosti, zaradi lakote in preutrujenosti in zaradi številnih skrbi, iz katerih dostikrat ni bilo izhoda... Alkohol je bil torej mnogim od nas potreben za premostitev notranje napetosti, imel pa je eno samo napako, da ga je bilo včasih sila težko dobiti. Da bi prišel do njega, je človek uporabil vsa dovoljena in nedovoljena sredstva in vsa iznajdljivost, ki jo imam jaz od narave dovolj. Med drugim sem celo našega izvrstnega intendanta »prinašal okrog«, da sem na obroke v obliki alkohola pisal »Himno intendantov«, skratka, slovel sem med svojimi najbližjimi prijatelji — kulturniki 18. divizije — kot človek, ki zna pričarati izhod iz skoraj nemogočih situacij. Nekoč mi je — naj porabim biblično zgodbo, kako je Mojzes s palico udaril po skali in priklical

na dan studenec mrzle vode — uspelo v razmerah, ko so vsi drugi povešali glave, dobiti kapljo. Dejal sem jim: »Če se nikomur od vas ne posreči, bom stopil na plan jaz!«

Bilo je v neskončno revni hrvaški vasici, ko ni primanjkovalo samo najnujnejše hrane in obleke in ko ni bilo pri roki sveče, kaj šele petrolejke! Samo v izvotljeni repi je bilo malo loja in droben stenjček je svetil le toliko, da smo lahko čisto od blizu prepoznali drug drugega. Bilo pa je tam v izobilju, če sem prav naštel, tudi sedem ali osem vrst mrčesa! Siti nismo bili; skoraj smo bili pozabili, kako prijetno je biti sit! Bili pa smo žejni. Nobene nisem črhnil; stopil sem v vas na oglede. Našel sem eno samo hišo, ki je bila vsaj približno podobna človeškemu bivališču. Pogumno sem vstopil, pozdravil Isus i Márija, kot se tam spodobi. Ogrnjen sem bil s prekrasnim, nepremočljivim jugoslovanskim šotorskim krilom svetle barve, ki ga pri priči lahko porabiš ali za šotor ali za plašč ali dežnik... Pa pravim gospodinji, ki je strmela vame z rahlim upanjem in kar se da prizanesljivo: »Poglejte, to je vse, kar še imam v svoji revi. Pa še to bi dal za nekaj kapelj žganja!«

Ogledala si je šotorsko krilo in oči so se ji kar zasvetile. Naenkrat se izkaže, da je v hiši skrita rezerva: pollitrka najbednejšega pesnega jeruša. Zamenjala sva.

Kot Hanibal po bitki pri Trazimenskem jezeru in drgetajoč od mraza sem se vrnil k žejnim tovarišem in Nikolaj Pirnat, naš dragi prijatelj, je svečano izjavil: »Ti si kakor Mojzes!«

— — —

Pa se povrnimo še malo h glasbi. Vsak komponist je hudo občutljiv. Občutljiv je na kritiko in tudi na to, kako ljudje sprejemajo njegova glasbena dela. Vsi seveda nismo čisto odkritosrčni, ko govorimo: Nas kritika nič ne briga, mi smo ustvarjalci in kritiki niso zmožni odkriti, kaj smo pravzaprav mislili tedaj, ko smo glasbo pisali. Vsi govorimo tako, mislimo pa seveda čisto drugače. Zelo zelo nas zanima odmev našega dela pri najširšem občinstvu!

Vsa leta po vojni in že dolgo poprej sem z veliko napetostjo spremljal ne toliko pisane kritike o svojih delih, kot kritike in sodbe tistih preprostih ljudi, ki so poslušali mojo glasbo. Najbolj srečen pa sem bil vendarle takrat, ko sem spoznal, da je bila nekomu moja glasba zares pri srcu in to mi je dajalo tisto notranjo zavest, da moje delo le ni tako brez pomena. Kmalu po prvi radijski izvedbi Ilove gore, svojega najbolj zajetnega simfoničnega teksta iz partizanskih dni, ki sem ga radijskemu orkestru tudi sam dirigiral, mi je tedanji direktor radia povedal tudi tole zanimivo zgodbo: Pri njem se je oglasil neki major, očitno ves razburjen in ga vprašal, katera glasba je bila pravzaprav dan poprej v radijskem sporedu. Povedal je, da je sedel v svoji pisarni in mimogrede odprl radio. Glasba se mu je zdela tako znana, da je neprestano vrtal vase, kdaj jo je že slišal. Nehal je opravljati svoja dela in stavkom vneto prisluhnil do konca. Ko pa je zvedel, da je bila to Ilova gora skladatelja Marjana Kozine, so se mu razširile oči in zdelo se je, da mu je pri priči vse jasno. »Torej Ilova gora!« je rekel, »saj sem bil tam!«

Lepšega odmeva na svojo ustvarjalnost v vsem svojem življenju še nisem doživel.

Spomini, zapisi, kronike

Dara Betriani

HVALA, TOVARIŠ KOMANDANT

Prvi sneg na Pohorju. November 1944.

Tistega dne je še snežilo. Začelo se je v zgodnjih jutranjih urah. Tomšičeva brigada ni bila vajena miru. Dnevno povelje: III. bataljon v napad na Resnik!

Prijazen, tih zaselek pod Rogljo, nedaleč od Skomarja, se je skrčil v nemi grozi. Bil je krčevit spopad. Trajalo je nekaj ur. Kajti nihče ni slutil, da bomo naleteli na tako utrjeno postojanko. Sovražnik je bil v premoči! Za nas, ki smo čakali na konec, na zmago, se je čas vlekel po polževo.

Dan... in še vedno ni izida. Nemo se spogledujemo. Strojnice pa regljajo brez prestanka. V brigadno ambulanto so poslali že enajstega ranjenca.

Namesto konca je gozd zaječal še od minometalcev, od ročnih bomb... Čutili in vedeli smo: sovražnik je dobil pomoč! Umakniti se bo treba! Drugi bataljon na Roglji se je že spoprijel z Nemci. Bili so nam za hrbtom.

Ranjenci, ranjenci! Novi in vedno več jih je. Kam z njimi, je šlo od ust do ust. Ukrepati je bilo treba naglo!

Za borce je prišlo povelje: umik!

Prvi bataljon, ki je zaradi nepredvidenega zapleta v borbi moral prevzemati ranjene tovariše, je dobil nalogo za prenos ranjencev.

Brigada se že zbira v kolono. Nosila so pripravljena. Dolga vrsta jih je. Nič več čakanja.

Tedaj je zaropotalo! Tik za nami. Bili smo odrezani od brigade.
Četa belo oblečenih sovražnih gverilcev na smučeh se je zapeljala prav med bataljone in prvi bataljon bliskovito odrezala od ostalih. Zveza s štabom brigade, od katerega nas je ločila ta majhna vrzel — ovinek, ki je naš bataljon z ranjenci trenutno obvaroval pred sovražnikom, je bila pretrgana. Švabi so se tedaj spoprijeli s samim štabom.

Obraz komandanta prvega bataljona se je stemnil. Napeto je razmišljal. Ali napasti smučarsko predhodnico v hrbet ali rešiti ranjence? Ves bataljon nosi ranjence. Kako se iztrgati iz obroča z ranjenci, ko je Pohorje polno Nemcev? In če to uspe..., kam? V katero smer, ko sovražnik pritiska z vseh strani? Od štaba smo odrezani. Povelja od tam ne bo več! Ukrepati mora sam! Vsaka sekunda je dragocena.

Še en pogled čez kolono z nosili... Pred svitanjem je bilo dvajset borcev več. Zdaj je to samo še dvajset nebogljenih, preluknjanih teles, na robu življenja. Imel je odgovor. Treba jih je rešiti. Umakniti se iz obroča, dokler nas ne obkoli še številnejši sovražnik!

»Naprej! Tišina!« je ukazal.

Tudi ranjencem je odleglo. Slišali so njegov glas, ki so ga poznali vsi, glas hrabrega partizana, v petih sovražnih ofenzivah prekaljenega borca, junaškega in preudarnega komandanta prvega bataljona — starega »tomšičevca«. To je bil Vid, a mi smo ga vedno klicali po priimku. Naš Pakar! Eden v trenutku, usodnem za življenje nas vseh, ki smo čakali v nemškem obroču. Izbral je pravo pot in tudi zadnji trenutek. Komaj dobrih dvesto metrov po premiku je prav tja, kjer je bil še pred nekaj minutami naš bataljon z ranjenci, pridrvela nova kolona zelencev. Videli smo jih, kako po snegu iščejo sled za nami. Toda niso je našli. Skrbno smo jo zabrisali za seboj.

Nihče ni vedel, kam gremo. Hodili smo v neposredni bližini sovražnika, vendar nismo izgubili upanja. Saj nas je vendar vodil komandant Pakar s svojima »svetovalcema«: s karto in magnetno iglo.

Kolona z nosili se je raztegnila. Bremena na ramenih borcev so boleče pritiskala k tlom. Neskočna pot. Okrutna za borce, še okrutnejša za hudo ranjene. Vsak korak — nova bolečina. Ječanje je zdaj naraščalo, zdaj pojenjavalo. Nekje je ugašalo, kot bi ugasnilo za vedno, v naslednjem trenutku je spet pretrgalo tišino stokanje ali celo rjovenje do blaznosti izmučenega partizana. Nekajkrat sem se nagnila nad kakega nesrečneža. Če je utihnil, sem bila v strahu za njegovo življenje. Takoj nato pa sem z olajšanjem ugotovila: izgubil je le zavest!

Poti ni bilo konca. Naprej, samo naprej. Brez počitka, brez hrane, samo naprej. Čez Glažutsko planino je bilo najteže. Gazili smo globoko v sneg ter se tu in tam vdirali vanj tudi do vratu. Nosila so padala, se prevračala, vzdigovala in ranjenci so prosili: »Ubijte me, ubijte! Ne vzdržim več. Saj tako ne bom ostal živ!« Ni bilo zdravil, ki bi lajšale bolečine, ni bilo kruha, ob katerem bi ranjenec vsaj za trenutek pozabil na svoje gorje! In bilo je mraz, mraz! S komandantom sva jih tolažila, bodrila, čeprav sva vedela, da naju nekateri niti ne slišijo.

»Še malo, še malo!... Moramo naprej, da se mirno umaknemo s Pohorja!«

Trpljenje — eno samo in brezmejno. Ves dan. Vse do večera. In še naprej.

Pri kmetu Kuzmanu nad Spodnjim Doličem smo pokopali nekega tovariša. Med vsemi dvajsetimi je bil ranjen najhuje. Proti večeru je pri Kuzmanu podlegel ranam. Brez zdravniške pomoči ni več prenesel napora.

In spet smo morali naprej. Za počitek ni bilo časa. Pot smo nadaljevali v mraku, srečno prešli cesto Vitanje—Dolič—Slovenjgradec in se prek Kozjaka pri Hudi Luknji usmerili k našemu cilju — na Graško goro. Hodili smo vso noč. In zdržali do kraja! Borci, ki so vso pot nosili tovariše, so šele ob prihodu na Graško goro dobili prvo izmeno.

Pred ranjenci je bila končno le še kratka pot do bolnišnice.

Danilo se je. Izmaličene, ledene gmote so se prebujale k življenju.

Svetozar Šuberević

V OSJEM GNEZDU

Lepo sončno jutro v prvih mesecih italijanske okupacije leta 1941...

Na kvesturi — italijanski fašistični policiji v Ljubljani — je nenavadno živahno. Agenti dirjajo sem in tja. »Ispettori« in »sottoispettori« kričijo, kurirji tekajo iz nadstropja v nadstropje in zvenk njihovih podkovanih vojaških čevljev se po hodnikih zliva v splošno bobnenje.

Pravkar sem se napotil iz svoje pisarne, ko začutim, da mi srce močneje razbija. V teh dneh sem bil zelo nervozen. Saj me boste razumeli. To je bil čas prvih korakov mojega ilegalnega delovanja in zdelo se mi je, kot da me bodo fašisti odkrili vsak trenutek.

Bil sem dolgoletni strokovnjak za daktiloskopijo in skozi moje roke je šlo na tisoče kartonov s prstnimi odtisi oseb, ki so prihajale v nasprotje s kazenskim zakonom. Po kapitulaciji kraljeve Jugoslavije in po ustanovitvi Osvobodilne fronte, ki sem se ji tudi sam priključil, sem dobil prav nehvaležno nalogo: kot uslužbenec na italijanski kvesturi naj bi iz samega osjega gnezda OF — prek določene »zveze« — dostavljal vse informacije, ki bi mogle biti količkaj in kakorkoli koristne in pomembne za našo stvar. Naloga je bila nevarna, neprijetna in nehvaležna, toda potrebna. In jaz sem jo sprejel.

Grem torej iz pisarne po hodniku in se namenim proti fotokabinetu, v katerem je delal moj kolega Franc kot fotograf. Naenkrat skozi na pol odprta vrata slišim: »Già fatto? — Je že končano?«

»Non ancora, signor maresciallo! — Ne, ni še, signor maresciallo!«

»Presto, presto, signor Francesco, aspettano abbasso. — Hitro, hitro, signor Francesco, doli čakajo!«

»Subito, subito, signor maresciallo! — Takoj, takoj, signor maresciallo!«

Ustavim se pri vratih?

»Kaj naj bi to bilo?«

Sklenem, da moram ugotoviti za kaj gre. S tem namenom se začnem po hodniku sprehajati v pričakovanju, da maresciallo Romcagli odide iz fotokabineta. To je bil novi šef tehnične policije. Zato sem pazil in želel, da bi se z njim srečaval čimbolj poredkoma. Gledal sem, da mu ne bi nudil priložnosti, da bi me dodobra spoznal in morda celo odkril.

Maresciallo je odšel. Stopil sem v fotokabinet.

Fotografa Franca sem poznal kot dobrega tovariša, a kljub temu se mu nisem smel razodeti. Budnost je železni zakon vojne, zlasti še za ilegalca, ki povrh tega dela še v kvesturi, v kateri je poleg fašistov gomazelo še veliko priliznjencev, ovrovcev, belih in plavogardistov ter drugih kvislingov, skrajno sovražno razpoloženih do narodnoosvobodilnega gibanja. Morda je Franc sumil, da delam za OF? Ne vem! Vem samo to, da je bil med nama od prvih dni okupacije neki tih dogovor, da me bo nekako obveščal o vseh važnejših predmetih s področja svojega dela. Vse to sem sprejemal molče in na zunaj neprizadeto pokimal z glavo ter včasih zmajal z rameni in odhajal v svojo pisarno.

Tako je bilo tudi tokrat. Franc mi z roko pokaže na pismo, ki je ležalo na mizi. Pismo je bilo zmečkano in precej zamazano, vendar pa še ne tako, da bi ga ne bilo mogoče prebrati. Po daljšem molku me vpraša za nasvet, kako naj pismo prefotografira, ko je že tako zamazano in zmečkano. Odgovoril sem mu, da ga moram najprej pogledati.

Primem pismo, berem in otrpnem. Na papirju je pisalo:

»Tovariš, iz zanesljivega vira smo zvedeli, da si se po razpadu vojske in po kapitulaciji Jugoslavije vrnil domov in da si s seboj prinesel puškomitraljez »zbrojevko«, ki ga imaš sedaj skritega nekje na svojem posestvu. Vabimo te, da to »zbrojevko« z vso municijo, ki jo imaš, vzameš iz skrivališča, jo daš na voz s senom in da se v sredo zvečer napotiš proti vasi N...«

Datuma in imena vasi, nekje na Dolenjskem, se ne spominjam več. Od tedaj je minilo že polnih dvajset let!

V pismu je naprej pisalo: »Točno ob dvajsetih se boš ustavil na križišču cest nad vasjo in jo boš tam z vso municijo izročil partizanski patrulji. Smrt fašizmu — svobodo narodu! Komandant HN.«

Te črke so mi kar zaplesale pred očmi. Torej partizansko pismo, ki je kdo ve kako padlo v roke Italijanom. V njem je označen dan in kraj srečanja — križišče. In ta dan — je že jutri!!!

»Gotovo nameravajo postavit zasedo, zato tako hitijo,« pomislim in se obrnem proti Francu. Odgovorim mu, da pravzaprav tudi jaz ne vem, kako naj to opravi ter se medtem začnem učiti pisma na pamet.

Vrnil sem se v svojo pisarno in napeto premišljujem:

»Jutri! Jutri ob dvajsetih... Zaseda... Strašno! Ne! Ne! To se ne sme zgoditi! Samo če bodo naši uspeli, da prek zveze partizane v tako kratkem času obveste, kaj jim grozi?«

Pogledam na uro. Zazdelo se mi je, kot da je pokvarjena — kazalca se nista premaknila nikamor. Ne, ura je lepo tiktakala, samo meni je čas tekel neverjetno počasi.

Kako sem ta dan pričakal konec uradnih ur, ne bi mogel več povedati. Pravzaprav bi zaradi tako važnega obvestila moral še pred koncem dela oditi iz pisarne, toda kaj, če so fašisti postavili zanko tudi meni? Ne, moja dolžnost je, da pazim na vsako malenkost.

Hitro sem se zgubil v množici ljudi, ki so ob dveh preplavili ljubljanske ceste. Zavil sem v stransko ulico in se ponovno vrnil v središče mesta, da poiščem zvezo — Lojzeta. Na srečo je bil doma. Sporočim mu vsebino pisma, poudarjajoč uro in kraj jutrišnje fašistične zasede. Lojze pokima, ponovi vsebino pisma in se nekam izgubi.

Napotim se domov. Potolažen, a še ne pomirjen!

Počasi se je namreč bližal trenutek, ko se bo na dogovorjenem kraju partizanska patrulja srečala — namesto s kmetom, ki naj jim pripelje »zbrojevko« — z nevarno fašistično zasedo.

Bil sem zelo razburjen, kar je bilo povsem razumljivo. Šlo je za mojo prvo važnejšo informacijo, ki sem jo posredoval OF. Šlo je za to, ali bodo partizani pravočasno obveščeni o nevarnosti, ki jim jo pripravljajo fašisti. Šlo je za življenje in smrt skupine partizanov in ljudi, ki so sodelovali z njimi.

Zvečer sem šel zgodaj spat. Vso noč sem se premetaval, sanjal o nekakšnih zasedah, o borbi, o ujetih partizanih, o fašistih, ki triumfirajo.

Minila je sreda. Nič. Minil je tudi četrtek. Še tudi nič. Nihče ničesar ne sporoča, da se je zgodilo kaj posebnega. Prišel je tudi petek. Spet nič? Ne, tretjega dne se mi je zgodilo nekaj neprijetnega, nepričakovanega, nerazumljivega. Ko sem se odpravljal na delo, opazim, kako je na moji vizitki na vratih neka skrivnostna roka pod priimkom in imenom napisala znak »OF« — kratico Osvobodilne fronte — strah in trepet fašistov in njihovih pomočnikov.

»Kdo je to napisal? Ne vem! Vsekakor nekdo, ki je v meni videl samo okupatorjevega sodelavca. To me je zelo potrlo. Bilo je jasno, da oni tu ne vedo, da sem tudi jaz v OF. Seveda. To se tudi ne sme vedeti! Toda napis »OF« na vratih

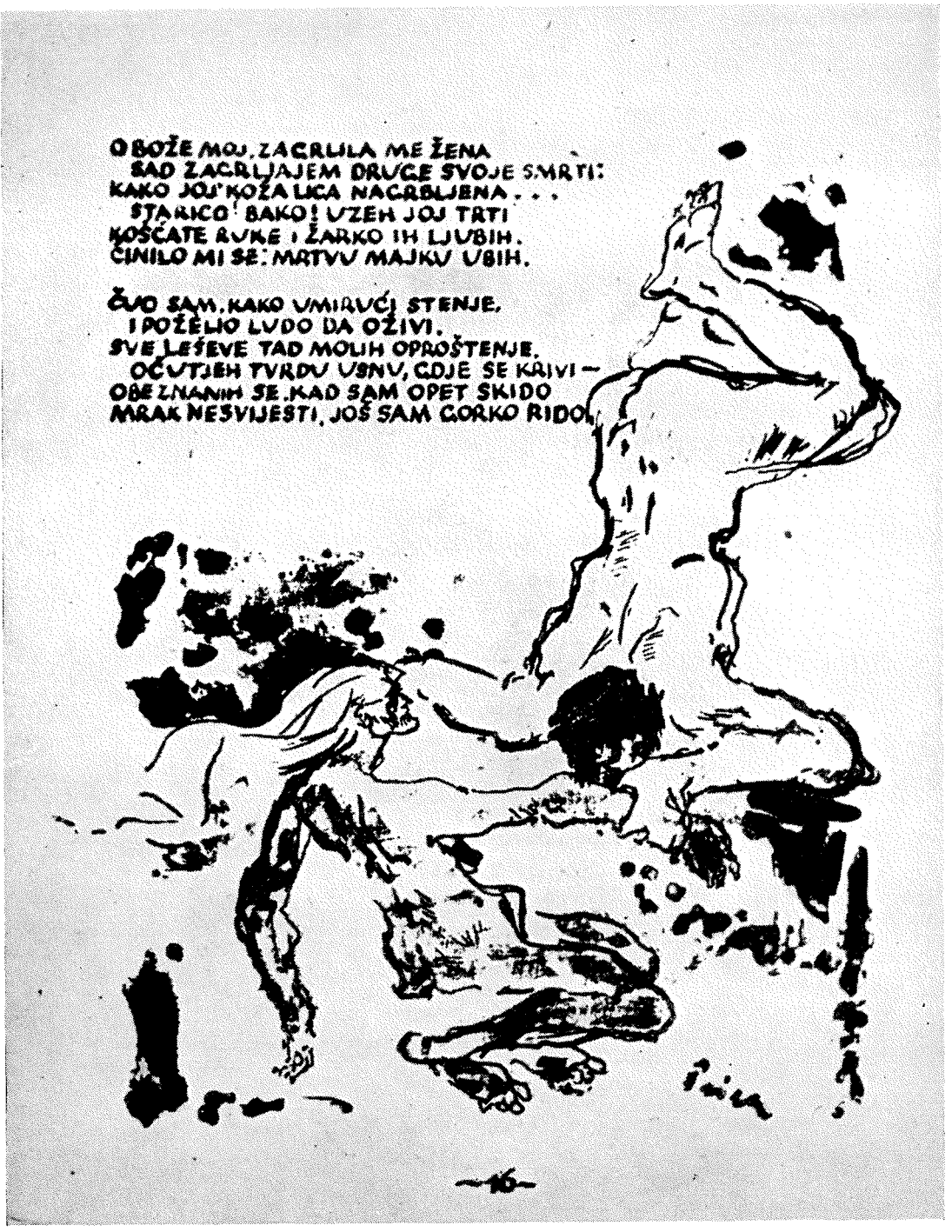

ZLATKO PRICA: **IZ MAPE »JAMA«**, 1944, litografija

ne pomeni nič drugega. To je opozorilo uporniškega gibanja, ki lahko pomeni tudi sodbo ljudskega sodišča.

Zaskrbljen odidem na delo. Po poti sem razmišljal o tisočerih stvareh. Pri tem sem čutil na sebi poglede ljudi, kot bi z njimi govorili: »Poglej ga, tudi ta sodeluje s fašisti...«

Bil sem med dvema ognjema: na eni strani so naši ljudje, za katere delam in h katerim pripadam, — ki pa danes ne vedo, kdo in kaj sem. Na drugi strani pa je nezaupljivi sovražnik, ki pazi na vsak moj korak. Ne prvi ne drugi mi niso verjeli. Za sovražnika mi je bilo vseeno, a zakaj mi ne zaupajo naši ljudje?! To je bolelo! Vendar to je usoda vseh obveščevalcev. In to v toliko večji meri, če so na dolžnostih v sovražnikovih vrstah. Kdor je bil v takem ali podobnem položaju, to zlahka razume.

Ob devetih me pokličejo na ogled. Na križišču na Ajdovščini mi je prometnik Baškovič dal znamenje, naj se mu približam. Baškovič je bil odličen tovariš in vedel sem, da je zaveden pristaš Osvobodilne fronte.

»Kaj je, Baškovič?«

»Sijajno!«

»Kako sijajno?«

»Ravnokar je šel mimo neki zdravnik ter mi povedal, da je v sredo zvečer neka partizanska akcija pri vasi N. odlično uspela.«

»Odlično!« vzkliknem veselo začuden.

Zadovoljen nadaljujem pot. Začutil sem, kako se mi je s srca odvalil kamen, ki me je težil zadnje dni. Bil sem res vesel. Moja prva ilegalna naloga je bila kronana z uspehom. Partizani so se izognili zasedi. In fašisti? — Kdor drugemu jamo koplje...

Ob dveh sem se kot ponavadi spet vračal domov.

Pred vrati sem presenečeno pogledal in obstal.

Na moji vizitki na vratih je skrivnostna roka izbrisala tisti opominjajoči znak OF.

Marica Strnad SAMI

Tudi Zdensko vas, moj rojstni kraj, kraj grenkega spomina, ki je imela pred vojno devetinpetdeset hišnih številk — je potegnila vojna v svoj krvavi vrtinec in ji vtisnila svoj pečat. Vas stoji na lepi ravnini, tik ob koncu severne dobrepoljske strani, ob vznožju hriba sv. Antona, kjer teče železniška proga.

V začetku februarja 1944 se je po cesti proti vasi valila kolona Nemcev in domobrancev. Ustavili so se v postojanki. Prvi dnevi med zavojevalci so potekali mirno, vsaj na videz, in lahko bi potekali še drugi, če ne bi bilo na svetu hudobnih ljudi, če ne bi bilo izdajalcev. A bili so hudobni ljudje in bili so izdajalci, ki so tistega usodnega 6. februarja 1944 prinesli v našo hišo strah in trepet. Tisti dan je bila nedelja in tisto jutro se je mama zgodaj zbudila. Vstala je, prižgala majhno petrolejko in šla na peč, ki je bila še topla. Na peči se je počasi oblačila. Opazovala sem jo iz postelje, ker sem bila zbujena tudi jaz. Nisem mogla spati, zla slutnja me je morila že nekaj dni. Smuknila sem iz postelje k mami na peč. Medtem so se zbudili tudi ata in bratje. Brez besed smo se praznično oblekli. Bila je nedelja. Mama je odšla kuhat zajtrk, oče pa v hlev pokladat živini. Mi, otroci smo ostali v hiši pri peči, kjer je bilo prijetno toplo, zunaj pa je bil sneg in mraz.

V to tihoto je čez čas zasekal rezek glas, ki je prišel iz ust dolgina s krivo brado in odurnim obrazom, oblečenega v domobransko uniformo, ki je stopil v hišo.

»Zdravo tovariši! Kako se imate?« je izzival. Stopil je v sobo, potem v kuhinjo, njegov pogled je švigal sem in tja, vmes pa je požvižgaval in mijavkal kot mačka, s katero se je poigraval. Tudi okoli hiše je stopil. To je počenjal skoro vse dopoldne. Mi smo bili tiho. Počutili smo se kot na žerjavici. Nemo smo se spogledovali. Mama je medtem raztreseno kuhala kosilo. Minute in ure so bile strašne. Čutili smo, da smo izdani. Malo pred kosilom je dolgin odšel in potem ko smo jedli brez teka, smo se spraševali, kaj bo. Kmalu po kosilu so izdajalci spet prišli in vzeli s seboj najprej ata, nato pa še mamo in ju odpeljali na sredo vasi. Tam je bil nemški štab in zasliševali so ju dva dni. Nas, otroke, so pustili doma. Šele pozneje smo izvedeli, da so ju odvedli v Ljubljano, kjer so ju spet zasliševali in mučili, nato pa odgnali v taborišče smrti — v Dachau in Ravensbrück.

Koliko hudega so s tem prizadejali tudi nam, ki smo ostali sami! Takrat se še nismo zavedali svoje usode. Šele pozneje smo dojeli vso težo samotnega življenja. Oskrunili so nam otroštvo, oropali so nas brezskrbne mladosti in nam na pot življenja nasuli trnje, ki nas je neusmiljeno zbadalo, zbadalo do obupa. Četrti dan po aretaciji staršev so našo hišo napolnili domobranci. Deset do dvanajst jih je bilo. Razporedili so se v sobi po podu, kjer so si napravili ležišča iz slame, ki so jo dobili na skednju, ter jo na debelo nastlali po tleh. Eden ali dva sta ležala na naši postelji, ki je edina od pohištva ostala v hiši. Otroci smo se spravili v malo sobico na drugem koncu hiše, kjer nas je ponoči zelo zeblo. V njej ni bilo peči. Dnevi so nam minevali v negotovosti. Nemci in domobranci so okoli vasi mrzlično gradili bunkerje. Po prvem neuspelem partizanskem napadu na vas so se utrjevali še hitreje in dovažali vojno opremo.

Nekega dne je spet začelo pokati, partizani so spet napadli. Pokalo je vsevprek. Zrak je trgalo oglušujoče pokanje min in regljanje strojnic, vmes pa je bilo slišati rezka povelja in vpitje. Partizani so kričali: »Na juriš, na juriš!« Mi otroci smo se med streljanjem spravili v klet, kjer smo se počutili varne pred kroglami, na mine pa nismo pomislili. Streljanje je postajalo vedno močnejše. Bila je že noč. Sedeli smo v kleti na krompirju in prisluškovali streljanju. »Sekaj!« je vpil brat. »Udri!« je dodal drugi. »Treskaj!« je vzkliknil tretji. S temi klici so dajali duška svojemu veselju nad pokanjem partizanskega orožja. Dolgo v noč je trajal boj, goreči kozolec v vasi je pošastno metal svojo svetlobo daleč naokrog. Sedeli smo v kleti in čakali. Naenkrat smo nad sabo zaslišali silno vpitje in topotanje nog. Radovedni smo šli iz kleti pogledat, kaj je. V kuhinji smo videli polno Nemcev in domobrancev. Tudi v hiši in veži so bili. Drenjali smo se med njimi in gledali, kaj neki počno in zakaj jih je toliko pri nas. Svetili so z baterijami, ker elektrike ni bilo. Zelo imenitno se nam je zdelo sprehajati se med vojaki, ki so se tresli od strahu.

Ker smo se naveličali sedeti v kleti na krompirju, se nismo več vrnili. Kasneje smo odšli v našo sobico, kjer ni bilo vojakov in smo utrujeni od vsega, kljub streljanju hitro pospali. Zbudilo nas je šele neko ropotanje in klici.

»Odprite! Kje ste? Alo, ven iz kleti! Luč, kje imate luč?«

»Kaj pa je?« smo se spraševali zaspano?

»Kdo pa ste?«

»Partizani!« so odgovorili.

Z zadovoljstvom smo poslušali te vesele vzklike, a srce se nam je stiskalo: »Le zakaj niste prišli prej, tovariši? Le zakaj, da smo ostali tako sami?«

Da, ostali smo sami. Nikoli več nismo videli ne očetovega ne materinega obraza, nikoli več nismo slišali njunih besed, ki bi nam svetovale in pomagale. Daljna tujina je postala njun grob.

Cveto Novak

MIRKOVO ŽIVLJENJE IN SMRT

Knapičev Mirko je svojo mladost preživljal pod Šmarno goro. Bil je sin siromašnih staršev, ki so imeli štiri otroke. Mirko je bil najstarejši. Zato so starši komaj čakali, da bo dokončal osnovno šolo. Dali so ga učiti pleskarske obrti. Želeli so, da bi čimprej kaj zaslužil in tako pomagal hraniti precejšnjo družino.

Njegova mladost je — kot vsem takim — potekala povsem neopazno. Največ prostih ur je preživel ob šumeči Savi, ki teče tik pod hišo. S svojimi vrstniki je obrezoval vrbe in iz šib umetničil piščali ter mlinčke, katerih vrtenje je potem z užitkom opazoval.

Čas je mineval in Mirko se je znašel pred strogim mojstrom, ki ni skoparil s klofutami. Pri njem je doživel prve trenutke razočaranja, trenutke, ki so kasneje še z drugimi grenkimi skušnjami in spoznanji odločili, po kakšni poti bo stopal. Vendar fanta vse to ni preveč motilo in čeravno je že zgodaj okusil več slabega kot dobrega, je bil vesel, vedno pripravljen za šalo, družaben in poleg tega samozavesten fant. Ob večerih je rad vasoval. Domača pesem mu je bila nadvse pri srcu. Rad je pel in lepo je znal prepevati. Tudi po kitari je vešče brenkal. Včasih je posedal pred hišo in iz nje izvabljal otožne glasove.

Leta so kljub vsemu hitro minevala in Mirko je kmalu postal močan, lep fant. Moral je k vojakom, tam se je Mirkovo življenje spet obogatilo z novimi izkušnjami.

Mirko je kmalu spoznal, da v takšnem svetu ni kruha za vse, kaj šele, da bi vsak dobival enak kos. Zdaj je že jasno videl, da je bil nekaterim rezan bogateje, drugi pa ga niso dobivali niti toliko, da bi se ga do sitega najedli. Med druge je sodil tudi on. Grizle so ga mojstrove klofute, žalilo in jezilo ga je, da je zaslužil manj kot drugi, čeprav je delal prav toliko, včasih še več. In kdor je rasel v takih okoliščinah, je moral počasi dozoreti in priti do spoznanja, kam vodi vse to. Izkušenj je bilo vse več. Izkoriščanje in neenake pravice so ga peklile. Ni vedel, kaj in kam, toda v sebi je jasno čutil, da vse to, kar se dogaja, ni prav.

Takih ljudi je bilo še veliko in tudi v njegovem kraju. Bili so tudi taki, ki so vedeli kaj storiti, da bi bilo drugače. Ti ljudje, komunisti, so leta 1936 v Šentvidu ustanovili partijsko organizacijo, kasneje, po dveh letih, pa se je ta aktivnost prenesla pod Šmarno goro: v Tacen in bližnje vasi pod Rašico. Takrat je bil na čelu partije že tovariš Tito in ti ljudje so pridobivali nove in nove ljudi. Prebijali so nekdanje ozke okvire. Da bi to šlo čim lepše in v čim večjo širino, so sprva ustanovili Esperantsko društvo, potem delavsko prosvetno društvo »Vzajemnost«. Okoli tega so se zbirali pravzaprav vsi napredno misleči ljudje od Zgornjih Pirnič do Gameljn. Največ je bilo mladih ljudi.

Med njimi je bil tudi Mirko. Kaj naj bi sprva počel tam, ni vedel, saj tega v začetku ni bilo mogoče videti. Začelo se je s šahom, nadaljevalo s tamburaškim orkestrom. Zdaj je bil Mirko na svojo novo družbo že tako navezan, da brez nje ni mogel živeti. Zimski večeri so postajali prijetni, v igranju kitare se je še bolj izpopolnil, vmes pa so se pogovorili tudi kaj pametnega.

V društvu so imeli tudi knjižnico. Ta je mladim bralcem nudila zanimivo berilo, ki je bilo kajpada skrbno izbrano. Med knjigami niso manjkale take kot »Mati« Gorkega, »Železna peta« Jacka Londona, Prešernove Poezije, Cankarjeva dela in še več podobne literature.

Toda to še ni vse. Imeli so predavatelje, ki so pojasnjevali najrazličnejše stvari iz življenja, ki je bilo takrat pred njimi, govorili so o stanju pri nas in v tujini. Ker se je fašizem vse močneje razraščal, so govorili tudi o njem. Tudi podobne literature ni primanjkovalo. K vsemu temu se je pojavil še tovariš Ziherl, ki je

pojasnjeval zgodovino bojev delavskega razreda, predvsem pa je govoril o prvi socialistični revoluciji v Rusiji. Vse je postajalo zanimivo in hkrati resno in poučno.

Tudi Mirko je spoznaval, da to ni organizacija, kjer bo igral samo kitaro, šah in druge igre, temveč da so ti tovariši prav tisti ljudje, pri katerih je dobil odgovor na mnoga vprašanja, ki so ga mučila. Spoznaval je, da so to dobri in pošteni ljudje, ki so bili z njim vred pripravljeni boriti se za boljši kos delavskega kruha, za to, da bo enkrat rezan vsem enako, da si ga bodo enkrat rezali sami. Tako je v Mirku rasel tudi pogum. Uvidel je, da se je za ta boljši in pravičnejši kos kruha vredno in potrebno boriti, a vedel tudi, da ta boj ne bo lahek. In že v teh dneh se je odločil, da s te poti nikoli ne bo krenil. Tako je tudi bilo.

Njegova pot je bila odslej jasno začrtana. Pripadal je partiji. Prva vzgoja, ki jo je dobil tu, je bila vse bogatejša. Sledile so prve akcije in vse se je odvijalo tako, kot da drugače za ponosnega, zrelega Mirka tudi ni moglo biti.

Dogodki pa so se prav v tem času odvijali s filmsko naglico. Hitler je grabil po Evropi in svoje kremplje stegnil tudi po naši zemlji. Prišle so bridke ure. Jugoslavija je razpadala, bila je prodana. Nekaj je bilo treba ukreniti. Partija je že vedela kaj. Zbiranje orožja. Mirko je bil med prvimi! Zaloga pušk, nabojev in ekrazita je v njegovem skrivališču rasla iz dneva v dan.

V oboroženo vstajo! Tudi to geslo je Mirko sprejel brez presenečenja. Nasprotno: čutil je, da je to edino, kar se je po vsem tem moglo zgoditi. Že tedaj je bil prepričan, da je fašizmu treba pokazati zobe. Zato njegova odločitev, da gre med partizane, ni bila težka. V gozdove je odšel že 14. julija 1941. Sodeloval je v prvi akciji rašiške partizanske skupine 22. julija pod Šmarno goro.

Njegov novi dom sta bila odslej Rašica in Šmarna gora. S tovariši se je od tu noč za nočjo spuščal v dolino, zdaj že oborožen. Nikjer ga ni manjkalo. Kadar je komandir Stane iskal prostovoljce, je bil ponavadi Mirko prvi, ki je iz vrste stopil korak naprej.

Čas je hitro mineval. V naš sestav so se vključili tudi ostanki kranjske in moravške čete, ki sta se že prej umaknili čez »mejo«. Okrepili smo se tudi z novimi tovariši, ki so prišli predvsem iz Ljubljane. Dobro opremljeni in pripravljeni na prihajajočo zimo smo konec oktobra iz Samotorice prek Polhograjske Grmade krenili na Gorenjsko, da bi se vključili v znameniti Cankarjev bataljon. Dolomitsko in gorenjsko pokrajino je tedaj že pokril prvi sneg. To leto izredno zgodaj. To so bili za nas težki, če ne najtežji časi. Marsikdo se je ustrašil hudih zimskih dni ter si poiskal skrit kotiček, kjer je prezimoval. Le najpredanejši in najvztrajnejši so ostali v gozdovih. Med njimi tudi Knapičev Mirko.

Ko je četa prišla na gorenjsko stran, se je ustavila v škofjeloških hribih pri kmetu Kopaču. Nihče ni računal, da je četa že izdana. Nekateri so se medtem brez orožja, ki so ga pustili na gospodarjevo željo na hlevu, zadrževali v hiši, kjer je bila poleg gospodarja in dobre gospodinje še kopica otrok. Tudi Mirko je bil tedaj v hiši. To je bilo zanj in za druge usodno.

Nemci so napadli nenadoma in razoroženi tovariši v hiši so bili, razen padlih, zajeti. Za nobeno ceno ne bi smeli orožja pustiti na hlevu. Tisti, ki so ostali na skednju, so se z Nemci udarili in prebili. Onih v hiši ni bilo mogoče rešiti. Tako se je tudi Mirko znašel v nevarnih rokah nemških fašistov, ki so ga, zvezanega, z drugimi tovariši odvlekli v Begunje. Kaj je to pomenilo za ujetega partizana, je bilo tedaj več kot jasno. Mučili so ga in silili, da bi priznal in izdal ljudi, s katerimi je sodeloval. Toda Nemci so se motili: tudi ujeti, razoroženi Mirko ni klonil in od njega niso zvedeli niti besedice.

V zaporih je ostal s tovariši do usodnega 16. novembra 1941. Tisti dan je bil v Dragi ustreljen. Preden je počilo, je zavpil: »Živela svoboda!«

ZLATKO PRICA: **IZ MAPE »JAMA«**, 1944, litografija

Gašper Šnabl ZAPEČATENO PISMO

Jesen 1944. leta. Nad kobanskimi hribi se je podila gosta megla, iz katere je na gosto rosilo. Drobne drevesne vejice so bile zato od teže upognjene, kar je močno oviralo hojo po gozdu. Tema je bila kot v rogu. S Stankom sva le s težavo hodila po zavitih in ozkih stezah, ki so bile speljane skozi Helbinov gozd na Remšniku. Skozi podplate raztrganih čevljev sva otipavala tla pod seboj, kajti niti koraka naprej ni bilo mogoče videti.

Ko sva končno le prišla do Helbina, je Stanko predlagal:

»Oglasiva se malo! Ves sem že premočen! Mogoče dobiva tudi kaj za pod zob.«

Bilo mi je kar prav in šla sva v hišo. Helbinova mati nam je rada postregla z domačim črnim kruhom in skodelico toplega mleka.

»Prav je, da si prišel,« je rekla. »Povedati ti moram, da so bili včeraj pri nas policisti iz Marenberga. Preiskali so vso hišo, celo slamo se jim je ljubilo premetavati. K sreči niso našli ničesar. Naš Tonč je bil toliko pameten, da je kožo telice, ki smo jo zaklali te dni, takoj zakopal. Meso pa je skrito v bunkerju. Vaši, to je Vlado, Leon in Zvonka, so odšli proti Kapli. Stražmojster Konrad pa je točno vedel, da so bili pri nas partizani. Povedala sem mu, da bi prišla javit takrat, ko bi minilo toliko ur, kolikor so mi naročili partizani. Drugače mi zažgo hišo, so rekli. To mi je stražmojster verjel. Vsaj videti je bilo. Ko se je malo umiril, mi je dal to pismo, ki je za tebe. Naročil mi je, naj poskrbim, da ga dobiš v roke, kot bi vedel, da boš prišel. Zdaj ti ga ne bo treba pošiljati, kar je še bolje.«

Izročila mi je skrbno zapečateno pismo. Zelo sem bil radoveden, zato sem ga takoj odprl. V pismu, ki je bilo pisano s strojem, mi je stražmojster Konrad nesramno sporočal, da so zaprli mojega očeta, sestro in svaka. Zaplenili so tudi vso živino, živinsko krmo pa odpeljali. To pa zato, ker sva z bratom Andrejem pri banditih. Potem je napisal, da so pripravljeni vse moje spustiti, če se jaz prostovoljno javim njihovi komandi. Določil mi je tudi datum, ki pa se ga več ne spominjam. Vem le še to, da je bila to sobota zvečer. Prišel naj bi v gozdič nad pokopališčem v Marenbergu, današnjih Radljah, kjer me bodo počakali. Zgodilo se mi ne bo nič. Potem bi nekje bolj daleč dobil dobro službo. Maščevanja banditov se mi zato ni treba bati, moji starši pa bodo dobili nazaj premoženje in tudi iz zapora jih bodo spustili takoj.

»Ti si pa dober,« sem si mislil. »Z menoj si hočeš dopisovati, kot bi se šla trgovino. Živega me ne dobiš v roke!«

Preveč sem videl vaših zločinov. Nisem še pozabil streljanja talcev, ko sem bil v zaporih celjskega Starega piskra. 15. avgusta 1942 sem moral celo pomagati na dvorišču čistiti kri in raztresene možgane, ko so ustrelili sto talcev. Na lastno trpljenje sem že pozabil, bolj so mi ostali v spominu kriki, ki so ponoči prihajali iz sobe za zasliševanje.

»Naj obljubljajo, kar hočejo, živega me ne bodo dobili,« sem potem rekel Stanku.

Ko sva nadaljevala pot, nisem več čutil deževnih kapelj. Pretresle so me slabe novice, ki sem jih prebral v pismu. Ni bilo lahko vedeti vse to, a niti na misel mi ni prišlo, da bi se jim predal. Za kaj takega ni bilo nobenih nagrad in cen. Ko sva se po opravljeni nalogi s Stankom vrnila v odred, sem pismo pokazal komandantu Muratu. Vprašal me je, kako se bom odločil, kakor da ne bi odgovora vedel že vnaprej. Odgovoril sem mu, da me Nemci živega nikoli ne bodo dobili. Tak odgovor je tudi pričakoval in mi glasno pritrdil. Pismo pa je zadržal in ga kot zanimiv primer poslal v štab četrte operativne cone.

Čez nekaj dni sem zvedel, da so Nemci res zaprli očeta, sestro in svaka. Doma je ostala le petinšestdesetletna mati z vnukoma: s petletnim Maksom in triletno Anico. Odpeljali so vso živino. Ena ovca je celo med potjo povrgla jagnje, kar so ljudje vedeli daleč naokoli. Drugi dan so vermani odpeljali še seno, slamo, žito, koruzo in krompir. Verman Blaznik je odnesel tudi edino klobaso, ki jo je našel v shrambi. To klobaso je materi poslal sosed za koline.

Sredi novembra 1944 so enote polkovnika von Trecka navalile na področje Kozjaka, da bi uničile Lackov odred. Na vsak način so hoteli očistiti teren. Med najhujšo ofenzivo, ko smo čez dan menjali položaje, smo se znašli na Kozjem vrhu nad Breznom ob Dravi. Ko se je sonce že bližalo zatonu, sva z Ivanom Vrhnjakom-Ožem dobila nalogo, naj z Bajsovega hriba, odkoder je lepo videti Remšnik, opazujeva smer premika nemške vojske, ki se je zadrževala tam gori. Ko sva se že v mraku vrnila na odredove položaje, naših ni bilo več tam. Komandant je namreč opazil, da se z druge strani proti odredu pomikajo močne kolone Nemcev. Da bi tam in takrat sprejeli boj, ni bilo misliti. Že četrti dan smo bili brez hrane in spanja, vedno na poti in nenehno obkoljeni. Zato je ukazal umik po gozdovih Kozjega vrha.

Z Ožem sva ostala sama. Na to, da bi po sledi iskala smer odredovega premika, je bilo odveč misliti, ker je bila trda tema in še deževalo je. Uro hoda od tam pa je bil moj dom. Sklenila sva, da se v pozni nočni uri pritihotapiva tja. V tej okolici mi je bila znana vsaka stopinja. Upal sem, da bova pri naši mami dobila kaj za pod zob. Tako sva se okrog enajstih ponoči na vso moč previdno približala hiši. Pes me je zavohal že od daleč in mi prišel naproti. To je bilo znamenje, da ni tam nobene nevarnosti. Če bi bil blizu hiše kak tujec, bi pes zanesljivo lajal. Zato sva z veselim upanjem potrkala na materino okno...

Mati me je objela vsa srečna in mi med solzami pripovedovala, kako je policija aretirala očeta, sestro in svaka, kako so odpeljali ves letni pridelek in vso živino. Medtem je bil zaradi izdajstva ujet tudi mlajši brat Andrej, ki so ga odpeljali v mariborske zapore. Mater so gestapovci pretepli do nezavesti. Tega zadnjega še nisem vedel, to me je pretreslo še bolj. Ko je končala svoje pripovedovanje, se mi je krčevito jokaje obesila okrog vratu.

»Sin, usmili se me! Petinšestdeset let imam in vsa sem pretepena. Ničesar več nimam doma. Delati ne morem, obsojena sem, da me bo z otrokoma konec od lakote. Sosedje se me izogibajo, ker se bojijo posledic, če bi mi pomagali. Pravijo, da smo banditi. Pred nekaj dnevi je bil tu stražmojster iz Marenberga in mi obljubil, da bodo vse izpustili in tudi živino dali nazaj, če se ti javiš policiji. Če le moreš, me ubogaj in reši nas vse! Če se ti jaz ne smilim, pomisli vsaj na ta dva mala otroka, ki nista ničesar kriva. Sražmojster je obljubil, da se ti ne bo nič zgodilo. Na kolenih te prosim, ubogaj me!«

Pretresen od obupne materine prošnje spočetka nisem vedel, kaj naj bi ji odgovoril. Težko je odbiti materino prošnjo. Prestrašili so jo do skrajnosti. Šele čez nekaj trenutkov sem za silo uspel zbrati svoje misli in ji rekel: »Mati! Nemce poznate! Na svoji koži ste občutili, kaj znajo! Ali jim še zdaj verjamete? Trda usoda nas je zadela. Res je, vsi so v krempljih Nemcev, toda ali hočete, da bi bil še jaz? Od lakote ne boste umrli, mi bomo skrbeli za vas. Verjemite, prav nič ne bi pomagalo, če bi se jaz predal. Ustrelili bi me, saj veste, da so zame razpisali nagrado. Vojna pa ne bo trajala vedno in naši se bodo potem vrnili. Če pa se ne bodo, jih bom hudo maščeval. Draga mati, sama sva, jaz sem svoboden in tako bom laže pripomogel, da bo za nas vse kmalu prišel dan svobode.«

Mati je nekaj časa molčala in si brisala solze, ki so se ji sčasoma posušile, kot da je vanjo prišla neznana noč. Skušala me je razumeti in mi verjeti. Potem je preprosto rekla: »Prav imaš! Ostani, kjer si. Ponosna sem nate!«

Ožo naju je gledal brez besed. Ko sva se spravila spat na seno, mi je samo molče stisnil roko. Čeprav nisva spala že štiri noči, tudi to noč nisem mogel dosti spati. Tudi mati ni zatisnila očesa tisto noč, ki je bila nadvse dolga. Še preden se je pokazal prvi jutranji svit, sva se z Ožom poslovila in odšla. V sebi pa sem nosil misel na vse svoje, zlasti na mater, na katero sem bil verjetno ponosen še bolj kot ona name!

Moje upanje, da se bo končno vse dobro izteklo, se ni popolnoma uresničilo. Brat Andrej je bil kot begunec iz nemške vojske v Gradcu obsojen na smrt. Preden pa so ga uspeli ustreliti, so Angleži bombardirali Gradec. Porušil se je del zaporov in bratu je uspelo pobegniti. V hudi zimi se je peš vrnil iz Avstrije v Lackov odred. Materino veselje je bilo nepopisno. Tudi meni je bilo prelepo v duši.

S pomladjo smo dočakali konec vojne in z njo tako zaželeno svobodo. Sestra se je vrnila iz Begunj, kar peš prek hribov in dolin. Zaman pa smo čakali očeta in svaka. Oba sta ostala v Dachauu. Tudi mati ni mogla preboleti grozot, ki jih je morala preživeti. 14. julija 1945 je zaradi posledic gestapovskega pretepanja in od žalosti za izgubljenim možem umrla.

Svobodo smo plačali z visoko ceno.

Gaby Kapušer TALCI NA FRANKOLOVEM

Partizanska puška kaznuje krvoloka Dorfminstra. Toda zver še v smrtnem krču vpije po krvi. Hoče maščevanja. Sto na enega!

Bil je ponedeljek, 12. februarja 1945, obetal je sonce, a nad celjskimi zapori se je zgrinjal strahoten mrak. Bujenje na vse zgodaj. Namesto zajtrka surov izgon iz celic. Suvanje. Butanje. Zamolkel padec po stopnicah. Udarci s puškinimi kopiti. In tu pa tam kratek vzdih. Nato črn avtomobil, gruče izbranih talcev, vklenjenih v dolge verige, po več skupaj. Policija, ustaši, gestapo — složna razbojniška družba, pripravljena na največje hudodelstvo.

Široka cesta drži iz Celja proti Frankolovem, spremljajo jo lepa naselja, dokler ne zaide v samoto, kjer jo na obeh straneh pozdravljajo griči, prijazne majhne domačije, gozdovi. Danes je mrtva. Na kraju morišča z vseh strani zastražena od prežečih strojnic. Vse se je zgodilo bliskovito. Politične »zločince« so postavili v vrsto. Gestapovec bere »sodbo«. Kakor uročeni jo poslušajo naši ljudje. Da so zločinci, ker ljubijo svojo zemljo in svoje ljudstvo? Za trenutek so sklonili glave. O, že je posijalo sonce in že so dvignili glave. Smrt je neizbežna, hudodelci že delajo.

Oče gleda sina. Zdajle je prišel na vrsto.

»Fant moj!« Očetu so posinele ustnice, lice je okamenelo. Za trenutek je priprl veke in izmeril pot! V svobodo ali v smrt: »Samo skok čez cesto, čez jarek ob njej, prežeči cevi strojnice navkljub! Tam naprej je gozd, tam so partizani, pri njih pa sta svoboda in upanje.

Oče se zažene — tedaj iz tiste črne cevi zaropoče rafal! Sin je obvisel na vrvi, oče pa se je okrvavljen zgrudil na tla. Toda zločin še ni dokončan.

Snemali so telo za telesom in ropali. Pobrali so jim še tisto obleko, ki so jo imeli na sebi. Izmučena trupla so pokopali v dva velika grobova in jih prekrili samo s tanko plastjo rodne grude.

EDO MURTIĆ: **IZ MAPE »JAMA«**, 1944, litografija

Lojze Mirtič

PUŠKARSKE DELAVNICE VII. KORPUSA NOVS

Stare žage – Nova gora

Kakor več krajev na Dolenjskem je tudi kraj Stare žage s tamkajšnjimi okoliškimi naselji dobil svoj zgodovinski pomen v NOB.

Stare žage ležijo v ozki dolini potoka Črmošnjica, po kateri pelje cesta, ki poteka v severozahodni smeri od naselja Črmošnjice proti vasi Podturn.

Ob kapitulaciji italijanske vojske so partizani zaplenili premaganemu sovražniku veliko vojne opreme in orožja, ki ga je bilo treba popraviti, konservirati in spraviti na varno mesto, da ne bi prišlo v roke Nemcem. Tako je bil za novomeško okrožje najprimernejši kraj Stare žage z okolico, kamor so se naselile ali so se osnovale še pred nemško ofenzivo razne delavnice in obrati NOV, kot so avtomehanična delavnica »Lojze Murn«, usnjarna »Sovjet«, popravljalnica in polnilnica akumulatorjev relejnih postaj »Gaber«, delavnica za popravila relejnih postaj in elektro zveze »Peter«, puškarska delavnica »Gustelj«, sanitetni ekonomat VPB »More« itn.

Puškarska delavnica, ki je spadala prvotno pod glavni štab NOV in POS, je nastala že leta 1942 pri Pogačnikovi parni žagi na Podstenicah, odkoder se je preselila v zapuščeno kočevsko bajto v gozdu blizu vasi Drganja sela. Od tu se je po italijanski kapitulaciji z močno strojno opremo preselila v skoraj novo zapuščeno žago in gospodarsko poslopje odseljenega Kočevarja za mostom pri odcepu ceste v Novo goro. Nemci so med ofenzivo do tod prišli in poslopje požgali.

Ker je bil pritlični del poslopja delavnic večidel iz lesa, je popolnoma pogorel. Mlina s stanovanjskim prostorom in močno zidano stavbo pa so le malenkostno poškodovale eksplozije, prav tako nepoškodovani pa sta ostali vodni kolesi žage in mlina, vendar puškarske delavnice na tem mestu ni bilo mogoče obnoviti, zato se je, kakor tudi iz strateških razlogov, preselila na višji, bolj pregleden teren v prazno naselje Nova gora. V nepožganem mlinu pa so uredili prvo elektrarno za pogon strojev in razsvetljavo nove delavnice.

V dokaj veliki gostinski sobi, ki je obsegala polovico stavbe, je bila delavnica z delovno mizo, opremljeno s petimi paralelnimi primeži, s srednje veliko stružnico za kovine, vrtalnim strojem, ter smirkovim brusilnim strojem — vse na električni pogon. Tako so pripravili v prvem zamahu osem delovnih mest. Druga polovica

stavbe je bila kuhinja z večjim zidanim štedilnikom, na katerem so kuhali hrano za celoten kolektiv in še za pet usnjarjev »Sovjeta«, skupaj za sedemnajst oseb.

Hlev je rabil delavnici za skladišče raznega materiala, lesa, oglja, železa in odpadnega železa, druga polovica prostora svinjske kuhinje pa je bila kovačnica, ki je bila opremljena s poljskim ognjiščem, večjim nakovalom, kovaškim primežem z delovno mizo in potrebnim kovaškim ročnim orodjem. Od začetka so v tej delavnici popravljali vsa orožja, od leta 1944 pa samo avtomatično orožje.

Sosednja stavba, pritlična, zidana in krita z opeko, stala je ob cesti proti Blaževici, je obsegala vežo, manjšo in veliko sobo z veliko kmečko pečjo. Ta soba je rabila kolektivu za bivanje, spalnico in jedilnico. Poleg peči so bili dvojni pogradi s slamnjačami za dvajset ležišč, spredaj pa je stala velika gostilniška miza s klopmi, kjer je kolektiv delavnice skupaj z usnjarji jedel iz skupne sklede.

Pod spalno sobo je bila velika klet, ki smo jo v zadnjem koncu s kamnito steno predelili v dva metra in pol širok ter pet metrov dolg bunker za novo delavnico, v kateri je bila večja stružnica za železo, večji skobelnik, težki vrtalni stroj in smirkov brusilni stroj, vsi na električni pogon ter na koncu delovna miza s paralelnim primežem. Novi prizidek je bil tako narejen in zamaskiran s prahom in pajčevino, da ni bilo nobene razlike med njim in starim zidom. Strop je bil obokan, da bi zaklonišče s stroji ostalo nepoškodovano, če bi pritličje pogorelo.

Ob poti proti Črmošnjicam je bila v manjši, napol leseni bajti delavnica št. 3. V tej delavnici so ročno delali različne konstrukcije, podstavke za težke mitraljeze, merilne naprave libel za minometalce in drugo.

Z vedno večjim razmahom NOV so se morale večati tudi izdelovalne možnosti (orožarskih) puškarskih delavnic. Zato so uredili še večjo zidano pritlično stavbo, to je delavnico št. 4, za popravila težkega orožja. Poslopje je stalo na odcepu ceste Nova gora proti Starim žagam. V večji pritlični sobi so uredili delavnico z delovno mizo za pet delovnih mest. V kleti pod delavnico pa so po vzorcu prvega zaklonišča uredili skrivno delavnico. Vanjo se je prišlo po lestvi iz kuhinje v pritličju. V tem zaklonišču je bila največja stružnica za železo v puškarskih delavnicah. Poleg stružnice je bil tudi smirkov brusilni stroj. V tej delavnici so popravljali le težko orožje, minometalce, topove, brzostrelne topiče. V glavnem so izdelovali v njej partope in mine.

Končno je bilo treba za popravilo pušk urediti posebno delavnico št. 5, zato so uredili večjo enonadstropno gostilniško stavbo, ki je stala na začetku naselja Nova gora ob odcepu ceste na Seč.

Konec leta 1944 so v objektu št. 2 ustanovili še finomehanično delavnico št. 7, v kateri so popravljali optične instrumente ali merilne naprave ter izdelovali v končni fazi mehanične vžigalnike pri minah za partop ter membrane pri minah za miniranje cest in železniških prog, mostov itd.

Obenem je prišel v enoto pirotehnik, da bi sestavljal eksploziv za polnjenje min za partop in drugih rušilnih min. V stavbi št. 8 si je napravil pirotehnični laboratorij, v katerem je preskušal razne eksplozive in sestavljal recepte.

Med stavbama št. 1 in 2 je bila kapnica, v katero se je stekala deževnica z obeh stavb. Pod ploščadjo ob vodnjaku je bil že prej dvoprostorni bunker. Prvi del s težkimi hrastovimi vrati je bil za nas klet, ki nam je rabila za shrambo živil. Drugi del, vhod vanj je bil zamaskiran s polico, pa je rabil za shrambo akumulatorjev, brona, bakra in jekla ter nadomestnih delov za orožje. To je bilo prvo priročno skladišče, označeno s št. 9. Zaklonišče je imelo šifro št. 1.

Med delavnicama št. 4 in 5 na levi strani ceste je stalo večje gospodarsko poslopje ali skedenj št. 10. V skednju smo imeli seno, ki smo ga nakosili po bližnjem vrtu in košenicah. Ker je bila cesta višja od vrta, je poslopje stalo na osmih, dva

metra visokih, pokončnih, zidanih nosilcih. Tako je bil pod poslopjem prostor za vozove in drugo orodje. Tu je bilo dva in pol metra globoko zaklonišče (bunker), ki je bilo prekrito najprej s tramovi, prek tramov z močnimi deskami, nato pa s pol metra nasuto in dobro zbito ilovico. Znotraj je bil opremljen s policami za vse vrste municije in eksplozivnega materiala in pa za vse vrste pehotnega orožja. Vstop v zaklonišče je bil narejen iz oboda bencinskega soda. Bil je stalno prekrit in dobro zamaskiran. Zaklonišče je imelo puškarsko šifro 8.

Za tekoča goriva, bencin, nafto, petrolej, benzol in drugo smo imeli naravno zaklonišče, v manjšem podzemskem rovu nad strugo Divjega potoka; vhod vanj ni bil lahko dostopen, saj je bil močno zaraščen z grmovjem. Zaradi bencinskih hlapov je bilo zaklonišče zelo primerno. Zaklonišče pod oznako št. 11.

V dolini Divjega potoka je bilo v zapuščenem mlinu št. 12 že prej urejeno dobro zamaskirano zaklonišče. Ker je bilo zaklonišče suho, zračno in opremljeno s policami ter iz delavnic lahko dostopno, stavba pa daleč od glavne ceste, z drevjem dobro zakrita in skoro neopazna, je bilo v njej skladišče raznega materiala, železa, jekla, pločevine, električnega materiala, žice, ročnega orodja, pogonskih jermenov itd.

Zaradi vedno večje pospešene izdelave min za partop je bilo treba oskrbeti posebno skladišče za te mine, in to na dostopnem, dobro zavarovanem kraju. V ta namen so uredili prazno, dobro ohranjeno bajto, to je bil objekt št. 13. Električne, mehanične ali kapice na udar ter dinamitne vžigalne kapice ter vse vrste vžigalnike ali detonatorje je imel shranjene upravnik delavnic v močnih zaklenjenih zabojih v obratni pisarni, ki je te stvari tudi osebno izdajal.

Za pogon strojev v delavnicah in zakloniščih kakor tudi za razsvetljavo delovnih in stanovanjskih prostorov so bile na potoku v zapuščenih kočevskih žagah tri elektrarne na vodni pogon. Dinami so bili od italijanskih vojnih žarometnih agregatov ter iz sosednjih parnih žag Soteska—Straža—Radoha. Od tam so bili tudi elektromotorji za pogon strojev kakor tudi potrebni glavni merilni instrumenti ter pogonsko jermenje. Druge naprave in transmisije ter jermenice, ki so morale biti prilagojene hitrosti vodnega kolesa in dinamu, smo našli na drugih žagah ali pa smo jih napravili v delavnici.

Za vode od elektrarne do delavnic so rabili kabli italijanskih žarometov.

Notranjščina elektrarn je bila urejena kot zaklonišče. Če niso obratovale, jih je bilo težko najti. V primeru alarma je bil za vsak dinamo z instrumenti in gonilnim jermenom pripravljen iz močnih desk zaboj, s katerim smo vse skupaj prekrili in zasuli z za to pripravljenim materialom.

Za upravljanje elektrarn je bil določen tovariš iz kolektiva. Skrbel je za redno obratovanje in mazanje dinam in transmisijskih ležajev ter reguliranje napetosti toka in vode. Ta služba ni bila lahka posebno pozimi, ko je voda na pogonskih kolesih zmrzovala, da so se zaganjala. Zato je bilo treba led sekati, to pa je bilo zelo težavno in tudi nevarno.

Potrebe po strokovnem delovnem kadru so postajale v puškarskih delavnicah vedno večje. Kadri so prihajali iz raznih brigad in drugih enot. To so bili po veliki večini ozdravljeni ranjenci, ki za hude napore v borbenih enotah niso bili več sposobni. Tudi s pohodom štirinajste divizije na Štajersko je prišlo v puškarske delavnice nekaj fantov in deklet iz Trbovelj in Zagorja. Z razvojem NOB se je postopoma razvijal tudi kolektiv puškarskih delavnic, ki je od dvanajstih članov marca 1944 narastel do osvoboditve na sedeminsedemdeset članov.

Poklicno osebje so sestavljali: puškarji — dva, železostrugarji — osem, strojni ključavničarji — triindvajset, avtomehaniki — osem, finomehaniki — štirje, kovači — trije, elektrikarji — dva, strojni inženirji — eden, pirotehnik — eden, mizarji — štirje.

Pomožno osebje pa so sestavljali: borci-stražarji zaščitnega voda (12), intendant tehničnega materiala (1), intendanta (2), skladiščnik materiala in orožja (1), kuharice (2), perice (2), bolničarka (1).

Od poklicnega osebja so se v navedenem času huje ponesrečili trije člani, ki so jih poslali na zdravljenje v partizanske bolnice v Rogu — Gornji Hrastnik. En član pa se je smrtno ponesrečil. Od zaščitnega voda sta padla dva borca.

Ob koncu vojne je bilo dejansko stanje kolektiva dvainšestdeset članov in pet članic.

V delavnicah smo popravljali, obnavljali in izpopolnjevali orožje ter eksplozivne predmete. Za puške, pri katerih je bilo največ polomljenih izvlačilcev patronov in udarnih igel, smo te dele delali serijsko za zalogo. Prav tako smo delali kopita za puške. Tudi posamezne dele za puškomitraljeze, ki so se hitro obrabili, smo izdelovali za zalogo. Tako smo dele pri popravilu takoj zamenjavali. Če pa je bilo orožje tako pokvarjeno, da ga nismo mogli popraviti, smo pokvarjeno orožje zamenjavali z dobrim.

Od zavezniške vojske je naša vojska dobila več angleških in nemških brzostrelk. Kakor smo zvedeli, so te brzostrelke poslali z letali ter jih v pločevinastih cilindričnih zabojih po deset skupaj s padali spuščali ponoči na osvobojeno ozemlje v Beli krajini. Ker se ni vsako padalo v redu odprlo, je tak zaboj, težak okoli šestdeset kilogramov, s tisoč metrov višine treščil na trdo zemljo, in to je povzročilo hujše okvare, tako da orožje ni bilo uporabno. Brzostrelke so poslali v puškarske delavnice, kjer so jim dodali lesena kopita, varnostne zaklopke in usnjene pasove. Angleške brzostrelke so bile zelo preprosto narejene — za kopito kos cevi s pločevinasto taco. Imele so tudi konopljene pasove, varnostnih zaklopk pa ne, zato se je zgodilo več hudih nesreč. Obenem so Angleži poslali tudi večjo količino municije za te brzostrelke, niso pa poslali dovolj polnilcev. Posebno jih je primanjkovalo za nemške brzostrelke. Na strokovnem posvetu članov kolektiva smo sklenili, da jih bomo začeli izdelovati. Pripravili smo modele, ročne stroje za zvijanje pločevine za cevke in spiralna peresa. Medtem smo dobili pločevino od karoserij uničenih avtomobilov in tako začeli izdelovati prvo serijo šaržerjev za dvajset nabojev. To nam je prav dobro uspelo, zato smo izdelali nekaj sto kosov in tako pomagali premostiti kritični položaj.

S sestreljenega ameriškega aviona — 25. februarja 1944 v Ivančni gorici pri Stični — so v puškarsko delavnico pripeljali štiri avionske brzostrelne topiče kalibra 18 mm ter precej municije. Tem topičem smo v puškarskih delavnicah napravili prenosna železna stojala ter jih potem oddali komandi zaščitne enote partizanskega letališča v Podzemlju v Beli krajini. Komandant enote jih je bil prav vesel.

Izdelovali smo tudi topovske granate iz jeklenih transmisijskih vreten. Bakrene prstane zanje smo izdelali iz bakrenih obročkov italijanskih petnajstcentimetrskih težkih granat, ki jih naša vojska ni uporabljala.

Izdelovali smo tudi avtomatična kontaktna stikala s časovnim tempiranjem, ki so delovala z žvepleno kislino, ter kontaktne membrane, ki so delovale pri močnejšem stresanju, in sicer za rušenje železniških in cestnih naprav in objektov.

Napravili smo več novih topovskih zapiračev do kalibra 8 cm, ker je le-te sovražnik uničil ali odnesel, ko je topove zapustil. Montirali smo tudi italijanske optične merilne naprave za nemške topove, vse to je včasih zahtevalo prav težak študij in patentne iznajdbe.

Sodelovali smo z bližnjimi delavnicami pri Starih žagah, kjer smo uredili elektrarno za ekonomat partizanskih bolnic ter sodelovali pri ureditvi strojne mizarske delavnice na vodni pogon. V strojarni usnja »Sovjet« smo uredili vodni pogon za mehanično strojno strojenje usnja. Pomagali smo organom krajevnih odborov,

s tem, da smo popravljali kmetijske stroje. Popravili in uredili smo črpalko vodovoda Toplice v Podturnu, parno lokomobilo elektrocentrale v Črnomlju in še in še.

Odkod pa je prišla ideja za izdelavo partopa ali »partizanskega topa«, mi ni znano. Vem le toliko, da je želela naša vojska imeti lahko prenosno orožje z močnim rušilnim učinkom za rušenje sovražnih utrdb, bunkerjev, za to pa niso bili težki minometi dovolj učinkoviti, večjekalibrski topovi pa neuporabni zaradi težavnih premikov na terenu. Menim, da je zaradi navedenih dejstev Jože Udovič-Topsi, tehnični nadzornik delavnic, začel skicirati in risati partop, potem pa smo začeli praktično delati.

Za strelno cev partopa, ki je bila najbolj problematična, smo vzeli polovico dolžine cevi italijanskega težkega minometalca kalibra 81 mm. Peto cevi je bilo treba napraviti novo z daljšo in močnejšo zaklopko ali zatikom in prožilcem. Na sprednji del cevi smo z objemi privili premične noge za višinsko premikanje cevi. Podstavek, v katerega sprednji del smo peto cevi vsadili, je bil iz dvanajstmilimetrske železne pločevine. Na sprednji podviti ali pokončni steni podstavka je bilo močno zakovičeno ležišče za vsaditev pete cevi. Na vsaki strani spodaj podvitih sten plošče so bile močne vijačne vezi, ki so obenem rabile za lahek prijem pri nošenju. Kompletna cev z nožicami je tehtala približno 25 kg. Kompletni podstavek pa približno 35 kg.

Mine za partop so bile iz treh delov, in sicer: glava v obliki hruške za eksploziv. Valjasto ostružen leseni nastavek iz trdega suhega lesa, ter zadnji del z ležiščem vžigalnega naboja in vodilnimi krili iz kovnega železa. Glavo smo s prikovanimi obročki z vijaki pričvrstili na konec lesenega nastavka, prav tako pa tudi zadnji del ali usmerjalnik na drugi konec.

Leseni nastavek mine za partop je bil toliko dolg z usmerjalnimi krili kakor cev partopa, tako da je glava mine, ki je imela na najširšem mestu dvajset centimetrov premera, gledala iz cevi. Glave smo izdelovali iz dveh delov, iz grla, ki smo ga napolnili z eksplozivom, ter izbočenega pokrova z luknjami za uvijanje vžigalnikov.

Mine smo izdelovali v dveh velikostih, in sicer: take za pet kilogramov eksploziva plastika osem ter za tri kilograme. Celotna mina s petkilogramskim nabojem je tehtala okoli dvanajst kilogramov, s trikilogramskim pa okoli devet kilogramov. Glave min so bile opremljene s tremi ali štirimi mehaničnimi vžigalniki, ki so se sprožili pri udarcu glave v cilj in povzročili eksplozijo. Rušilne učinke min smo preizkušali v požgani kočevski vasi Topla reber. Ob neki taki preizkušnji se je 25. marca 1945 smrtno ponesrečil Niko Balkovec iz Črnomlja, v srce ga je zadel drobec mine. Pokopali smo ga 26. marca 1945 v Črnomlju.

Domet min s partopom smo preskušali v zaprti dolini ob potoku med Novim taborom in Divjim potokom, odkoder se detonacije niso slišale daleč. Pokazalo se je, da je bil domet dvanajstkilogramske mine na ravnem terenu sto petdeset metrov, devetkilogramske pa dvesto metrov. Sicer je pa domet mine na daljavo odvisen od količine osnovnega in dodatnega vložka eksploziva v partop.

Dva partopa smo izdelali v delavnicah ena in dve iz osi razbitih železniških vagonov. Podnožje pa sta izdelala kovača iz pločevine razbitega parnega kotla. Množično smo izdelovali mine v delavnici številka štiri kar po tekočem traku ali deljeno v skupini petih delavcev, pri čemer je opravljal vsak svojo fazo dela. Naredili smo osemdeset dvanajstkilogramskih in petdeset devetkilogramskim min, od katerih je ob koncu vojne polovica ostala v skladišču.

Za oskrbovanje puškarskih delavnic z materialom je skrbel materialni intendant Janko Brajnik-Janko, ki je po vsej Sloveniji in Primorski zbiral predvsem droben tehnični material, kot: razne kovinske in jeklene žice, žice za električne upore, kovinsko in jekleno tanko pločevino ter vsakovrstna jekla za orodje in za izdelavo nadomestnih delov za orožja. Vse to je bilo mogoče dobiti le po posebnih kanalih

iz večjih mest, kjer pa je bil še sovražnik. Za večje količine in težje naloge si je vzel vedno spremljevalca iz kolektiva. Nekaj osnovnega materiala, kot je železo v palicah, pločevina in drugo, predvsem pa večje količine nadomestnih delov vsakovrstnega orožja kakor tudi orodja in strojne opreme za delavnice si je vodstvo delavnic oskrbelo po kapitulaciji Italije pred nemško ofenzivo. Vendar pa tudi to ni zadostovalo za vedno večje potrebe.

Grobi material, kot so kosi raznega železa in cevi, debelejšo pločevino za razna ogrodja, stojala in podnožja ter debelejše osi ali vretena in drugo smo še vedno dobivali v zapuščenih kočevarskih žagah, predvsem pa po zapuščenih parnih žagah v Gorjancih in Rogu kakor tudi v mestih osvobojenega ozemlja ali z razbitih železniških vagonov in lokomotiv ob železniški progi Novo mesto—Črnomelj. Tehnični les, deske, tramove in late za notranje opreme delavnic in bivališč smo dobivali s »krajevne partizanske žage — Stara žaga« na vodni žagi Andreja Šprajcerja.

Z odobritvijo krajevnega odbora Stara žaga smo se sami oskrbovali z lesom za kurjavo in za žganje oglja za potrebe delavnic.

PARTOP IN PARTOPMINE, KI SO JIH IZDELOVALI V PUŠKARSKI DELAVNICI NOVA GORA—STARE ŽAGE. ORIGINALNA RISBA 1:10 NARAVNE VELIKOSTI

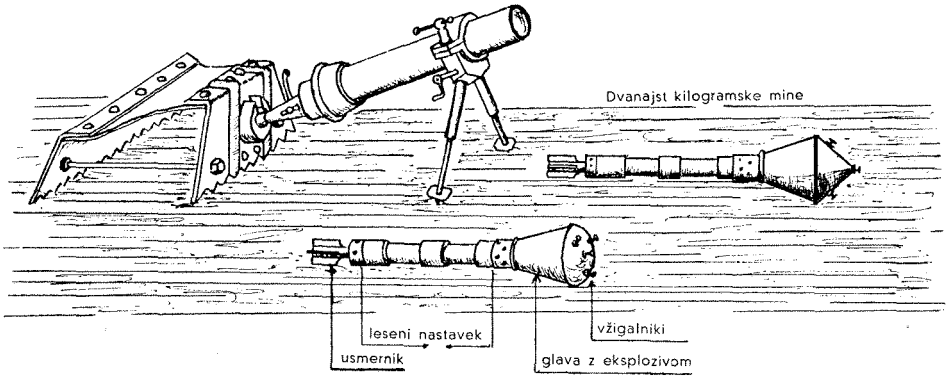

Ves proizvodni material kakor tudi orožje in municijo, ki je kakorkoli prišla v puškarske delavnice, je prevzel za to določen skladiščnik, ki je material ali orožje vpisal v skladiščno evidenco in ga uskladiščil v za to določeno skladišče, iz katerega je potem material in orožje izdajal na naročilnice, te pa je potrjeval upravnik delavnic ali njegov pomočnik ali dežurni tovariš. Tako je bil za ves material in orožje v skladiščih in bunkerjih odgovoren Alojz Pantar, ki je moral o vsem voditi dnevno evidenco.

Dobro so bili organizirani ekonomika, osebna preskrba kakor tudi politično in kulturnoprosvetno delo.

Puškarske delavnice je vodil upravnik delavnic. Imel je pomočnika kot svetovalca in tehničnega vodja delavnic, ki ga je v odsotnosti tudi nadomeščal ter komisarja, ki je vodil politično delo v kolektivu delavnic. Te tri vodilne osebnosti je imenoval glavni štab NOVS oziroma štab sedmega korpusa NOV.

Kadar je bila enota puškarskih delavnic v bojni pripravljenosti, to je v bojni opremi na obrambnem položaju delavnic ali na umiku, je imel upravnik delavnic funkcijo komandanta enote, njegov pomočnik pa je bil namestnik komandanta. Takrat se je enota razdelila v dve četi, in sicer v zaščitno četo borcev in delovno četo

borcev. Vsaka je štela približno trideset borcev in je imela vsaka svojega komandirja, ki ju je imenoval komandant enote. Za stalnega komandirja zaščitne čete je bil imenovan Stanko Barantin, za komandirja delovne čete pa Lojze Mavrič.

V tem obdobju je bil prvi upravnik ali šef puškarskih delavnic Gustelj Pogačnik-Gustelj, ki ga je glavni štab NOVS dne 27. septembra 1944 imenoval za referenta puškarskih delavnic VII. korpusa. Z istim datumom je bil za novega šefa delavnic imenovan Jože Udovič-Topsi, za njegovega pomočnika pa sem bil imenovan jaz. Dne 1. decembra 1944 je bil Jože Udovič-Topsi imenovan za tehničnega nadzornika puškarskih delavnic VII. korpusa NOV ter bil razrešen funkcije šefa delavnic 15. februarja 1945, z istim datumom pa sem bil imenovan za šefa delavnice jaz, za pomočnika šefa delavnic pa Franc Tolmajner-Franček.

V posameznih delavnicah je bil na čelu delovnih ekip delovodja, ki je v delavnici skrbel za red in delovno disciplino ter sprejemal od vodstva navodila in delovna naročila in za izvedbo le-teh odgovarjal pred upravo. V delovni ekipi delavnice št. 1 je bil prvi delovodja Janez Oblak-Niko, drugi delovodja Jože Župan, v delavnici št. 2 je bil delovodja France Tolmajner, v delavnici št. 3 Lojze Mavrič, v delavnici št. 4 Jule Plantan ter v delavnici št. 5 France Dular.

Stalni redni obratovalni delovni dnevni čas je bil ob delavnikih od sedme ure zjutraj do dvanajste ter od trinajste do osemnajste. Ob nedeljah smo delali od sedme do dvanajste ure. Vstali smo ob pol šestih, nato uredili ležišča in se umili, od časa do časa po ukazu vodje ali štaba delavnic izvajali gimnastične vaje ter vaje z orožjem, nato smo ob pol sedmih zajtrkovali in ob sedmih začeli delati. Opoldne je bilo kosilo ter nato do ene ure odmor, potem pa smo spet delali do šestih, sledilo je umivanje ter ob pol sedmih večerja, nato smo imeli prosto, kolikor ni bilo političnih ali drugih obveznosti, ter ob devetih spanje. Ponoči nismo delali redno, ampak le po potrebi. V takem primeru so imeli ti tovariši tudi nočno malico, in sicer po možnosti po želji, toplo ali mrzlo. Poleti je bil delovni čas pomaknjen uro naprej.

Na položaju delavnice je bila stalna dežurna služba z dvanajsturno izmeno, to je opoldne in opolnoči. Opravljali so jo tovariši iz delovnega kolektiva. Puškarske delavnice so se udeležile tudi obrtne gospodarske razstave belokranjskega področja VII. korpusa NOVS, ki je bila v dneh od 4. do 10. marca 1945 v gostinskih prostorih hotela na gradu v Črnomlju. Na to razstavo je poslala uprava puškarskih delavnic več predmetov, ki so bili izdelani po lastnih zamislih v puškarski delavnici za potrebe narodnoosvobodilne vojske, in sicer: popolnoma na novo izdelan avtomat brzostrelke s šaržerji za rusko municijo. S tem smo naredili povsem novo brzostrelko, razen cevi. Dalje smo razstavili popolnoma novo avtomatično pištolo kalibra 8 mm, novo puško za izstreljevanje ročnih granat, nove merilne naprave, merilne libele za minometalce ter mehanične vžigalnike, detonatorje itd.

Otvoritve razstave 4. marca se je udeležila večina članov delovnega kolektiva in tudi sodelovala v poprejšnji vojaški paradi. Ostali člani kolektiva in zaščitne čete pa so si razstavo ogledali tretji dan, ko se je prva ekipa vrnila. Tako so razstavo, ki je bila za tedanji čas zelo bogata z različnimi gospodarskimi, gospodinjskimi, osebnimi in bojnimi predmeti ter precej obširna, ogledali vsi člani kolektiva, ki so to želeli in bili sposobni prehoditi približno šestintrideset kilometrov tja in nazaj.

Puškarske delavnice so večkrat obiskali tovariši iz glavnega štaba NOVS komandant Stane Rozman, Lado Ambrožič-Novljan, Franc Leskošek-Luka ter z njimi tudi člani vojnih misij Anglije in Sovjetske zveze. Nekoč je angleški delegat Jones izjavil, da bi prav rad ostal v puškarskih delavnicah in pomagal v kuhinji, če ga sprejmemo. To je seveda dejal v šali, ko je videl v kuhinji dekleta. Obiskovali so nas tudi komandant VII. korpusa Tomaž Kveder ter naš višji inšpektor Tone Šušteršič, kakor tudi drugi visoki politični delavci.

ZLATKO PRICA: **IZ MAPE »JAMA«**, 1944, litografija

Karel Leskovec

FANT JE OSTAL V HIŠI

Korenčeva domačija in hkrati gostilna, njen gospodar je bil Tumle, je stala na južnem delu raztresene vasice Žibrše. Čepela je na prijaznem in golem gričku, ki ga vse naokoli obkroža z nizkim grmovjem obraščeno hribovje. Proti zahodu se hribček strmo spušča naravnost v dolino k Hotedršici, naprej pa se kakor temne zelene sence mogočno raztezajo s smrečjem obrasli vrhovi.

In kakor drugod po naših krajih so se tudi po teh raztresenih vasicah kmalu oglasile partizanske puške. Med prvimi, ki so se že tedaj tesno povezali s partizani, so bili tudi Korenčevi. V njihovi hiši ni bilo malo sestankov. Iz te hiše so se širile uporniške misli daleč naokoli.

Toda tudi ta kraj ni ostal brez tistih, ki so svoje usluge prodajali okupatorju. Poleg tega so partizani in ilegalci včasih pozabili na previdnost, kajti niso si mogli misliti, da bi jim lahko kdo tako škodoval. Izdajstva, ki so povzročala veliko gorja, so nam ostala v neizbrisnem spominu. In tudi v tem primeru se je zgodilo nekaj takega. Belogardističnim domačinom je uspelo zvedeti, kaj se dogaja pri Korenčevih. Zato so okoli začeli nastavljati nevarne in skrite zasede. In ker so partizani prihajali h Korenčevim tudi podnevi, ni bilo pretežko postavljati nevarnih zank.

Kljub okupaciji družabno življenje dotlej še ni povsem ugasnilo, kajti vseh ljudi še ni zajela resna in preresna vojna. Po stari navadi so prihajali iz okoliških vasi. Tudi iz Hotedršice, kjer je bela garda že takrat močno pognala svoje korenine, jih ni bilo malo. Mladi ljudje so vedno željni zabave, in čeravno čas ni bil najbolj primeren, so vendarle prihajali. Marsikdo zato, da bi med plesom

in igranjem harmonike vsaj za nekaj trenutkov pozabil nadloge, ki jih je prinašal ta grenki čas: marsikoga so tja privlačila rdečelična in vesela Tumletova dekleta, ki so se vrtela po gostilni, nekateri pa so pod videzom pivcev prihajali na sestanke s partizani. Zato ni bilo težko tistim, ki jih je zvabil tja Judežev denar...

To, o čemer bo tekla beseda, se je zgodilo ponoči med 29. in 30. avgustom 1942. leta. Takrat se je tamkaj zadrževala tretja četa drugega bataljona dolomitskega odreda. Manevrirala je zaradi sovražnikove ofenzive, ki je v teh dneh že divjala po notranjskih dolinah in gozdovih. Taborili so v Grižarjevi grapi, nedaleč od Ravnika. Tako so tisti večer prišli v Korenčevo gostilno na sestanek s tamkajšnjimi terenci partizani iz čete. Bilo jih je le pet. Med njimi komisar čete tovariš Brkin, pa Pagat, posestnik iz Ravnika, ki je padel pozneje kot komisar čete v Vojkovi brigadi; tretji je bil Franc Popit, takratni sekretar OF za to okolico — pozneje so ga ubili belogardisti, četrti pa je bil Tumletov Jože, gospodarjev starejši sin, ki je šele nedavno odšel k partizanom. Oče Tumle, trden kmet iz Žiberš, je bil zvest in delaven sodelavec partizanov, k temu pa je pritegnil tudi svojo družino. V hiši so bila še tri dekleta, Jožetova sestra Slavka, njihova sorodnica Francka in neko dvanajstletno dekletce.

Partizanski sestanek je bil v kuhinji, domači pa so se delali, kot da so sami, in so mirno opravljali vsakdanja dela. Sestanek v kuhinji se je medtem bližal kraju. Tovariši so si zaželeli kozarec vina. Nič lažjega, če je v hiši gostilna. Toda kljub temu ga kakor nalašč takrat niso imeli. Je bila pač vojna. A ker so bili že tam, je nekdo predlagal, naj bi ena izmed deklet po pijačo skočila v Hotedršico, ki je oddaljena le dobre pol ure. Francka je bila takoj pripravljena. V manj kot pol ure je bila že v gostilni. Napolnili so ji nekaj steklenic, ona jih je hitro potisnila v košaro in se spet napotila proti domu...

Gostilna v Hotedršici takrat ni bila prazna, zato so Tumletovo dekle, ki je čakalo na pijačo, ogledovale radovedne oči. Le kako, da Tumletova s Korenčevega, kjer je tudi gostilna, hodi zdaj po pijačo? To so govorili nekateri pogledi in ta malenkost, ta pijača, je zadostovala, da se je klobčič začel odvijati z neverjetno naglico! Če bi bili to vedeli samo partizanom naklonjeni ljudje, ne bi bilo nič posebnega. Toda drugim, belogardistom, se je le zdelo čudno, da je prišlo dekle po vino ponoči, ko bi to vendarle lahko opravilo podnevi? Tako je belogardističnemu vohljaču takoj šinilo v glavo: »Kdo drug naj bi bil nocoj pri Korenčevih, če ne partizani?!« Ko je bil to potuhtal, je naglo pohitel v italijansko postojanko. In ker so tako Italijani kot beli iz Hotedršice neprestano upirali oči proti Korenčevi domačiji, je to sporočilo povzročilo pravi preplah. Od tam so takoj obvestili še postojanko v Logatcu in kar se da naglo napravili načrt! Vedeli so, da je treba delati hitro in skrivaj, da o tem ne bi kaj zvedeli partizani.

Partizani so se pri Korenčevih še vedno počutili povsem varne. Čeprav je v hotedrški gostilni, kamor je prišla Francka po teh nekaj litrov vina, dobro poznala vse trenutne goste, ji niti na misel ni prišlo, s kakšno nevarnostjo je lahko zvezana ta njena pot! Za nekatere, ki so bili v gostilni, je natanko vedela, kako nevarni so postali zlasti zadnje čase. Taki so njihovi družini že večkrat grozili s

požigom in internacijo. Toda to so bile le grožnje, kajti oprijemljivih dokazov za shajanje s partizani niso imeli.

Francka je s steklenicami hitela proti domu in na poti ni srečala žive duše. Vse je bilo mirno, ničesar ni vzbujalo kakega suma! To je Francka v njihovi kuhinji partizanom tudi povedala. Zato so se tam počutili še varnejše in ob prigrizku ter kapljici še bolj zadovoljne. Ta občutek varnosti je bil tolikšen, da so po Franckinem prihodu ostali celo brez straže. Pred tem so hodili sem pa tja gledat na dvorišče in okoli hiše, če se ne plete kaj nevarnega, zdaj pa se jim je tudi ta previdnost zdela nepotrebna. Ura je bila že enajst, in če bi bil kdo hodil okoli, bi bil gotovo že prišel. Zakaj potem postavati zunaj, ko pa je bila noč mirna. V gostilni in v ostalih prostorih je bilo že temno, le v kuhinji, kjer so se v prijetnem pomenku zadrževati partizani, je svetila luč!

Zunaj pa je bilo vse drugače, kot so mislili tisti v kuhinji in kakor jim je povedala Francka. Proti hribu so se že plazile temne sence in se po kratkem zastanku trgale od grmovja. Zlovešče so se bližale hiši na griču. Francka še ni bila dolgo doma, ko so jo skozi razsvetljeno okno že opazili preteči pogledi. Toda temne postave niso takoj rinile v hišo. Najprej so potiho in previdno stikale okoli poslopja, pregledovale dvorišče in najbližjo okolico Korenčevine ter očitno hotele ugotoviti, če ni morda kdo na straži, ter kdo in koliko jih je v kuhinji. Ena izmed nevarnih skupin vtihotapljenih zasledovalcev se je povzpela na rob tik za hišo. Tako so se tesno približali kuhinjskemu oknu, za katerim so sedeli partizani. Zdaj so zlahka ugotovili, koliko jih je za razsvetljenim oknom, kajti videli so naravnost v kuhinjo. Italijani in beli so se zakleli, da se jim tokrat ne bó nihče izmuznil! Hišo so zdaj obkolili čisto na tesno!

Prav takrat je Slavka stopila v gostilniško sobo! Pri oknu se ji je zazdelo, da sliši nekam čuden, grozeč in zamolkel glas, ki zahteva od nje, naj takoj odklene vežna vrata! Spreletelo jo je, kajti tisti, ki je govoril tako grožeče, ne more biti partizan! Tisti zunaj je spet zahteval, naj odpre! Prepoznala ga je po glasu! V hipu se je zgrozila ob misli, kaj se lahko zgodi vsak trenutek. Glas tistega, ki je stal ob oknu, je bil glas nevarnega človeka iz Hotedršice. Kako ga le ne bi mogla prepoznati, ko je bil včasih kuhan in pečen pri njih v gostilni, še bolj pa po tem, ker je zaradi njegove izdajalske besede že marsikdo trpel v italijanski internaciji. Partizanski ljudje so se ga ogibali, ona pa je bila že takrat prepričana, da bo svoje umazane postopke prej ali slej moral plačati z glavo! In zdaj se je ta človek pojavil v njihovi hiši! In prav v trenutku, ko so bili v kuhinji partizani! Kako se je moglo zgoditi kaj takega? Po naključju gotovo ne! Vse to ji je šlo skozi glavo in zato je v hipu uganila, da ta človek ni sam, da so okoli hiše beli in Italijani!

Zato je molčala in ni hotela odgovoriti. Obrnila se je in se naglo pognala nazaj z namenom, da bo obvestila partizane v kuhinji, ki še niso nič slutili, kaj se jim obeta! A ni še preskočila hodnika, ko je skozi okno že zagrmel strel. Po tleh so zažvenketale šipe, nastal je ropot in že so se v hišo vsipali streli in rafali, kot bi se oblegovalcem mudilo, da bi izstrelili vse naboje naenkrat!

Ko je zaropotalo, so v kuhinji takoj ugasnili luč! Trenutki so bili dragoceni. Prišlo je iznenada, vendar bi bilo lahko še huje. Vsi, kar jih je bilo v hiši in v kuhinji, so se v prvem presenečenju zatekli v različna kritja, kamor krogle niso

mogle. Potem so se pognali levo in desno, da ne bi bili na kupu, in tudi oni začeli streljati. Pri tem so ob oknih iskali čim varnejša mesta. Toda čas je hitel in vsaka sekunda obotavljanja je bila v korist napadalcev! Obleganci so se tega zavedali z vsakim trenutkom jasneje! Ven, ven iz hiše! To je bilo prvo in staro partizansko pravilo v takih primerih! In prav to se je motalo v glavah vseh, ki so se znašli v obroču. Hiša je v hipu postala nevarna mišnica!

Zato čimprej ven, čimprej v gmajno! Toda na katero stran? Skozi katero okno ali vrata, skozi katero luknjo, če sploh še kakšna je? To uganiti je pomenilo isto, kot se ponovno roditi. Poleg tega nihče ni vedel, koliko jih je zunaj, kako so razporejeni, odkod so prišli, kako so mogli zvedeti zanje in če je obroč okoli domačije že sklenjen? Brezglavo se nihče ni hotel pognati v neznano, kajti nihče ni hotel pasti prepoceni, če bi se to že moralo zgoditi! Zato so tipali na vseh koncih in sem pa tja dali kak strel. Če so jih že napadli, so gotovo prišli z veliko premočjo, tako je sklepal vsakdo v hiši in hranil maloštevilne naboje! Kaj se je moglo zgoditi partizanu hujšega kakor zaiti v tako mišnico? A vse te pomisleke je bilo treba hitro premagati, kajti samo odločnost — sreča le malo — jih je mogla še rešiti!

Kje torej priti ven iz mišnice? Kam usmeriti preboj, ko je okoli hiše taka goljava? Noč je sicer bila, toda prav nič njim naklonjena, kajti bila je presvetla. Najprej in najbolj se je znašel sekretar Franc. Pripravljal se je, da bi se pognal skozi okno na vzhodni strani hiše ter se prebil naprej med sadnim drevjem, kjer je bila potem kmalu gmajna. Partizan je vendar vedno našel rešitev in to je predlagal tudi ostalim! Od besed je takoj prešel k dejanjem. Toda vsi ga niso poslušali. Za kaj takega je bilo treba precej tvegati. Morda pa se ta predlog ni zdel vsem niti umesten niti pameten. Obkoljevalci pa so streljali v hišo kakor obsedeni, da jim skozi ta svinčeni dež ne bi kdo pobegnil! Tako domači niso bili nič manj v nevarnosti kakor partizani, ki so bili vsaj oboroženi. Krogle niso izbirale in se niso izogibale nobenega v hiši! Franc, ki je tako prevzel nekakšno poveljstvo, v tej zmedi ni pozabil na domača dekleta, ki so toliko žrtvovala za partizane! Zato se je odločil, da nihče ne sme priti v roke napadalcem in da je tudi ženske treba spraviti na varno! Brez besed je kot razjarjen volk skočil najprej v izbo, odvil nasekano kragujevko, jo udaril in vrgel skozi okno v temo. Zaradi močne eksplozije, ki je preglasila vse streljanje, je zunaj nastala trenutna zmeda. To je bilo čutiti po redkem streljanju. A Franc je izkoristil trenutek in takoj za prvo vrgel ven še drugo bombo! Oblegovalce je ta eksplozija zaplašila še bolj, kajti verjetno so računali, da bodo zgrabili partizane brez posebnega napora! Zločinci okoli hiše so utihnili! Franc pa je delal na moč naglo! Čeprav je bila v hiši tema, je skakal po njej, kot bi bila razsvetljena. Znan mu je bil vsak kotiček kakor doma. V tej gostilni je bil velikokrat in v njej je preživel dosti prijetnih trenutkov, zato bi se znašel v njej z zavezanimi očmi. In tako ga ni zmedel niti nocojšnji metež. Nekajkrat je skočil v ta ali oni vogal, prijel zdaj za roko eno, zdaj drugo dekle ter tako vse zvlekel skozi okno, ki je pomenilo življenje! Franc je priganjal tudi ostale, čeravno jih ni videl. Zato pa so njega in dekleta opazili obkoljevalci, ki so spet užgali proti njim! Franc pa je vpil nanje, da bi jih oplašil, in to je podkrepil tako, da je naglo

odvil še eno kragujevko in jo zalučal med napadalce! To je bila tretja in — zadnja! Še dobro, da jih je imel toliko!

Dekleta so se medtem zgubila med drevjem, sam pa je legel in začel streljati. Tako je pozornost napadalcev pritegnil nase in kril umik domačinom... Potem se je odplazil malo stran in se pognal med drevje še sam. On in vsa tri dekleta so bili rešeni...

Preostali trije partizani pa so bili še vedno v hiši. Nikakor niso mogli najti izhoda, niso našli primerne rešitve. Nebo je bilo napol oblačno in mesec se je sramežljivo skrival in spet kazal. Ko je bila spet tema, se je pognal iz hiše še komisar Brkin. Skočil je kar pri vratih, kjer ga niso pričakovali. Fašisti so ga opazili in usmerili nanj gost ogenj. Začutil je, da jo je staknil v nogo. Skočil je korak, dva, potem pa ni mogel več. Začel se je plaziti. Meter za metrom, ped za pedjo! Ni odnehal in končno je le dosegel grmovje, ki ga je skrilo. Rana na nogi je bila huda. Strel mu je prebil sklep na stopalu leve noge. Za silo se je obvezal in v grmovju čakal tovariše, ki so ga pozneje tudi dobili.

Zdaj napadalci niso mogli natanko ugotoviti, koliko partizanom je preboj uspel, zato niso vedeli, če je kdo in koliko jih je ostalo v hiši. V njej pa sta ostala Pagat in domači sin Jože. V prebijanju nista imela ne dosti sreče ne zadosti odločnosti. Ko pa sta se končno pripravila, da se pretolčeta tudi ona dva, je bilo že prepozno. Zlasti Jože, ki ga je poleg drugega zadrževal tudi občutek, da se mu v domači hiši ne more zgoditi kaj hujšega ali celo najhujše, se je vse predolgo obotavljal. Morda bi se tako vedel še marsikdo, če bi bil partizan šele nekaj dni in če bi ga sovražnik obkolil v hiši, kjer mu je znana vsaka stopinja, vsak kot, vsak korak! A čas je tekel neizprosno — in tekel je v prid napadalcev. Ti so se že usuli čez prag in se zlivali v hišo. Jože in Pagat sta se znašla v zagati, v kakršni še nikoli poprej. Za premišljevanje in ugotavljanje o vsem tem ni bilo niti za sekundo več časa!

Šlo je za življenje. Kam se skriti? Zdaj ni ostalo nič drugega, kajti preganjalci so bili tu! Vsak trenutek je bilo huje! In kaj, če komu pride na misel, da bi poslopje zažgali? Naj postaneta zoglenela ocvirka? Zdaj sta Italijane in belčke že čutila, kako so rogovilili po hiši. Z nabitimi puškami v rokah so preiskovali vsak prostorček. Morda je ostal v hiši še kak partizan? A Pagat in Jože sta medtem zmedeno skakala sem in tja, dokler jima ni prišla v glavo odrešilna misel; skrila se bosta v dimnik. Da, to ju bo še rešilo. Najprej sta se splazila v očrnelo krušno peč, odkoder je velika, črna in okrogla odprtina vodila v dimnik. Skozi peč sta se počasi povzpela prav pod dimnikov vrh! Ker je le sem in tja štrlel ven kak kamen ali opeka, sta stežka visela v črni odprtini in v smrtnem strahu čakala, kako se bo steklo vse to? Ali ju bo obliznil grozeči plamen, če bodo belčki zažgali staro domačijo? Kaj pa, če komu pade v glavo, da bi pogledal v to črno dimniško luknjo? Zlasti iznajdljivi pri preiskovanju so bili domači belčki, ki so poznali hišo prav tako kakor domači. A ko so končno ugotovili, da v njej ni nikogar več, so začeli pobirati in ropati vse, kar se je dalo vzeti ali odtrgati. Odgnali so tudi vso živino, podušili kokoši, naložili na vozove žito in vse, kar je bilo za pod zob. Kasneje so to prodajali po Hotedršici, samo če je kdo hotel kupiti.

Ko so domačijo oglodali do kosti, je bilo zanje povsem normalno, da jo bodo še zažgali. A še ne takoj. Na dvorišču je bil velik direndaj in zmešnjava. Živina je mukala, kokoši so kokodakale, Italijani so se jezili nad nepokorno druščino, ostali pa so se sprehajali in domišljavo ugotavljali, da so spet dosegli veliko zmago.

V dimniku pa je bilo vse huje. Skoraj nevzdržljivo. Saj sta bila partizana v njem več ur. Droben prah črnih saj je ujetnikoma polnil oči, ušesa in grlo, da sta komaj še dihala. Sčasoma sta ugotovila, da ni v hiši nikogar več. Tedaj je Pagat predlagal Jožetu, da bi se iz te zadušljive in črne dimniške luknje spustila in si poiskala primernejše skrivališče. Vse bolj sta bila prepričana, da bo po poslopju vsak čas začel gospodariti plamen, ki bi ju v dimniku zanesljivo zadušil. Jože pa se je še vedno obotavljal in ni poslušal tovariša, ki se je že začel spuščati po črnih stenah, da so na ognjišče pred pečjo letele saje, kot bi bil zgoraj na delu priden dimnikar. Pagata je skrbelo, če teh saj ali celo njega ne bo kdo odkril...

Ozračje so že trgali prvi svetli prameni, ki so napovedovali nov poletni dan, ko je zunaj zaropotalo. Partizanom je prišla na pomoč tretja četa. Toda kmalu se je morala umakniti, kajti iz logaške smeri je prihajala močna kolona Italijanov, zato bi se lahko partizani znašli med dvema ognjema. Poleg tega jih je bilo tudi premalo, Italijanov pa ko mravelj.

Pagatu se je naposled le posrečilo, da je neopaženo zlezel v veliko, štirioglato peč. Zunaj je bil že velik dan. Beli so medtem pripravili slamo in tudi nekaj bencina so imeli v seboj. Z njim so oblili stene, deske, drva in vse, kar se hitro vname. Tako so požgali hišo, hlev in vse, kar je bilo okoli hiše. Proti nebu se je dvignil krvav plamen, Italijani in beli pa so si zadovoljno mencali roke, kadili cigarete in veselo pogledovali v plamene, ki so naglo požirali Korenčevo domačijo. To ni motilo niti tistih, ki so se pred prihodom okupatorja dostikrat veselili v tej hiši. Pri tem so računali tudi na to, da bo ogenj zanesljivo uničil tudi tiste, ki so morda ostali kje v notranjosti!

Jože in Pagat sta zdaj spoznala, da ju lahko reši samo naključje. Toda — to upanje je bilo dokaj rahlo. Poleg tega Italijani in belčki še vedno niso odšli. Odpravljati so se začeli šele, ko so videli, da je ostalo samo še pogorišče in da v hiši ni moglo ostati nič živega!

Skozi ta dim in ogenj je Pagat Jožetu večkrat pritajeno zaklical, naj se vendar že spusti iz dimnika k njemu v peč, kjer je vsekakor varneje. Toda od tam zgoraj ni dobil nobenega odgovora. Pagat je vedel, da Jože v dimniku ne bo zdržal dolgo, kajti toplota in dim sta neprestano silila navzgor. Kaj dosti pa ni mogel pomagati, ker je s seboj imel velike težave. Tudi v peči je bila silna vročina. Dušil ga je dim, da je komaj še dihal. V hiši se je medtem zrušil leseni strop in plamen, ki je tako dobil večje količine zraka, je še z večjo močjo oblizoval stene stare krušne peči, kjer se je potil in dušil Pagat. Zdaj ni več zdržal! Tvegal je, oprezno pomolil glavo iz peči in se spomnil, da je na koncu kamnitega ognjišča stal škaf vode. Stegnil se je in vanj naglo pomočil svoj umazani robec, kajti še od vojakov se je spomnil, da mokra cunja vsaj delno lahko koristi kot nekakšna plinska maska. Namočeni robec je potisnil v razsušena usta. Bil je skrajni čas, kajti grozilo je, da ga bo zadušilo. Pri vsem tem pa ni mogel ugo-

toviti, če so oblegovalci še pri hiši ali ne. Šlo je za sekunde, kajti vsak trenutek ga lahko doleti smrt! Čutil je, da so se mu vnele že hlače in preblisnilo ga je, da vendar ne more umreti take smrti! Živ zgoreti! Naj bo tak njegov konec? V glavi se je vse vrtelo, v prsih in ustih ga je neznansko dušilo. Robec ni zalegel več! Ne, take smrti ne sme umreti! Če je tako, potem je bolje, da zgubi glavo med prebojem! Počasi se je skobacal iz peči, pogledal levo in desno, kam bi skočil, da ga ne bi obliznil plamen in se kot prikazen skozi gorečo vežo pognal proti vratom. Pričakoval je, da ga bodo sprejeli rezki streli, a nič takega se ni zgodilo! Že na dvorišču je bil, ko je olajšano ugotovil, da je sam. Le na koncu hiše so na poti stali otroci, ki so že navsezgodaj prišli pogledat, kaj se tako strašnega dogaja pri sosedovih! Pagat je globoko vdihaval sveži zrak in se oddaljeval od nesrečne hiše. Spraševal je otroke, če so Italijani in belčki že odšli, a od njih ni zvedel ničesar. Preveč so se ga prestrašili, ker je bil tako zdelan in črn.

Ni trajalo dolgo, ko ga je našla partizanska patrulja. Prišel pa je tudi gospodar Tumle, ki je že ponoči zvedel, kaj se dogaja pri Korenčevini. Vedel je tudi to, da je bil s skupino partizanov v hiši tudi njegov sin Jože, ki se je prejšnji večer oglasil pri njem. Kaj je zdaj s fantom? Za druge je že zvedel, da so se rešili, le o fantu ni bilo nobenega glasu.

A Jože, ki se je ob začetku požara tudi spustil iz dimnika, ni šel v peč k Pagatu, temveč je poiskal zavetje v kleti. Klet pa ni vzdržala pritiska in njen strop se je bil vdrl in Jožeta pokopal. Fant ni mogel pomisliti, da so se požigalci že umaknili in se ni poskušal rešiti ven kakor Pagat! In tako je ostal v hiši. Oče Tumle je ves nemiren začel brskati po pogorišču. Natanko tudi sam ni vedel, zakaj brska po tem tragičnem kraju, a čutil je, da bo prav tam našel sina, ki ga je imel tako rad. Nazadnje je zavil še v klet in se previdno prestopal čez ožgane ostanke. Brskal je z debelo palico in stikal po kotih, ko je zagledal ožgano človeško okostje! Kot da ga je nekdo usekal s težko sekiro, tako mu je bilo! V glavi se mu je zavrtelo, da je komaj obstal na nogah. »Kaj, če je to moj fant?« ga je obšlo.

Pri vsem tem je še vedno upal, da je tisti morda le kdo drug, čeravno mu je bilo vsakogar žal. A Tumle je zaslutil, da je tisto okostje njegov sin. Po rokah in nogah je ugotovil, da ni nihče drug! To je čutil tudi v srcu, ki se ni zmotilo nikoli. Potem se je počasi obrnil, se prijemal ožganih sten in komaj še prilezel iz kleti. Sedel je na staro deblo ob koritu in si podprl trudno glavo. Kaj hiša! Fant, fant, ki je ostal v njej! Rana je bila huda! V vojni so važna le življenja, to je vedel že dolgo...

Kmalu zatem so tudi njega in preostalo družino odpeljali v internacijo. Hčerka Slavka pa je ostala med partizani.

To je bil prvi zločin v tem kraju, ki so ga po zaslugi belogardističnih izdajalcev storili oboji, Italijani in belčki.

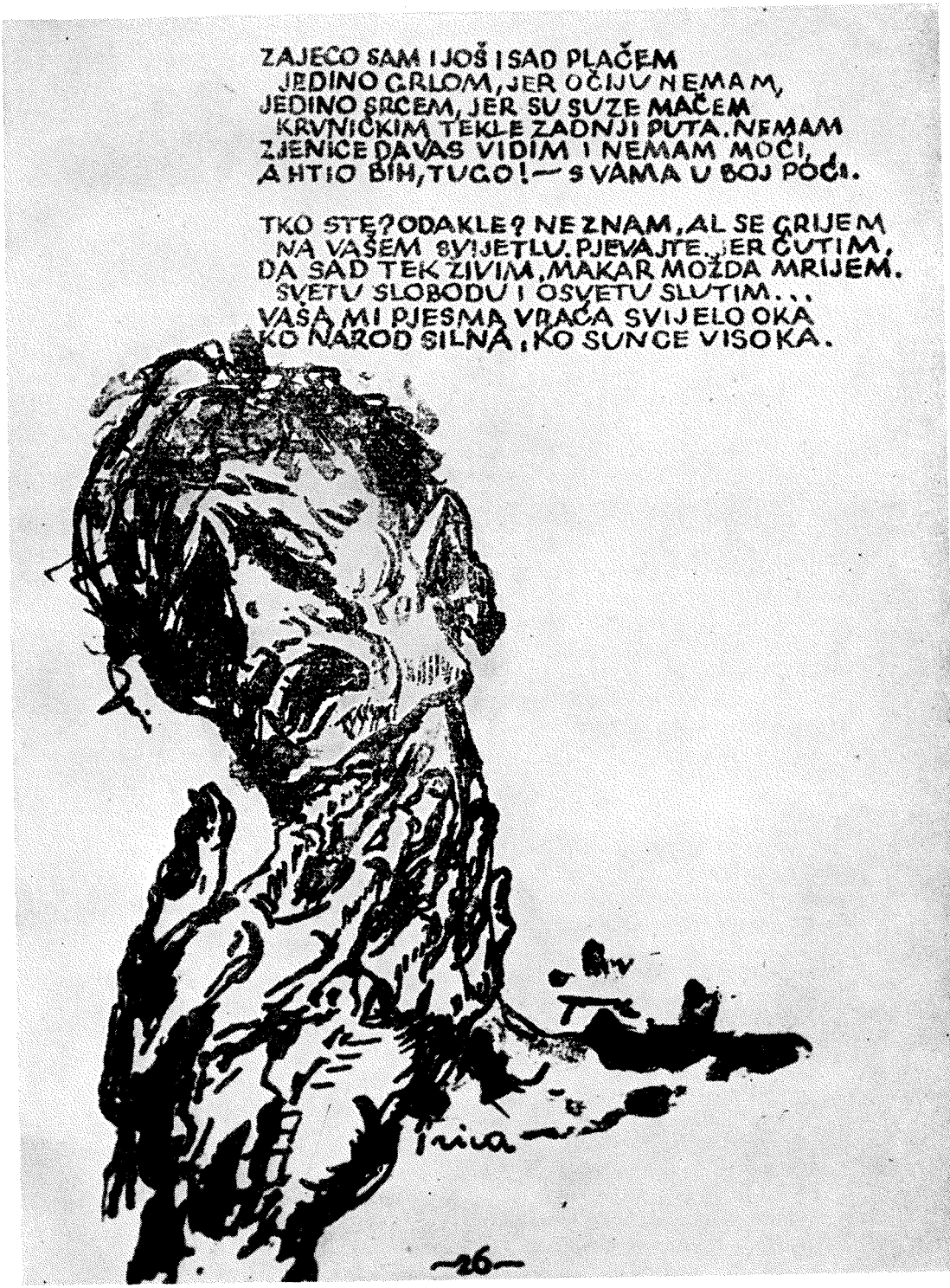

ZLATKO PRICA: **IZ MAPE »JAMA«**, 1944, litografija

Ludvik Aškenazy

OTROCI

»Kje pa,« je rekel poročnik Njestjerenko, »otrok nimam; pojte no, saj sem še fant! Nimam jih in bogve, če jih bom sploh imel. Ne, da jih ne bi maral! Ne pridem do tega. Z Grunjo Rudjenkovo si piševa že več let. Živi pri Voronježu, v kolhozu Avgust Bebel, jaz pa sedim, kot vidite, z vami, tu na klopci v parku pruskega kralja Friderika v Potsdamu. Nerad. Že tretje leto po vojni.

Tule sem nekemu pobu popravil kolo. Zavozil je, revež, v kandelaber; tako brezupno je gledal, kar hudo mi je bilo zanj. No, kolo sem popravil in rekel: Dragi prijatelj, skušaj obvladati tehniko — v življenju ne gre, zanašati se na slučajne pešce.

Ah, seveda bi jih rad imel, otroke! Tudi bi znal ravnati z njimi. Pa si včasih mislim, slutim, da mi ni sojeno. V Berlinu imam pravzaprav sina. Imam ga skoro za svojega, čeprav ni moj. Čeprav je tuje krvi. In vendar je moj. Čeprav se imenuje Heinrich. Če bi ga pripeljal sem, k tej klopci, in ga vprašal: Heinrich, liebst du mich? bi rekel: Jawohl, lieber Vater! — V tej nemški deželi sem se prepričal o enem: otroci, tovariš, so kot vosek. Kar zamesiš, imaš. Orla ali slepiča. Imeti moraš nežno in hkrati črvrsto roko.

Marsikak bedak pri nas pravi: Glej ga, od hudiča je. Prava svinja bo. Pa mu pravim: Le kje imaš pamet?

Rodil sem se blizu Vinice v Ukrajini, mogoče veste za to mesto. Pri hiši smo imeli sadovnjak jablan; od njih so ostali le goli štori. Kurili so z vejami, ko je bila huda zima. In z višnjo so se greli in s slivo tudi. Pa mi je zavrelo, čeprav se dogaja to povsod, koder je vojna.

Imel sem sestrično Nadico. Pozabil sem že, kakšna je bila, spominjam se le nečesa modrega in rožnatega, oblekice kot oblaček; in bonbone, polnjene z medom, je imela rada. Jemal sem jo s seboj k ribniku, skupaj sva plavala. Imela je tanke ročice, človek se jih je bal dotakniti.

No, pa sem našel na vrtu zeleno pentljo za lase. In okleščene štore, mrtva drevesa.

Takrat smo prodirali proti Berlinu. Moj bog, kako dolga pot!

V Varšavi sem videl zmešanega judovskega otroka. Neki Poljaki so mu izkopali luknjo poleg stranišča in mu nosili kruha. Tako so ga ohranili. Še zdaj ne vem, je bil fant ali punčka. Ni se poznalo. Živel je v tej luknji poldrugo leto. In nič ni govoril. Še črhnil ni. Dal sem mu medvedka in mu rekel:

Zdaj boš spal z njim v beli postelji. Pa me je gledal s črnimi, zbeganimi očmi, ko da bi mu jemal, ne pa dajal.

To pripovedujem, da boste razumeli, kako sem bil potrt, ko sem prišel v goreči Berlin. Mislil sem, da nikjer ne najdem miru. Vsakomur sem vse odpuščal, a zdaj mi je postalo odpuščanje naenkrat zoprno; od žalosti sem bil togoten, besen.

Nikoli me ni vleklo v Berlin. Prej v Pariz. No, niti na Kavkazu nisem bil, Srednje Azije nisem videl, o Sibiriji sem le slišal. Kaj naj iščem torej v Berlinu?

No, vojnega turizma si nismo izmislili mi, oni so nas spravili sem.

Naenkrat sem bil tu. Skoro sem se zadušil, pa ne od dima in ognja, ampak od strašne, morda že kar nečloveške togote.

Pa se mi je zgodilo tole:

Osvajali smo neko berlinsko ulico, skoro na nož, pa smo jo vzeli, kot si odrežete krajček torte. Praksa, obrt. Vrsto teh ognjenih ulic smo imeli za sabo. Kdo bi jih štel . . .

Tudi tu se je končalo s pustimi in slepimi okni, le iz nekaterih se je še vlekel dim ali blisnil plamen, kot bi vam izplazil mrtvec jezik. Vse je umolknilo, le prasketanje pogorišč se je čulo in topovi iz druge četrti, zelo daleč.

To je bilo najhuje, ta trenutek, ko se je vse končalo.

Kadili smo — in molčali.

Zakašljaš, izpljuneš — in potem? V katere naslednje ulice? Nebo nad teboj je zeleno ko mlad grah. Tiho je, hodim, pa mi nekaj ne da miru. Kaj vraga?! Šibek, tenek prask in vselej se je zasvetilo. In spet modrikast plamenček dima, kot bi palčki streljali iz topa.

Čuj, rečem sosedu, a slišiš?

Slep sem in gluh, pravi. Vojne je konec.

Sposodil sem si daljnogled. Okno v prvem nadstropju. Deček. Tudi brez povečave bi ga videl. In ko da bi praskal s šibico.

Pa sem stopil gor, po dolgih, lesenih stopnicah, z roko na petelinu. No, kaj sem našel? Uganite: to je težko zadeti, redek primer.

Pri oknu stoji deček, star osem let, največ. Bled, pegav, z lasmi ko jež — pogled za smeh in jok obenem. V roki drži otroško pištolo, poleg ima škatlico kapic in poka z okna, strel za strelom. Zgrabim ga za ovratnik, grozno se je prestrašil. In še name nameril svojo pištolico. Oči ima uporne, hudobne, prav nič otroške. Ne, te oči niso bile otroške, mala zver je gledala iz njih, roparska in neumna, taka, kakršno so vzgojili.

Aha, rečem, po rdeči armadi streljaš?

Molči in zre slepo ko maček, ki bo šavsnil. Kaj naj počnem s tabo, gad? — si mislim. — Kaj? To ni otrok!

Te oči! Le kaj so storili iz otrok, svinje!

In stala sva si nasproti, smeh in jok. Ves se je tresel, pa venomer meril. Pustil sem mu, igračko, v rokah, radoveden, koliko zdrži. Pa se mi je zazdelo, da se je ta hip potegnil in postal odrasel Nemec.

Zdaj je zaropotala po tlaku naša frontna kuhinja. Na njej sedi kuhar Trofim, puha iz nemške pipe, zadovoljen, da se mu je posrečil boršč. Njegove stroke sicer ne cenim preveč, a Trofim je mojster za boršče. Kot da je dajal vanje vsak pot kos svoje kuharske duše — kadar ni imel rdeče pese. Strokovna sila s karakternimi napakami. To še gre.

No, pa se je dečkov nos naenkrat skrčil in skremžil, suhi vratek začel igrati kot harmonika. In zdaj je bil, griža, tako majhen, tako nesrečen in suh s to svojo pločevinasto pištolico, da sem zaklical kuharju Trofimu:

Pošlji sem gor skodelico borščа. In pošten kos kruha!

Zdrži ali ne? ugibam...

Najprej mu je poskočilo jabolko, nato je potrenil, se zamajal, suhe ustnice so se povesile — bil je vrabček, ki je padel iz gnezda. In si zlomil krilca.

Na, mu rečem, vzemi si... Essen, essen!

Začne jesti, a roka se mu trese in več juhe zlije po tleh kot v usta. Pa vzamem žlico, prakse nimam — rekel sem, da sem še fant — vzamem torej žlico in ga krmim. Po resnici povedano, prvi otrok na svetu, ki sem ga krmil. In pištolica... Pištolica je ležala na oknu. Potem se je v njem pretrgalo kot napeta struna, se glasno razjokalo, se streslo, tulilo, smrkalo. Pa sem ga stisnil k sebi — vso bluzo mi je zmočil.

Le pištolico sem mu takrat zaplenil, tak je bil ukaz poveljnika mesta: »V štiriindvajsetih urah predati vse orožje.«

Prevedel J. L.

Kulturna panorama

POGLED NA LETOŠNJO KNJIŽNO ŽETEV

Pred letom dni smo v naši reviji prvič objavili pregled knjižnih izdaj s partizansko tematiko za leto dni nazaj in malo kasneje še napoved letine knjižnih izdaj za letošnje leto. Ob začetku tega pregleda lahko potrdimo točnost nekaterih lanskih ugotovitev, obenem pa povzamemo tudi nekaj misli. Toda najprej nekaj besed o obsegu in širini tega pregleda letošnjih izdaj, kajti okvir ne sme biti niti preozek. še manj pa preširok. Da bi zajeli vse izdaje, to pač ni naš namen. Naš pregled zajema torej predvsem dela s tematiko našega narodnoosvobodilnega boja, pa naj gre za dela v prozi ali poeziji; nadalje spomine udeležencev osvobodilnega boja in seveda dokumentarna dela s to tematiko. Nujno pa je, da upoštevamo tudi dela, ki obravnavajo idejne osnove osvobodilnega boja, pa tudi knjige, leposlovne in dokumentarne, o boju drugih narodov proti fašizmu, o boju za svobodo in demokracijo. Tako tudi časovno ne moremo biti vezani samo na zadnjo vojno. Pregled nekaterih knjižnih izdaj obsega torej pregled knjig s tematiko našega osvobodilnega boja, knjig o osvobodilnem boju drugih narodov kakor tudi knjig z revolucionarno in vojno tematiko v najširšem pomenu besede. Seveda knjig, ki so izšle v letu 1965, in to izvirna slovenska dela in prevode.

Ta pregled verjetno ne bo popoln, ker danes, sredi novembra, nekatera dela sploh še niso izšla, nekatera pa bodo prišla na knjižni trg morda šele po novem letu. Nekatere knjige utegnejo biti tako nehote prezrte. Sicer pa to ni bibliografski pregled, temveč prikaz del z vojno, partizansko in revolucionarno tematiko, seveda kolikor mogoče popoln. Kot v lanskem letu, tudi zdaj ne gre toliko za kritičnost prikaza tovrstnih izdaj, temveč predvsem za informativnost. Seveda pa bi bilo samo golo naštevanje knjig brez vsakršne dodatne oznake suho in pusto. Brž ko pa je informacija vsaj malo kritična, je seveda tudi subjektivna. Oznake posameznih izdaj kot subjektivne pa ne morejo biti dokončne. Zato naj ta pregled pokaže predvsem dejanski položaj letošnje knjižne žetve, naj torej predvsem informira, da bo lahko vsakdo iz objektivnih podatkov presodil o uspehih, prizadevanjih pa tudi spodrsljajih.

Preden preidemo na prikaz posameznih izdaj, pa moramo predvsem ugotoviti, da je leto 1965 leto dvajsetletnice osvoboditve. Glede na to bi utemeljeno pričakovali

nekaj več poudarka prav na izdajanju knjig s tematiko našega osvobodilnega boja in naše revolucije. Žal pa smo razočarani. Že v programih slovenskih založb za letošnje leto ni bilo videti, da bi založbe dale temu pomembnemu jubileju naše svobode poudarek z izdajanjem teh del. Vendar pa smo izrazili misel, da utegne med letom iziti tudi kako večje, nenapovedano delo s tematiko osvobodilnega boja. Do danes pa se, žal, to ni zgodilo in smo letos ostali pri tem, kar je bilo napovedano. Pa še od tega je nekaj odpadlo. Ne bi razpravljali, zakaj je tako. Že v letu 1964 smo pričakovali kak večji partizanski tekst, a ga nismo dočakali. In v letu 1965 prav tako ne. Pri tem je treba vsekakor ugotoviti, da so osebni spomini na vojni čas in literarna dela, ki jih je spodbudil narodnoosvobodilni boj, izšli v prvih letih po osvoboditvi. Šibkejši teksti so ostali v predalih založb, posebno ker so danes tudi zahteve bralcev bistveno drugačne kot neposredno po vojni. Pa tudi glede dokumentarnih del se letos ne moremo posebno pohvaliti, čeprav je bilo prav letošnje jubilejno leto dvajsete obletnice osvoboditve primerno za izdajo vsaj kake monografije. V tem pogledu smo torej zamudili priložnost, da bi z izdajo kakih velikih literarnih del ali pa dokumentarnih monografij dali nekaj poudarka obletnici osvoboditve. Pa tudi s tem, kar je letos pri nas izšlo, ne moremo biti najbolj zadovoljni. Številčno morda še nekako, če pa ocenjujemo izdana dela po vsebini in pomenu, pa ne. Kake povprečnosti v letu 1965 vsekakor nismo presegli.

Pa še nekaj je. Ne bi hoteli delati krivice nobeni slovenski založbi. Toda vendar nas preseneča, da so nekatere založniške ustanove posvetile knjigam te zvrsti tako malo pozornosti.

V lanskem letu smo za osrednji izvirni pripovedni tekst s tematiko narodnoosvobodilnega boja razglasili Miška Kranjca roman Za svetlimi obzorji, katerega druga knjiga je lani prišla na knjižni trg. Nadaljevanja tetralogije pa ni, kar je škoda. Zato naj kot osrednje domače delo označimo Seliškarjev roman Noč in svitanje, ki je izšel pri Pomurski založbi v Murski Soboti. Ta tekst obravnava usodo slovenskih prostovoljcev v aprilu leta 1941. Kritiki kot bralci so roman dobro sprejeli. Ker gre za umetniško oblikovanje originalne tematike, za idejno neoporečen in tudi sicer zanimiv roman, ki je morda še bolj kot umetnina pomemben zaradi dokumentarne vrednosti, lahko to delo postavimo na prvo mesto.

Njemu ob bok naj uvrstimo drugo knjigo trilogije Miška Kranjca Rdeči gardist (Pomurska založba). Čeprav delo še ni končano, ga ne smemo prezreti. Pisatelj sicer slika dogodke po prvi svetovni vojni v Prekmurju. Toda gre dejansko za čas, tesno povezan z vojno, za revolucionarno dejavnost prekmurskih malih, zatiranih ljudi in za boj za slovenske meje, zaradi česar sodi ta tekst v zvrst, ki je predmet tega pregleda. Kranjčev roman je zgodovinski roman, v katerem se umetniško oblikovana pripoved prepleta z obnavljanjem zgodovinskih dogodkov. Zanimiv tekst, tipično Kranjčeva mehka pripoved in široka panorama revolucionarnega vrenja, vse to nam je všeč in zato je to verjetno tekst, ki nas od vseh letošnjih novitet najbolj prevzame.

Na tretje mesto naj uvrstimo prvi del romana Toneta Svetine Ukana (zavod Borec), ki sicer zaostaja za Seliškarjevim in Kranjčevim tekstom po umetniški zrelosti, ima pa svoje odlike. Pripoved nekdanjega partizanskega borca učinkuje kot pristno in avtentično pričevanje. Čeprav tej freski o bojih gorenjskih partizanov z Nemci manjka umetniške izpovedi, ki bi roman privzdignila nad golo fabuliranje, pa Svetina vendarle budi upanje, da bo morda uspel prekoračiti most, ki za zdaj loči njegovo delo od pravega umetniškega teksta. Če bo avtor v tem svojem očitnem prizadevanju uspel, bo s svojim pripovednim talentom in širokim konceptom, ki ga izraža njegovo pisanje, lahko ustvaril zrel partizanski tekst.

Prijetno presenečenje je s svojo knjigo črtic in krajših novel Ljubezen in orožje (založba Obzorja) pripravil Matevž Hace. Nekateri kritiki so označili Hacetovo pi-

sanje kot navezovanje na tradicije slovenskega ljudskega pripovedništva, le da Hace obdeluje partizansko tematiko. Toda kdor je prebral to knjigo Hacetovih krajših del, bo moral priznati, da je pisatelj z njo napravil velik korak naprej v svojem razvoju in prekoračil mejo ljudskega pripovedništva. Hacetovo »človeško« upodabljanje partizanstva, namesto patetično propagandne literature, utegne postati zametek definitivne upodobitve partizanskega boja, ki jo vsi tako pričakujemo, je zapisal eden od kritikov. In smemo mu dati prav. Je Hace poleg Svetine obet?!

Nado Gaborovič poznamo po dveh knjigah s partizansko tematiko. Njena najnovejša knjiga Seženj do neba (Borec) z dvema novelama ne pomeni koraka naprej. Resda sta obe noveli daleč od preprostega fabuliranja, vendar pa niti prva niti druga novela ne pomenita kakega večjega teksta, čeprav pisateljica v njih rešuje predvsem moralne probleme.

Daneta Debiča Balada o modri svetlobi (zavod Borec) govori sicer o sodobnem človeku, toda o človeku, v čigar notranjosti je vojna pustila močne sledove. Prikaz duševnosti tega človeka je bil cilj, ki si ga je avtor novele zastavil, uresničevanje cilja pa vendarle ni bilo tako uspešno. Toda zaradi originalne tematike in še bolj literarnega prijema je ta »ritmizirana proza« mladega pisatelja vendarle zasluženo prejela Kajuhovo nagrado. Pa čeprav je bilo vprašanje, ali bo Debičeva proza doživela stik z bralci, upravičeno postavljeno.

Seveda ne smemo prezreti odličnega teksta Bena Zupančiča Sedmina, ki je prvič izšel pred več leti, zdaj pa ga je v ponatisu izdala Mladinska knjiga. To samo kaže, da je delo kvalitetno, pa tudi, da si včasih v zadregi pomagamo tudi s ponatisi.

Kakega drugega večjega partizanskega teksta nismo dobili. Če lahko akcijski roman s partizansko tematiko označujemo kot posebno zvrst pripovedništva, potem bi v to zvrst lahko uvrstili najnovejše delo Mileta Pavlina Spomladanski mraz, posvečeno mladim ilegalnim borcem v okupirani Ljubljani. Pisatelj je v tem svojem romanu ostal le pri opisovanju zunanjih dogodkov, in sicer zanimive snovi ni mogel umetniško izoblikovati. Kljub neizčiščenosti teksta pa se delo vendar zanimivo bere in je Pavlin vendarle pripovednik, ki zna izbrati zanimivo snov, jo ustrezno izoblikovati in marsikdaj tudi pritegniti bralca.

Avtobiografski prikaz akcije skupine komunistov, ki so pod taboriščem izkopali rov in pobegnili v partizane, vsebuje Teleskop Ivana Bratka. Ta znani tekst je zdaj v ponatisu izšel pri Mladinski knjigi. Prav tako je v ponatisu izšla Josipa Ribičiča povest Rdeča pest, zgodba o petih junaških otrocih, ki so prizadejali okupatorjem mnogo skrbi (Mladinska knjiga)! In če smo že pri mladinski literaturi, naj omenimo še povest Venčeslava Winklerja Šesti mora ostati (zavod Borec), katere snov je zajeta iz partizanskega življenja. Winklerjevo delo vsekakor ni zaman prejelo Kajuhove nagrade.

V našem pregledu bi bili krivični, če bi prezrli poezijo. Naj na prvem mestu omenimo odlično pesniško zbirko Lojzeta Krakarja Umrite, mrtvi! (Borec), posvečeno tematiki taborišč, s pretresljivo vsebino, preprostim, a umetniško privzdignjenim pesniškim izrazom. Ivana Minattija pesniška zbirka Bolečina nedoživetega (Državna založba) pomeni kritičen izbor dosedanjih pesniških zbirk in vsebuje tako tudi nekaj partizanske lirike. Tretja pesniška zbirka je Jožeta Šmita Lirika časa, originalna zbirka pesmi, nastalih med vojno, a izdanih šele sedaj (Borec). Končno naj v tem okviru omenimo še izbor dela Ivana Roba (Obzorja). To je sicer knjiga satirične poezije, nanašajoč se predvsem na predvojne razmere, toda knjiga borca, ki je za svobodo dal svoje življenje. Zato tudi te knjige pesnika-partizana ne smemo pozabiti. Lani smo ugotavljali, da kljub razmeroma velikemu številu novih pesniških zbirk nimamo kaj pokazati na tem področju. Če je letos drugače, potem smo lahko samo zadovoljni.

Končno so še spominske, avtobiografske knjige. Med njimi moramo ne samo zaradi pomembnosti avtorja in zaradi snovi same, temveč tudi zaradi izpovedne vrednosti na prvo mesto postaviti Franceta Bevka spomine v knjigi Pot v svobodo (založba Lipa). Resda je tudi ta knjiga le ponatis, toda to delo je ne samo primer avtorjeve poti v usodnih dneh naše zgodovine, temveč tudi primer odlično napisanega dela, kakršnega skorajda nimamo. Lojze Zupanc se v svoji knjigi Sonce je umrlo (zavod Borec) ne more meriti z Bevkom, čeprav je tudi ta knjižica avtorjevih spominov na huda doživetja v vojnem času človeško toplo in zanimivo napisana. Sem sodi tudi knjiga Borisa Režka Železni križi (zavod Borec). Ti spomini niso samo literarno oblikovane upodobitve trpljenja slovenskih zapornikov v fašističnih ječah, temveč tudi dokument o usodi naših ljudi. Končno lahko v to zvrst uvrstimo še dve knjigi, II. in III. del spominov Antona Miliča Dvaindvajset tisoč kilometrov od Kragujevca do Kragujevca (zavod Borec).

In kako je s prevodno literaturo? Lani smo zabeležili, da je bilo v letu 1964 prevodov s tematiko vojne in osvobodilnega boja sorazmerno malo. Letos pa nasprotno lahko ugotovimo, da letos teh knjig ni tako malo. In kar je še poglavitneje: v slovenskem prevodu objavljena dela so bila vsaj v veliki večini dobra, umetniško zrela in tudi idejno kvalitetna dela. In tudi zanimiva za širok krog bralcev. Res pa je, da smo nekaj teh knjig dobili z veliko zamudo, potem ko je v svetu že uplahnilo zanimanje zanje. Toda nič ne de. Na prvem mestu omenimo dva, tri prevode iz jugoslovanske književnosti. Če je eden od slovenskih kritikov zapisal, da Slovenci nikoli nismo bili epiki in da nimamo epske tradicije, da zato nastajajo pri nas dobra krajša, zlasti novelistična dela, je imel morda prav. In zato je po njegovem tudi povojni jugoslovanski roman z vojno tematiko našel svoje pravo mesto na srbohrvaškem jezikovnem področju. Točneje bi lahko rekli v srbski literaturi, kjer so Lalić, Ćosić, Davičo pa tudi Ćopić najbolj znana imena. Letos je izšel slovenski prevod Lalićevega romana Lelejska gora (Mladinska knjiga), ki ga lahko označimo kot najboljši pripovedni tekst s tematiko osvobodilnega boja jugoslovanskih narodov, kar smo jih dobili letos v slovenščini. Ta tekst je originalen tako po vsebini kot po obliki, napisan živo in dinamično, skratka, to je veliko delo o naši revoluciji, ki mu med slovenskimi teksti ni podobnega. Drug tekst z motiviko osvobodilnega boja je Mladena Oljaće Molitev za moje brate (Mladinska knjiga), prav tako odlično delo, čeprav precej drugačno od prejšnjega.

Med prevodi iz tujih literatur je izšlo večje število odličnih tekstov. Če bi jih vse hoteli podrobneje obravnavati, bi nas to zavedlo predaleč. Naj jih zato samo bolj ali manj na kratko navedemo s poglavitnimi značilnostmi. Roman nemškega pisatelja Wilfrida Schillinga Strahovalci je pogumno, kritično pričevanje o razmerah v povojni Nemčiji, kjer je še tako močno čutiti tradicije nacizma.

Ognjeno pismo, roman Karla Josipa Beneša, je pripoved o usodi čeških zapornikov ob koncu vojne in prvih dneh svobode na Češkem, kamor se ljudje vračajo gradit osvobojeno domovino. Obsežen, delno avtobiografski tekst umetniško ni vseskozi dovolj močan, da bi nas povsem pritegnil. Zato pa je prav tako prevod iz češke literature — Jana Otčenaška kratki roman Romeo, Julija in tema pretresljiva psihološka študija o dveh mladih ljudeh, o njuni ljubezni in obsodba nacizma ter vojne. Most na reki Kwaju, delo francoskega pisatelja Pierra Boullea se odlikuje bolj po zanimivi zgodbi kot pa po umetniški moči pripovedi. Snov pa je znana: angleški ujetniki grade Japoncem most v Burmi. Vse navedene štiri prevode je izdala založba Obzorja v Mariboru, ki si je s posredovanjem tovrstnih del prav gotovo pridobila precej zaslug.

Letos smo dobili tudi dva romana znanega nemškega satirika militarizma Hansa Helmuta Kirsta. Pri Mladinski knjigi je izšel šibkejši tekst Pravili so mu obešenjak

s precej komplicirano in neprepričljivo zgodbo, pri založbi Obzorja pa roman Noč generalov, zanimivejši in tehtnejši roman z obsodbo militarizma, vojne in nacizma pa vendar po moči šibkejši od tistih del, zaradi katerih je Kirst zaslovel po svetu.

Odlično delo je roman Ladislava Mnačka Smrt se imenuje Engelchen. To je dramatično in z originalnimi prijemi napisan roman iz slovaškega osvobodilnega boja, poln psihološke problematike. Ko pri nas nekateri šibkejši pisci hočejo doseči priznanje akcijskega romana kot posebne zvrsti literature s tematiko osvobodilnega boja, bi opozoril prav na ta roman slovaške književnosti, ki nam je lahko za vzgled, kako je tudi v tej tematiki mogoče ustvariti psihološko poglobljena dela, napisana sveže in v originalni obliki. Roman je izdala Državna založba Slovenije, enako kot roman Jorgeja Sempruna Veliko potovanje, ki je prepričljiv opis poti v koncentracijsko taborišče z reminiscencami na osvobodilni boj.

Erich Maria Remarque je dovolj znan pisatelj, da bi ga posebej predstavljali. Letos smo dobili dva njegova teksta s tematiko vojne. Če je morda Noč v Lisboni bolj romantična zgodba, pa je roman Čas življenja in čas smrti zrelo delo mojstrskega pripovednika. Ta tekst, zgrajen na nasprotju med smrtjo vojne in življenjem, hrepenenjem po miru, ljubezni in osebni sreči, je pretresljiva podoba usode dveh mladih ljudi v medvojni Nemčiji, obsodba vojne in slavospev človekovemu hrepenenju. Obenem pa mojstrsko napisana in zanimiva pripoved. Izdala ga je založba Obzorja, ki nam je posredovala tudi slovenski prevod romana V imenu hudiča. Ta tekst je napisal eden najbolj znanih sodobnih pripovednikov Hans Habe, ki je v tem romanu posegel v svet obveščevalnih služb v povojni Evropi. Omenimo še roman Štefana Heyma Afera Glasenapp (Cankarjeva založba), bestseller pred dvajsetimi leti, roman, ki opisuje usodo nemškega poročnika v okupirani Pragi, njegovo ljubezen z mlado Čehinjo pa gestapovski uničevalni stroj in podtalni boj. S tem smo vsaj v glavnem navedli vse prevode literarnih del z vojno, partizansko in revolucionarno tematiko, ki smo jih v slovenščini dobili letos. Med spominskimi deli-prevodi naj omenimo knjigo Puške za Tita, ki jo je napisal ameriški major Louis Huot.

— — —

Ostane nam, da spregovorimo še o dokumentarnih knjigah, domačih izvirnih delih in nekaterih prevodih. Med dokumentarnimi deli zasluži knjiga Prekomorci, da jo omenimo na prvem mestu. Ta knjiga, ki jo je izdal odbor za proslavo prekomorskih brigad, je gotovo ena najpomembnejših dokumentarnih knjig, ki smo jih izdali letos. Vsebinsko in oblikovno je več kot na povprečni ravni ter pomeni več kot odlično počastitev deleža prekomorskih brigad v osvobodilnem boju kakor tudi spomina vseh tistih, ki so v teh brigadah za svobodo žrtvovali svoja življenja.

Nič manj pomembna ni knjiga, ki je z naslovom Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih izšla pri mariborski založbi Obzorja. Pri isti založbi je končno izšlo še odlično delo Franceta Filipiča Prvi pohorski partizani, skrbno napisano zgodovinsko delo o prvih partizanih na Pohorju in okolici Maribora, knjiga, ki je dokument širokega razmaha oboroženega upora v prvem letu vojne in obenem spomenik tistim najpogumnejšim, ki se sredi največjega okupatorjevega terorja niso bali zgrabiti za puške.

Prlekija v NOB (Pomurska založba) je tehtno delo Draga Novaka in kot zgodovina osvobodilnega boja v Prlekiji prispevek k zgodovini Pomurja, knjiga je izhodišče za nadaljnja raziskovanja in preučevanja preteklosti tega koščka slovenske zemlje.

Čeprav, strogo vzeto, ne sodi med dokumentarne knjige, naj vseeno na tem mestu omenimo knjigo Bratka Krefta Proti vetru za vihar. Ta knjiga esejev in kritik ima v tretjem delu pod naslovom Politične in svetovnonazorske marginalije nekaj člankov, svetovnonazorskih razmišljanj in političnih traktatov (Požig nemškega par-

lamenta, Konec versajskega miru, Ob sedemdesetletnici K. Kautskega), ki govore o času med obema vojnama, perečih spopadih med demokracijo in fašizmom.

Drobna knjižica, izdana v zbirki Vodniki pri Mladinski knjigi, govori o partizanskem Rogu in tamkajšnjih partizanskih bolnišnicah ter drugih postojankah. Napisal jo je Janko Jarc.

France Škerl pa je kot prispevek k zgodovini Ljubljane v letih fašistične in nacistične okupacije napisal razpravo Ljubljanske srednje šole v letih 1941-45 (Borec). Ta razprava prikazuje položaj ljubljanskih srednjih šol med okupacijo, ko so se dijaki zavzeli za cilje narodnoosvobodilnega boja, kako so jih okupatorji zaradi tega preganjali in kako so jih domači pomagači okupatorja hoteli vpreči v svoj boj proti narodnoosvobodilni vojski. Še ene knjige ne smemo prezreti: drugega dela zbornika Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (april—julij 1942), ki jo izdaja inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Od prevodov te zvrsti naj omenimo Franja Tuđmana knjigo Vojna proti vojni in zanimivo delo o maršalu Tuhačevskem (obe sta izšli pri Borcu) pa Eremenka (Jerjomenka) knjigo Na zahodnem odseku.

Toda prav med dokumentarnimi deli za zdaj pogrešamo napovedana dela zavoda Borec iz zbirke Dokazi in izdaje iz zbirke Narodni heroji založbe Obzorja, ki so sicer tudi bile napovedane, pa še niso izšle.

Podrobnejša analiza vseh teh izdaj, ki smo jih letos dobili, bi lahko še marsikaj pojasnila. Na splošno pa vendarle lahko ugotovimo že iz tega nepopolnega pregleda, da smo nekaj dobrih del s tematiko vojne dobili tudi letos. Lahko pa bi dobili marsikaj več, zlasti iz domače literature. Morda bo to prihodnje leto?!

Slavko Rupel

»POSLOVILNA PISMA ZA SVOBODO USTRELJENIH V OKUPIRANI SLOVENSKI ŠTAJERSKI«

Ob 20. obletnici osvoboditve izdala muzej narodne osvoboditve Maribor in muzej revolucije Celje. Založba Obzorja Maribor 1965.

Šeststo sedemdeset strani na papirju za umetniški tisk s sto štiriindevetdesetimi pismi, ki jih je napisalo zadnje trenutke pred smrtjo sto devetdeset ustreljenih talcev.

Knjigo je uredil poseben veččlanski uredniški odbor, glavna urednika pa sta zaslužna znanstvena sodelavca za proučevanje NOV: *Milan Ževart* in *Stane Terčak.*

POSLOVILNA PISMA so vezana v jutino žakljevino s posebnim barvnim ovitkom akademskega slikarja *Janeza Vidica.*

Čeravno so to publikacijo že zdavnaj napovedali in hkrati vnaprej zagotavljali dvajseti obletnici osvoboditve primerno ureditev in opremo, pa vendar le velja poudariti, da je mariborska založba Obzorja z njo kljub temu izredno presenetila in prekosila tudi najbolj optimistična pričakovanja slovenskega knjižnega trga; skratka, »*Poslovilna pisma*« nedvomno soglasno sodijo v vrh jugoslovanskih izdaj za proslavitev 20. obletnice NOV.

Pisma so objavljena natančno po izvirnikih, le v nekaj primerih se je uredniški odbor odločil za objavo vsebine takih pisem, za katera so verodostojni prepisi, kot so na primer prepisi nekaterih pisem, ki jih je novembra 1944(!) napravil referent za ugotavljanje okupatorjevih zločinov pri okrožnem odboru OF Trbovlje.

Spoštovanje do mrtvih je narekovalo objavo pisem brez kakršnegakoli poseganja v besedilo, se pravi, z vsemi morebitnimi napakami glede na pravopis oziroma slovnico. Uredniški odbor je bil menil, da bi »pravopisna priredba« pisem osiromašila poslednje poslovilne besede talcev najrazličnejših poklicev in narečij.

Razumljiva izjema so bila poslovilna pisma, napisana v nemščini, ki pa so natisnjena zunaj vrste slovenskih in seveda tudi v prevodu.

Nekoliko večje težave so bile pri končnem izboru poslovilnih pisem za objavo v faksimilih, zakaj to je bilo izvedljivo le za dobro desetino. Ali je sploh mogoča še hujša obtožba okupatorja, kakor je faksimile na 108. strani?

POSLOVILNO PISMO Martina Koresa na žepnem robcu!

Martin Kores se je rodil 4. 11. 1896 v Čermožišah blizu Žetal. Izučil se je za ključavničarja ter se zaposlil v Mariboru. V stari Jugoslaviji je deloval v Jugoslovanski strokovni zvezi. Maja 1941. leta se je udeležil ustanovnega sestanka pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte za Štajersko na Kojzici pri Rimskih Toplicah in je bil član tega odbora. Njegovo stanovanje je bilo važna postojanka osvobodilnega gibanja v Mariboru. Nemci so ga aretirali 30. 10. 1941.

Martin Kores je napisal svoji družini dve poslovilni pismi. Prvo pismo, ki ga je napisal na žepni robec, je ilegalno.

Samo 30 besed na žepnem robcu = slovo!

Kot v primeru Martina Koresa je nasploh ob vsakem objavljenem poslovilnem pismu kratek življenjepis žrtve z njegovo fotografijo.

Pisma so razvrščena kronološko — po datumih ustrelitve in pa krajih eksekucij.

Tridesetega julija 1941 so Nemci v gozdu Dobrava pri Brežicah ustrelili prvih deset talcev. V letu 1941 so tej prvi skupini priključili še enajst ustrelitev. Leta 1942 je bilo leto najhujšega okupatorjevega nasilja, pobijali so od 6. januarja do 4. novembra, ko je v Mariboru padlo sedemindevetdeset talcev. Teror je rasel skozi 1943 in 1944 tja do 3. aprila 1945.

Šestinšestdeset skupin talcev so Nemci ustrelili samo na slovenskem Štajerskem, eno skupino pa obesili.

V tej knjigi je naštetih tisoč petsto devetdeset usmrčenih talcev, med njimi tisoč petsto osem mož in dvainosemdeset žena.

In svojci teh talcev?

Usoda vseh — ni znana in verjetno nikdar ne bo... za vselej so izginili v koncentracijskih taboriščih.

V mnogih primerih so nacisti uničili celotne družine... Grozljivo gradivo o usodi otrok talcev je zbral Stane Terčak v knjigi »Ukradeni otroci«.

Objavljena poslovilna pisma govore sama od sebe, kot večna obtožba genocida, ki ga je zagrešil nemški okupator na slovenskem Štajerskem v letih 1941 do 1945.

Enako neusmiljeno udarjajo tista najkrajša, ki vsebujejo samo poslednje pozdrave, kakor tista pisma, kjer so na primer takele zadnje besede:

»... Draga žena! Otroke lepo vzgajaj in naj ne pozabijo na mene! *Ni se vam treba sramovati, da sem takó končal. Takó končam z mislijo na vas in na to, za kar umiram...*«

Pravilno zaključuje »Uvodna beseda« v knjigi:

»Strašna je bila nasilna smrt ljudi, ki so ljubili svoje starše, otroke, žene, dekleta, ki so ljubili življenje, pa so bili od vsega tega nasilno odtrgani. Kljub temu pa so umirali ponosno. Moč jim je dajala zavest, da bodo padli v velikem pravičnem boju svojega ljudstva. Moč jim je dajala zavest, da so v boju proti zločinskemu fašizmu potrebne žrtve. Zato so umirali hrabro, do zadnjega trenutka zvesti boju za svobodo, o moralni moči na smrt čakajočih, ki so tedaj, ko so bili sami v najtežji uri, tolažili in hrabrili druge.«

»Poslovilna pisma« v taki obliki sploh ne potrebujejo nikakršnega priporočanja. Prve pošiljke so na območjih bivših krajev (mariborskega in celjskega) razgrabili.

Jaka Slokan

»VSTAJA JUGOSLOVANSKIH NARODOV«

Po istoimenskem zborniku, ki je izhajal pri beograjski založbi »VOJNO DELO« v letih 1962 do 1965 in ki obsega okoli 500 prispevkov, zbranih v šestih knjigah s skupaj okoli 5400 strani, je »VSTAJO JUGOSLOVANSKIH NARODOV 1941« skrajšal in v slovenščino prevedel Jože Zupančič. Opremil jo je Miligoj Dominko, založil pa zavod »Borec« v Ljubljani 1965.

Gre za zelo zaznavno skrajšavo, saj je v slovenščini objavljen le približno dvanajsti del vseh prispevkov, medtem ko — po uvodni opombi prevajalca — pomeni slovenska izdaja glede na obseg pa kljub temu le približno šestino celotnega (prvotnega — beograjskega) zbornika.

Zavoljo tega »skrajšava, ki zadeva samo število prispevkov, nikakor pa ne

prispevkov samih, ni tako občutna, zlasti ker je v prvotni izdaji več prispevkov z istih področij, z opisom istih ali manj pomembnih dogodkov.«

Tako trdi »uvodna beseda« v knjigi. Ali pa zdrži vsa merila?

Od slovenskih avtorjev so v tej, skrajšani zbirki: Miha Marinko: O nekaterih posebnostih prve faze vstaje v Sloveniji; Vladimir Krivic: Začetki in razvoj vstaje v ljubljanskem okrožju; Tomo Brejc: Začetek in razvoj vstaje na Gorenjskem; Boris Čižmek: Vstaja na Štajerskem; Ervin Dougan-Janez: Začetki narodnoosvobodilne borbe v Primorju; Niko Šilih: Dolenjska 1941; Janez Hribar: Razvoj NOB na Notranjskem leta 1941; Franc Škoberne: Pomurje 1941; Lojze Peric: Začetki narodnoosvobodilnega gibanja v Slovenskem primorju in Istri 1941.

Skrajšani zbornik obsega 678 strani, kar pomeni, da je slovenski prevod posvetil skoraj četrtino svojega prostora prispevkom, ki obravnavajo vstajo na naših tleh, tri četrtine pa opisom vstaje 1941 v drugih republikah. Če postavimo te prispevke na »svoja« območja, lahko ugotovimo, da pokrijejo prav vse bratske republike in znotraj njih tudi sleherno pomembnejšo pokrajino.

Potemtakem le velja prevajalčeva uvodna pripomba o smotrni skrajšavi, saj bodo bralci slovenskega prevoda večidel uporabljali v praksi take prispevke, ki obravnavajo vstajo jugoslovanskih narodov 1941 na območju SR Slovenije, medtem ko jim bodo drugi prispevki pravzaprav dopolnilni priročnik, ki jim bo z okvirnim pregledom pomagal do zaželenih nadrobnosti oziroma pokazal pot do obsežnejših razprav za zadevno republiko, avtonomno pokrajino ali tudi za še ožje območje.

Posebnost dela samega je — mimo dokumentarnega pomena v prvi vrsti seveda — prepričljivost, saj avtorji živo opisujejo neposredna lastna doživetja, zato se nekateri prispevki približujejo literarni vrednosti,

J. S.

ILUSTRACIJE K »JAMI«

V letu 1944 je pesnitev Ivana Gorana Kovačića »Jama« spodbudila hrvaška slikarja Eda Murtića in Zlatka Prico k ilustriranju te literarne umetnine. Najprej sta izdelala vsak približno polovico risb (te hrani danes muzej revolucije v Zagrebu), nato sta risbe in izpisano besedilo prenesla v litografijo. Mapa, ki obsega šestindvajset listov, je bila dotiskana konec septembra 1944 v Topuskem na osvobojenem ozemlju; ovitek je bil izdelan iz platna, ki so ga dobili iz padal. Mnogo izvodov je bilo seveda uničenih in izgubljenih do konca vojne in tako je danes originalna mapa »Jama« iz vojnih let velika redkost.

Slikarja sta se z izrednim posluhom približala duhu pretresljive ekspresivne pesnitve I. G. Kovačića in svoje risbe komponirala z besedilom na vsaki strani mape ter tako ustvarila enega najpretresljivejših in tudi kvalitetno visoko cenjenih likovno izraženih dokumentov iz narodnoosvobodilnega boja. V tej številki Borca objavljamo nekaj najbolj značilnih ilustracij iz originalne mape »Jama«, nastalih leta 1944 na osvobojenem ozemlju v Topuskem.